

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ & ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΜΕΣΩΝ

«ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΑ ΜΕΣΑ»
(PUBLIC DISCOURSE AND DIGITAL MEDIA)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ρητορική του μίσους σε επίσημα κείμενα για τη
γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού

Φοιτητής:
Θεμιστοκλής Απατσίδης
(Α.Ε.Μ.: 1051)

Επιβλέπων καθηγητής: **Κωνσταντίνος Ντίνας**, καθηγητής Γλωσσολογίας -
Ελληνικής γλώσσας και διδακτικής της

Εξεταστής α': **Ιφιγένεια Βαμβακίδου**, καθηγήτρια Νεότερης Ελληνικής
Ιστορίας και Πολιτισμού

Εξεταστής β': **Δόμνα Μιχαήλ**, καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

ΦΛΩΡΙΝΑ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2020

Copyright © Θεμιστοκλής Απατσίδης, 2020

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

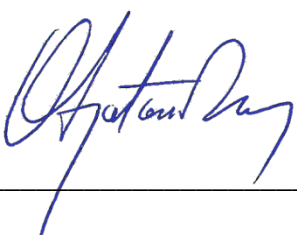
Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και μόνο.

Όνοματεπώνυμο: **Απατσίδης Θεμιστοκλής**
Α.Ε.Μ.: **1051**
Ηλεκτρονική διεύθυνση: **temapatsi@yahoo.gr**
Έτος εισαγωγής: **2018**
Τίτλος διπλωματικής εργασίας: **Η ρητορική του μίσους σε επίσημα κείμενα για τη γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού**

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία δεν αποτελεί προϊόν λογοκλοπής, είναι προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας, η βιβλιογραφία και οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα με παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή. Επισημαίνεται πως η συγκεκριμένη επιλογή βοηθά στον περιορισμό της λογοκλοπής διασφαλίζοντας έτσι τον συγγραφέα.

Φλώρινα, 01 - 06 - 2020

Ο δηλών

Ευχαριστίες

Στο πρώτο μου μεταπτυχιακό, πριν μια δεκαετία, αντιλήφθηκα ότι η επιστημονική έρευνα δεν είναι μια τυπική διαπιστωτική πράξη, αλλά μια μοναδική ευκαιρία εξοικείωσης με συστήματα τεκμηρίωσης. Σ' αυτό, το δεύτερο, ο επιβλέπων της διπλωματικής μου εργασίας, καθηγητής κ. Κωνσταντίνος Ντίνας, με βοήθησε να εμβαθύνω στη διαλεκτική σχέση μεταξύ των τμημάτων μιας επιστημονικής έρευνας και να ανακαλύψω την κομβική σχέση της συζήτησης με το εύρος της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Μαζί με την απεριόριστη εκτίμησή μου, του αξίζει ένα μεγάλο ευχαριστώ απ' τα βάθη της καρδιάς μου.

Εγκάρδια ευχαριστώ, τις καθηγήτριες κ. Ιφιγένεια Βαμβακίδου και κ. Δόμνα Μιχαήλ, οι οποίες συμμετείχαν στην αξιολόγηση της έρευνας, εμπλουτίζοντας την με ουσιαστικές επισημάνσεις.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά τη γυναίκα μου Πέπη, η οποία με παρακίνησε να ξεκινήσω το συγκεκριμένο μεταπτυχιακό και συνέβαλε καθοριστικά στην τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων, στην εστίαση της προσοχής στον βασικό στόχο και στην εμπύχωσή μου, όταν χρειάστηκε.

Θεμιστοκλής Απατσίδης

Ιούνιος 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δήλωση.....	3
Ευχαριστίες.....	4
Περιεχόμενα.....	5
Abstract.....	6
Σύνοψη	7
Εισαγωγή.....	8
1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Θεωρητικό πλαίσιο	
1.1. Ρητορική μίσους	10
1.2. Η παράμετρος της ελευθερίας της έκφρασης.....	17
1.3. Τα βαθύτερα αίτια	21
1.4. Βία και μορφές βίας.....	27
1.5. Γενοκτονία	31
1.5.1. Τα δέκα στάδια της γενοκτονίας.....	34
1.5.2. Το πολιτισμικό τραύμα	38
2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Μεθοδολογία της έρευνας	
2.1. Οριοθέτηση και διατύπωση ερευνητικού προβλήματος.....	42
2.2. Ερευνητικά ερωτήματα.....	42
2.3. Επιλογή παραδείγματος	43
2.4. Περιορισμοί και δεοντολογία της έρευνας	47
2.5. Εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας.....	48
2.6. Χρηστικότητα και σημασία της έρευνας	50
3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Έρευνα	
3.1. Το ερευνητικό δείγμα	52
3.2. Το ιστορικό πλαίσιο.....	54
3.3. Ο συγγραφέας.....	56
3.3.1. Οι υπόρρητες προθέσεις του συγγραφέα	57
3.3.2. Η αφιέρωση	62
3.4. Ανάλυση του περιεχομένου του βιβλίου κατά κεφάλαιο	62
3.5. Ανάλυση κατά θεματικό άξονα.....	89
3.5.1. Ανάλυση του άξονα <i>Φαντασιακή ταυτότητα</i>	89
3.5.2. Ανάλυση του άξονα <i>Μεροληπτική στάση</i>	90
3.5.3. Ανάλυση του άξονα <i>Μισαλλόδοξος λόγος</i>	91
3.5.4. Ανάλυση του άξονα <i>Παρακίνηση πράξεων βίας</i>	91
4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Συμπεράσματα	
4.1. Συζήτηση αποτελεσμάτων- Συμπεράσματα.....	92
4.2. Επίλογος.....	94
Βιβλιογραφία	97
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	106

Abstract

Violence and atrocities, frequently seen as a corollary of religious, ethnic or social divisions, are not unknown to humanity. Differences exist depending on every place and era, relating to social structure, productive relationships and cultural values. Only after meaning is being given to a particular act by the social audience does the phenomenon of violence take social content.

Hate Speech constitutes one of the recent though rapidly emerging scientific research subjects. A common element in the definitions of this phenomenon is the connection of discourse forms with the acts of violence.

The present paper attempts to investigate the emergence of hate speech in official texts concerning the genocide of Greeks in Asia Minor. The interest of the present study focuses on discussing the much – abused term of genocide as a field of symbols and archetypes that transcends space, time and persons, concerns us as humanity over time and therefore defines our vision and our reflection as a modern society.

Behind the idea of the social identity lies the odd presumption that the people of the world can be solely categorized according to some singular and overarching system of partitioning. Partitioning of the world population yields a solitarist approach to human identity, which sees human beings as members of exactly one group, in this case defined by civilization, religion, nationality or class. This approach can be a way of misunderstanding the collectivities, denying the plural identities of a single person. The misconception of a sole identity contributes to intolerance and foments sectarian confrontation.

Key words

hate speech, identity, diversity, discrimination, stereotype, intolerance, violence, genocide, imagined communities, collective memory, cultural trauma

Σύνοψη

Η βία και οι ωμότητες ως συνέπεια θρησκευτικών, εθνοτικών ή κοινωνικών διαιρέσεων δεν είναι άγνωστες στην ανθρωπότητα. Διαφέρει σε κάθε τόπο και εποχή και σχετίζεται με τη κοινωνική δομή, τις παραγωγικές σχέσεις και τις πολιτισμικές αξίες. Το φαινόμενο της βίας αποκτά κοινωνικό περιεχόμενο μόνο μέσα από την απόδοση νοήματος σε συγκεκριμένη πράξη από το κοινωνικό ακροατήριο.

Η Ρητορική του μίσους συνιστά ένα από τα προσφάτως αλλά ταχέως αναδυόμενα επιστημονικά ερευνητικά αντικείμενα. Κοινό στοιχείο των ορισμών για το συγκεκριμένο φαινόμενο είναι η σύνδεση μορφών λόγου με την εκδήλωση του φαινομένου της βίας.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας επιχειρείται η διερεύνηση της εμφάνισης της ρητορικής μίσους σε επίσημα κείμενα για τη γενοκτονία του ελληνισμού της Μικράς Ασίας. Το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης εστιάζεται στην πραγμάτευση του πολύπαθου όρου της γενοκτονίας ως ένα πεδίο συμβόλων και αρχέτυπων, το οποίο υπερβαίνει τον χώρο, τον χρόνο και τα πρόσωπα, μας αφορά διαχρονικά ως ανθρωπότητα και επομένως προσδιορίζει την οπτική μας και τον στοχασμό μας ως κοινωνία του παρόντος.

Πίσω από την ιδέα της κοινωνικής ταυτότητας, η οποία αποτελεί κομβική αιτία συγκρούσεων, βρίσκεται συνήθως η μονιστική προσέγγιση, το ένα και μοναδικό σύστημα διαχωρισμού, το οποίο βλέπει τους ανθρώπους ως μέλη μίας και μόνο ενιαίας ομάδας με ένα και μοναδικό κριτήριο (εθνοτικό, ταξικό, γλωσσικό κτλ). Η αδυναμία της είναι ότι παραβλέπει τις συλλογικότητες, δηλαδή αρνείται ότι κάθε άνθρωπος έχει πολλαπλές ταυτότητες. Όμως, η ψευδαίσθηση της μοναδικής ταυτότητας ενισχύει την αδιαλλαξία και οδηγεί σε σεχταριστικές συγκρούσεις.

Λέξεις- κλειδιά

ρητορική μίσους, ταυτότητα, ετερότητα, διάκριση, στερεότυπο, μισαλλοδοξία, βία, γενοκτονία, φαντασιακές κοινότητες, συλλογική μνήμη, πολιτισμικό τραύμα

Εισαγωγή

Το άνοιγμα και το κλείσιμο του 20^{ου} αιώνα σφραγίστηκε από εκδηλώσεις φαινομένων μαζικής βίας, στο επίκεντρο των οποίων βρέθηκαν κοινωνικές διαιρέσεις με εθνοτικά χαρακτηριστικά. Η μικρά Ασία και τα Βαλκάνια υπήρξαν πεδία έξαρσης της βίας, ως περιοχές καταπίεσης εθνοτικών ομάδων επί μακρόν.¹

Η βία και οι ωμότητες ως συνέπεια θρησκευτικών, εθνοτικών ή κοινωνικών διαιρέσεων δεν είναι άγνωστες στην ανθρωπότητα. Η αποδοχή της χρήσης της διαφέρει σε κάθε τόπο και εποχή και σχετίζεται με τη κοινωνική δομή, τις παραγωγικές σχέσεις και τις πολιτισμικές αξίες. Το φαινόμενο της βίας αποκτά κοινωνικό περιεχόμενο μόνο μέσα από την απόδοση νοήματος σε συγκεκριμένη πράξη από το κοινωνικό ακροατήριο.²

Η *Ρητορική του μίσους* συνιστά ένα από τα προσφάτως αλλά ταχέως αναδυόμενα επιστημονικά ερευνητικά αντικείμενα. Αν και πρόκειται στον πυρήνα του για ένα κοινωνικό φαινόμενο με πανάρχαιες καταβολές, μελετάται μόλις τις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Στη διεθνή βιβλιογραφία, όπως είναι φυσικό στον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός. Για το συγκεκριμένο φαινόμενο έχει διατυπωθεί πλειάδα ορισμών από μελετητές και εκπροσώπους θεσμικών φορέων και έχουν διαμορφωθεί σαφείς οριοθετήσεις στην προσπάθεια ελέγχου και περιστολής του. Κοινό στοιχείο όλων αυτών των προσεγγίσεων είναι η σύνδεση μορφών λόγου με την εκδήλωση του φαινομένου της βίας.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας επιχειρείται η διερεύνηση της εμφάνισης της *ρητορικής μίσους* σε επίσημα κείμενα για τη γενοκτονία του ελληνισμού της Μικράς Ασίας. Ο όρος γενοκτονία είναι ένας εξαιρετικά πολύπαθος όρος, οι αντοχές του οποίου έχουν δοκιμαστεί στις μυλόπετρες του δημόσιου διαλόγου και των πολιτικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων της ελληνικής κοινωνίας των τελευταίων σαράντα περίπου ετών. Το ζήτημα της διεθνούς αναγνώρισης της γενοκτονίας του ελληνισμού της Μικρασίας διανύει μια μακρόχρονη φάση στασιμότητας και αδυναμίας υπέρβασης των ορίων του. Το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης εστιάζεται στην πραγμάτευση της γενοκτονίας ως ένα πεδίο συμβόλων και αρχέτυπων, το οποίο υπερβαίνει τον χώρο, τον χρόνο και τα πρόσωπα, μας αφορά

¹ Μιχαήλ, 2015, σ. 9-10 & 32

² Καρύδης, 2009, σ. 11-12

διαχρονικά ως ανθρωπότητα και επομένως προσδιορίζει την οπτική μας και τον στοχασμό μας ως κοινωνία του παρόντος.

Η ιδέα της κοινωνικής ταυτότητας, να μοιράζεσαι δηλαδή μια ταυτότητα με κάποιους άλλους, επηρεάζει την καθημερινότητά μας και προκαλεί συγκρουόμενες διεκδικήσεις. Πίσω από αυτές τις συγκρούσεις υπάρχει συνήθως ο τρόπος που βλέπουμε τον εαυτό μας και τους άλλους. Ο τρόπος που διαιρείται η κοινωνία και κατηγοριοποιούνται οι άνθρωποι. Στο επίκεντρο των μεγάλων αντιθέσεων κυριαρχεί συνήθως η *μονιστική* προσέγγιση, το ένα και μοναδικό σύστημα διαχωρισμού, το οποίο βλέπει τους ανθρώπους ως μέλη μίας και μόνο ενιαίας ομάδας. Το βασικό πρόβλημα, δηλαδή, δεν είναι αυτός ακριβώς ο διαχωρισμός των ανθρώπων αλλά ο διαχωρισμός με ένα και μοναδικό κριτήριο (εθνοτικό, ταξικό, γλωσσικό κτλ). Η αδυναμία της μονιστικής αντίληψης είναι ότι παραβλέπει πως κάθε άνθρωπος λειτουργεί ταυτόχρονα σε πολλές συλλογικότητες, καθεμιά από τις οποίες μπορεί να του προσδώσει και μια ξεχωριστή ταυτότητα, δηλαδή αρνείται ότι κάθε άνθρωπος έχει πολλαπλές ταυτότητες. Σύμφωνα με τη μονιστική αντίληψη, μάλιστα, θεωρείται ότι η μία και μοναδική ταυτότητα είναι αναπόφευκτη. Η ψευδαίσθηση της μοναδικής και αναπόφευκτης ταυτότητας ενισχύει την αδιαλλαξία και οδηγεί σε σεχταριστικές συγκρούσεις.³ Το ισχυρό αίσθημα ένταξης σε μια ομάδα τροφοδοτεί την αλληλεγγύη εντός της ομάδας. Μπορεί όμως ταυτόχρονα να ενισχύσει την αντίληψη της απόστασης και της απόκλισης από άλλες ομάδες.⁴

³Sen, 2012, σ. 12-15

⁴στο ίδιο, σ. 26

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. Ρητορική μίσους

Ο όρος *ρητορική μίσους* απαντάται τα τελευταία χρόνια κυρίως στον γραπτό λόγο και σε ακαδημαϊκά κείμενα, παρουσιάζοντας ως συχνότερες συμφράσεις τους όρους εθνικισμός και ρατσισμός. Η *ρητορική μίσους* ουσιαστικά συνιστά την απόδοση στην ελληνική γλώσσα του όρου *hate speech*, καθώς προτιμήθηκε από τον όρο *λόγος μίσους*.

Ο όρος *μίσος* ερμηνευτικά συνδέεται με αισθήματα εχθρότητας και αποστροφής υψηλής έντασης και πάθους απέναντι σε κάποιο άτομο καθώς και με την επιθυμία να υποστεί κάποια βλάβη. Ενώ ο όρος *ρητορική* δεν αναφέρεται στην τέχνη της ρητορικής, αλλά στην αποτελεσματική χρήση του λόγου με την αξιοποίηση τεχνικών επικοινωνίας και πειθούς, ώστε να εξασφαλιστεί ο επηρεασμός του πομπού από τον δέκτη.⁵

Λόγος είναι κάθε μορφή γλωσσικής επικοινωνίας ή ακόμη ο ιδιαίτερος τρόπος να μιλάει κάποιος για τον κόσμο γύρω του και να τον κατανοεί,⁶ ενώ ειδικότερα, όταν αναφερόμαστε στον προφορικό λόγο, εννοούμε μία μορφή κοινωνικής αλληλεπίδρασης.⁷ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η προσέγγιση του Fairclough, που ορίζει τον λόγο ως νοηματοδότηση της εμπειρίας και της δράσης, στο πλαίσιο του διαλόγου και της ιδεολογικής σκοπιάς των υποκειμένων. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, οι λόγοι είναι αναπαραστάσεις, με τις οποίες τα υποκείμενα προσδιορίζουν την ταυτότητά τους, υπερασπίζονται τη θέση τους και κατασκευάζουν το αντικείμενο των παρεμβάσεων τους.⁸

Στην πράξη η *ρητορική μίσους* είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που μελετάται τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, έχει όμως πανάρχαιες καταβολές. Για το συγκεκριμένο φαινόμενο έχει διατυπωθεί πλειάδα ορισμών από μελετητές και εκπροσώπους θεσμικών φορέων. Μεταξύ κάποιων ενδεικτικών, ο Brown έχει ορίσει ως *ρητορική μίσους* κάθε λεκτική εκδήλωση περιφρόνησης, χλευασμού ή απειλής εναντίον ατόμου, με αναφορά σε χαρακτηριστικά της ταυτότητάς του, χωρίς να έχει σημασία αν η ένταξη του συγκεκριμένου ατόμου στην ομάδα αυτή ήταν από δική του επιλογή

⁵Μπαμπινιώτης, 2002, σ. 1109 & 1545

⁶Phillips & Jorgensen, 2009, p. 18

⁷Μπονίδης, 2004, σ. 141

⁸Αράπογλου, 2006, σ. 113

ή υποχρεωτική.⁹ Κατά τον Cohen-Almagor, πρόκειται για λόγο που παρακινείται από προκατάληψη ή εχθρότητα, στοχεύει κάποιο άτομο ή μια ομάδα λόγω πραγματικών ή αντιληπτών χαρακτηριστικών και εκφράζει διάκριση, εκφοβισμό ή αποδοκιμασία, με στόχο να τραυματίσει, να υποτιμήσει, να εκφοβίσει και να προκαλέσει συναισθηματική ή σωματική βλάβη.¹⁰

Η ρητορική μίσους, σύμφωνα με τις Keen & Georgescu, εμφανίζει τεράστια ποικιλομορφία ως προς την κατηγοριοποίηση αλλά και ως προς την αντιμετώπιση. Γι' αυτό, η χρήση του όρου περιορίζεται πρακτικά στον χαρακτηρισμό των χειρότερων δυνατών περιστατικών, όπως οι άμεσες απειλές κατά της ζωής ή της ασφάλειας κάποιου ατόμου.¹¹ Η ρητορική μίσους δεν είναι απλώς λόγια. Είναι ένα επικίνδυνο φαινόμενο, κυρίως γιατί ως στάση ζωής οδηγεί σε πράξεις σωματικής βίας.¹²

Η σχέση ρητορικής μίσους και εγκλημάτων μίσους είναι στενή, διότι η ρητορική μίσους νομιμοποιεί τη χρήση βίας προς τις ομάδες κατά των οποίων στρέφεται. Συχνά μια πράξη ταυτίζεται με τον δράστη, ενώ ο υποκινητής υποτιμάται. Στην έννοια της ρητορικής μίσους λαμβάνεται υπόψη αυτή ακριβώς η διάσταση της υποκίνησης, η οποία ενεργοποιεί μια πολύπλοκη αλληλουχία μορφών συλλογικής βίας.¹³

Το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο σπουδαιότερος οργανισμός προάσπισης της ελευθερίας της έκφρασης και των ανθρώπινων δικαιωμάτων της ευρωπαϊκής ηπείρου, στη σύστασή του NoR (97) 20 της 30^{ης} Οκτωβρίου 1997, αναφέρει σχετικά με τον όρο: «η ρητορική μίσους περιλαμβάνει κάθε μορφή έκφρασης που διαδίδει, υποκινεί, προωθεί ή δικαιολογεί το φυλετικό μίσος, την ξενοφοβία, τον αντισημιτισμό ή άλλες μορφές του μίσους που βασίζονται στη μισαλλοδοξία, όπως: η μισαλλοδοξία που εκφράζεται από τον επιθετικό εθνικισμό και τον εθνοκεντρισμό, οι διακρίσεις και η εχθρικήτητα κατά των μειονοτήτων και των μεταναστών. Άλλες μορφές διάκρισης και προκατάληψης που συμπεριλαμβάνονται είναι ο αντιαθιγγανισμός, η χριστιανοφοβία, η ισλαμοφοβία, ο μισογυνισμός, ο σεξισμός και η διάκριση για λόγους σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου».¹⁴

⁹ Brown, 2017

¹⁰ Cohen-Almagor, 2011

¹¹ Keen & Georgescu, 2015, σ. 168

¹² στο ίδιο, σ. 170

¹³ Ντάνη, 2017, σ. 62

¹⁴ Keen & Georgescu, 2015, σ. 17

Σημαντική παράμετρος στον μεγάλο όγκο της πρόσφατης βιβλιογραφίας είναι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ως ρητορική μίσους καταγράφεται ο λόγος που στοχεύει στην υπονόμηση της αξιοπρέπειας ενός ατόμου ή μιας ομάδας ανθρώπων ενώπιον της κοινωνίας, περιγράφει με σαφήνεια την ομάδα-στόχο και προτρέπει σε πράξεις βίας εναντίον της.¹⁵ Η αξιοπρέπεια ενός ανθρώπου μπορεί να πληγωθεί και από τον μακροπρόθεσμο αντίκτυπο κάποιων λεκτικών επιθέσεων. Για κάποιους μελετητές η ρητορική μίσους δεν προκαλεί αλλά συνιστά βλάβη, εφόσον υπονομεύει την αίσθηση βεβαιότητας, την οποία όλοι δικαιούνται, ότι δεν θα είναι θύματα βίας μόνο και μόνο επειδή ανήκουν σε συγκεκριμένη ομάδα.¹⁶

Ως προς το περιεχόμενο η *ρητορική μίσους* εμπεριέχει συνήθως λανθάνουσες αξιολογικές κρίσεις και μία τάση απατηλής συνάφειας και ανεπίτρεπτης ομαδοποίησης ατομικών χαρακτηριστικών, όπως για παράδειγμα *γύφτοι, Εβραίοι, λαθρομετανάστες, ομοφυλόφιλοι* κτλ. Σε σχέση με το είδος λόγου μπορεί να συμπεριλάβει από ένα απλό σχόλιο ή αστεϊσμό και να φτάσει σε προσβολή ή παρενόχληση αλλά ακόμη και σε εκφοβισμό ή τρομοκράτηση. Ως προς το υποκείμενο που εκφέρει το συγκεκριμένο είδος λόγου και το μέσο ή την περίσταση στην οποία δημοσιοποιείται ο λόγος αυτός, μπορεί να είναι ένα πολιτικό σύνθημα που απευθύνεται σε συγκεντρωμένο πλήθος, μια διάλεξη ενός πνευματικού ανθρώπου ή μια δημοσίευση στον έντυπο ή ηλεκτρονικό τύπο. Φυσικά, σήμερα το κύριο πεδίο εμφάνισης του φαινομένου είναι τα social media.¹⁷

Στη χρήση του όρου εμφανίζεται μια εννοιολογική επικάλυψη με τους όρους *μισαλλοδοξία*¹⁸ και *μνησίκακος λόγος*¹⁹. Όπως στα παρακάτω παραδείγματα έγκυρων χρηστών του λόγου:

«...ο *μισαλλόδοξος λόγος* (hate speech) στοχεύει στο να προσβάλει ή να μειώσει τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, προσδιοριζόμενης από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (φυλή, εθνικότητα, θρήσκευμα, σεξουαλικός προσανατολισμός) ή να διεγείρει αισθήματα αντιπάθειας ή εχθρότητας εναντίον τους...»²⁰

¹⁵ Kennedy et al., 2018

¹⁶ Barendt, 2019

¹⁷ Τάκης, 2018

¹⁸ Καστανάς, 2015 · Τσακουράκης, 2013

¹⁹ Βαμβακάς, 2018

²⁰ Ράμμος, 2015

« ...οι μισαλλόδοξες απόψεις, δηλαδή οι απόψεις που εκφράζουν μίσος προς άλλους ανθρώπους εξαιτίας κάποιων χαρακτηριστικών τους, της φυλής, του φύλου, των πεποιθήσεων ή των ερωτικών προτιμήσεων...»²¹

Η μνησικακία έχει μελετηθεί από την κοινωνιολογία των συγκινήσεων, η οποία ανέδειξε τη συναισθηματική παράμετρο στην πολιτική δράση. Η μνησικακία, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως εναντιότητα σε άνισες καταστάσεις και μπορεί να οδηγήσει σε επιθετική δράση, μπορεί να αποδοθεί στο μίσος που συνοδεύει μια ανάμνηση κακού, έναν πληγωμένο εγωισμό ή ένα ανεκπλήρωτο αίτημα εκδίκησης. Οι συνθήκες δημιουργίας της είναι η σύγκριση του εαυτού με τον άλλο, η διαπίστωση απόκλισης και η ανάπτυξη φιλέκδικης διάθεσης. Είναι μια ηθική αυτοδηλητηρίαση, μια χρόνια διάθεση, την οποία συντηρεί ο μηρυκασμός καταπιεσμένων αρνητικών συναισθημάτων.²²

Άλλοι συγγενικοί όροι είναι η συκοφαντία και η διαβολή, όρος που αξιοποιήθηκε στην Αγία Γραφή για τον προσδιορισμό του επικεφαλής των δυνάμεων του κακού. Στην αγγλική γλώσσα έχει καθιερωθεί ο όρος *hate speech* και διακρίνεται από τη μισαλλοδοξία (*intolerance*). Σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη, οι λέξεις μισαλλόδοξος και μισαλλοδοξία πλάστηκαν από τον Αδαμάντιο Κοραή το 1826. Μισαλλόδοξος είναι ο μη ανεκτικός, ο μη ανοιχτός, ο φανατικός, ο εμπαθής, ο δογματικός. Μισαλλοδοξία είναι να μισείς τον άλλο, γιατί πιστεύει κάτι διαφορετικό από σένα.²³ Γλωσσολογικά υπάρχει σαφής διάκριση των όρων, αφού η ρητορική μίσους αναφέρεται σε λόγο που εμπεριέχει μίσος, ενώ η μισαλλοδοξία σε σκέψη ή συναίσθημα που εμφορείται από μίσος.²⁴

Σε μια πιθανή κατηγοριοποίηση της ρητορικής μίσους με αποκλειστικό κριτήριο το ύφος και το περιεχόμενο, θα προέκυπτε μια κλιμάκωση από την προσβολή, στη γενίκευση, στον στιγματισμό μέχρι την απειλή χρήσης βίας (εικ. 1).²⁵

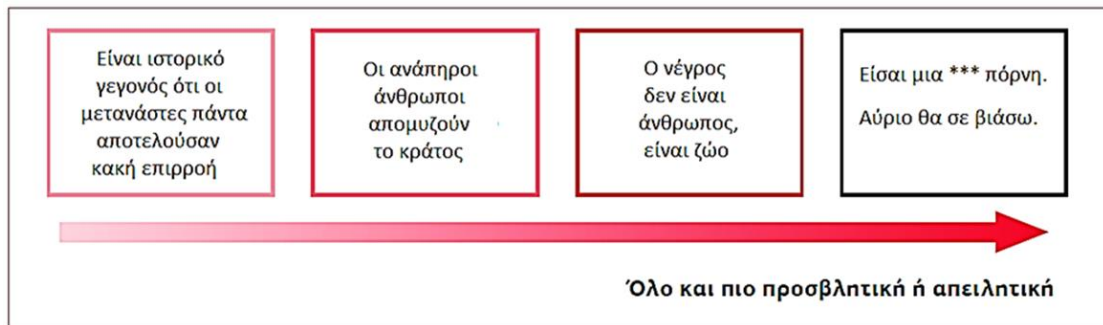
²¹ Τσακυράκης, 2013

²² Δεμερτζή & Λίποβατς, 2006, σ. 95-103

²³ Μπαμπινιώτης, 2015

²⁴ Βασδέκης, n.d., σ. 77 & 146

²⁵ Keen & Georgescu, 2015, σ. 173

Εικ.1: Κλιμάκωση έντασης μηνύματος (Keen & Georgescu, 2015)

Φυσικά, η πραγματική περίσταση, όπως το μέσο στο οποίο θα δημοσιοποιηθεί, μπορεί να αλλάξει τη σειρά των εκφράσεων αυτών. Άλλος βαθμός προσβολής υπάρχει σε ένα προσωπικό μήνυμα (sms) και ασύγκριτα μεγαλύτερος σε μια δημοσίευση στα *social media*. Αντιθέτως, μπορεί να είναι πολύ μεγαλύτερος ο κίνδυνος σε ένα προσωπικό μήνυμα από ό,τι σε ένα δημόσιο. Άλλοι παράγοντες που καθορίζουν τον βαθμό της βιαιότητας ή της απειλής είναι οι πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες, ο τόπος και ο χρόνος, η σύνθεση του πληθυσμού καθώς και το μέγεθος και η κοινωνική θέση της θιγόμενης ομάδας.

Η κλιμάκωση των επιπέδων συμπεριφοράς που σχετίζονται με τη *ρητορική* και τις *πράξεις μίσους* απεικονίζονται στην πυραμίδα του μίσους. Ξεκινώντας από τη βάση, όπου βρίσκονται οι πιο ήπιες και ανεβαίνοντας στις πιο βίαιες συμπεριφορές, συναντάμε τα παρακάτω επίπεδα:

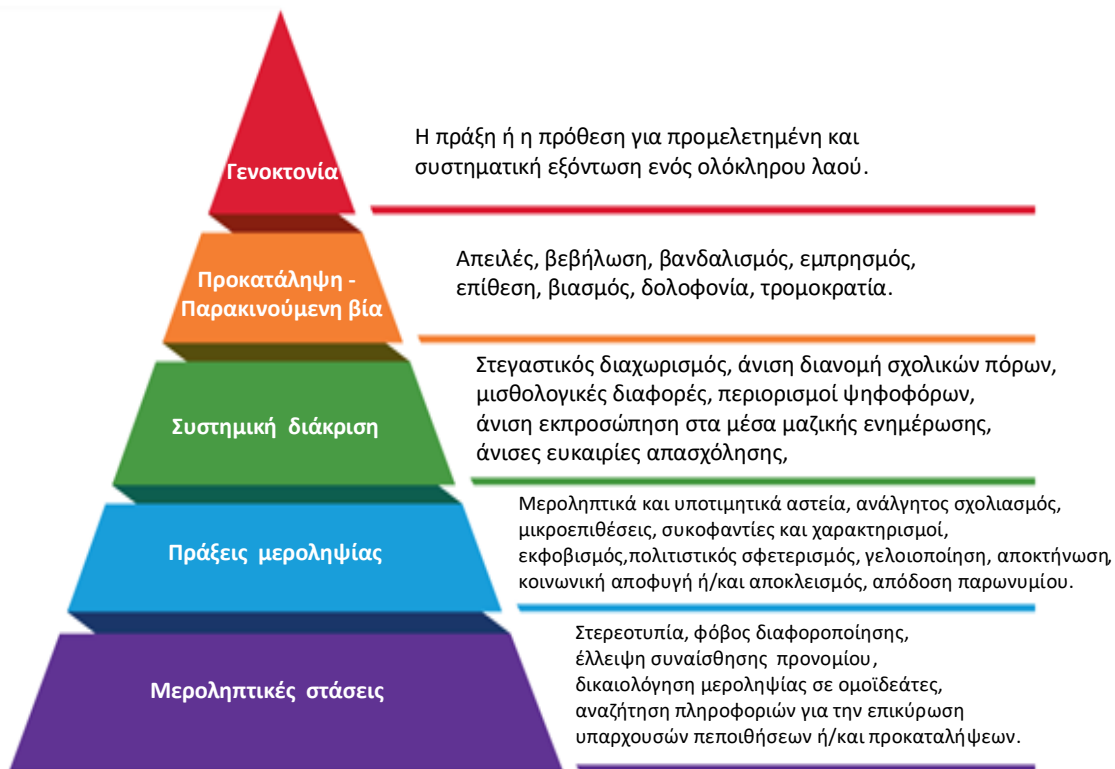
- α) *Νοητικές λειτουργίες και μηχανισμοί*: στο επίπεδο αυτό εμφανίζονται στη σκέψη κάποιων ανθρώπων αρνητικά στερεότυπα, προκαταλήψεις και φόβος για το διαφορετικό.
- β) *Επιπόλαιες πράξεις*: στο επίπεδο αυτό οι σκέψεις και οι φόβοι εξωτερικεύονται και γίνονται προσβλητικά ανέκδοτα, υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί, συκοφαντίες και μικροεπιθέσεις.
- γ) *Μεροληπτική μεταχείριση από την πολιτεία*: η βαθμίδα αυτή περιλαμβάνει μορφές βίας από την πλευρά του κράτους προς κάποιες κατηγορίες πολιτών, όπως η γκετοποίηση, η αποστέρηση πολιτικών δικαιωμάτων και η περιστολή των δικαιωμάτων μόρφωσης και εργασίας.
- δ) *Οργανωμένη βία*: πρόκειται για οργανωμένες, συλλογικές πράξεις βίας κατά της παρουσίας, όπως οι βεβηλώσεις, οι βανδαλισμοί και οι

εμπρησμοί οικιών, μνημείων και ιερών, και κατά της ζωής ανθρώπων, όπως βιασμοί και δολοφονίες.

- ε) *Γενοκτονία*: συνιστά την πιο βάνουση μορφή πράξεων βίας, καθώς πρόκειται για προσχεδιασμένη και συστηματική βία με σκοπό τον ολικό αφανισμό ενός λαού.

Σύμφωνα με την οργάνωση Anti-Defamation League (ADL) η πυραμίδα μίσους έχει την παρακάτω δομή (εικ. 2):²⁶

Εικ.2 : Πυραμίδα του μίσους

Προσαρμογή από Pyramidofhate (ADL,2019)

Το βασικό πεδίο εκδήλωσης της ρητορικής μίσους είναι σήμερα το διαδίκτυο. Κανείς δεν αμφισβητεί ότι το διαδίκτυο παρέχει αποτελεσματικά εργαλεία επικοινωνίας, ψυχαγωγίας, αλληλεγγύης και οργάνωσης κοινωνικών αλλαγών. Ωστόσο, προσφέρει ταυτόχρονα δυνατότητες διαδικτυακού βασανισμού και ιδεολογικής προπαγάνδας στη βιομηχανία του μίσους. Έτσι παράλληλα με την ελευθερία της έκφρασης αναπτύσσεται και ο φόβος. Τις διαφορές της online με την offline ρητορική μίσους ή αλλιώς της άμεσα με την έμμεσα εκφερόμενη, μελέτησε ο Brown, ο οποίος υποστηρίζει ότι η άμεση φύση της ηλεκτρονικής επικοινωνίας

²⁶ ADL, 2019

ενθαρρύνει μορφές διαδικτυακής ρητορικής μίσους (cyber hate). Οι ιδιαιτερότητες του διαδικτύου συνοψίζονται στα εξής:

- *Ανωνυμία*: Οι χρήστες του δεν υποχρεώνονται να αποκαλύψουν την ταυτότητά τους. Αυτό μπορεί να προσφέρει ευκαιρία να μιλήσει κάποιος άφοβα και ελεύθερα, όμως ταυτόχρονα παρέχει κάλυψη σε πολλές μορφές ανηθικότητας και εκδηλώσεις μίσους.
- *Αφάνεια*: Επειδή μπορεί να μην είναι ορατά τα πρόσωπα που μετέχουν στην επικοινωνία, δεν είναι πάντα εύκολο να αποκαλυφθούν οι προθέσεις του άλλου και οι άμεσες επιπτώσεις του εκφερόμενου λόγου.
- *Αίσθηση κοινότητας*: Η αίσθηση κατάργησης της απομόνωσης και η δυνατότητα επαφής ατόμων, που ίσως δεν υπήρχε περίπτωση να έρθουν σε επαφή διαφορετικά. Συνήθως η δυσφήμιση ή ο στιγματισμός μιας κοινωνικής ομάδας στο διαδίκτυο έχει στόχο τη συσχέτιση ομοϊδεατών και την προσέλκυση οπαδών από ένα μαζικό ακροατήριο, άρα απευθύνεται σε ομοϊδεάτες κυρίως παρά σε υποψήφια θύματα για πράξεις βίας.
- *Αμεσότητα δημοσιοποίησης*: Σε σύγκριση με τα άλλα μέσα το διαδίκτυο παρέχει στους χρήστες του ευκολία άμεσης πρόσβασης και δυνατότητα άμεσης δημοσιοποίησης, γεγονός που ενθαρρύνει την αυθόρμητη και ίσως επιπόλαιη έκφραση.
- *Βλαβερές επιπτώσεις*: Τα συναισθήματα στον ψηφιακό κόσμο της ευρυζωνικής διασύνδεσης διαχέονται μέσω αλυσιδωτής επίδρασης, ενώ η έκθεση στο μεγάλο ακροατήριο μεγεθύνει την ένταση συναισθημάτων ντροπής, ενοχής, μίσους κτλ.

Ωστόσο, σήμερα οι υπηρεσίες δίωξης ηλεκτρονικού εγκλήματος έχουν τη δυνατότητα και την εξουσία εντοπισμού παράνομων πράξεων. Ενώ και οι ίδιες οι διαδικτυακές πύλες, ως ιδιωτικές εταιρείες έχουν αναπτύξει κάποια μορφή αυτορρύθμισης. Επιβάλλουν περιορισμούς, όπως η απενεργοποίηση του λογαριασμού του χρήστη, σύμφωνα με τον δικό τους κώδικα δεοντολογίας, σε περιπτώσεις δημοσίευσης προσβλητικού περιεχομένου και σελίδων που προωθούν τη βία.²⁷

²⁷ Brown, 2018

1.2. Η παράμετρος της ελευθερίας της έκφρασης

Στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες η σύγκρουση δικαιωμάτων, με την έννοια ότι η άσκηση του ενός μπορεί να περιορίζει ή να αλλοιώνει το άλλο, δεν είναι κάτι καινοφανές. Ωστόσο η στάθμιση και η εξισορρόπηση των συγκρουόμενων συμφερόντων δεν παύει να συνιστά μια ανοικτή πρόκληση για τα αρμόδια θεσμικά όργανα και τις κοινωνίες.²⁸

Τα προτάγματα της ελευθερίας και της δικαιοσύνης συνδέονται με συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων, των σχέσεων εξουσίας και των αιτίων συγκρότησης βίαιης ταυτότητας. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι διεθνώς αποδεκτά πρότυπα, στηριγμένα σε οικουμενικές αξίες και ενσωματωμένα στο διεθνές δίκαιο. Κομβική τους ιδέα είναι ο σεβασμός της αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων.²⁹

Η ελευθερία της έκφρασης είναι ένα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα, το οποίο ισχύει στον ίδιο βαθμό και για ιδέες που μπορεί να προκαλέσουν ενόχληση, σοκ ή προσβολή σε κάποιους ανθρώπους.³⁰ Αυτό υπαγορεύεται από τις αρχές του πλουραλισμού, της ανεκτικότητας και της ευρύτητας πνεύματος, οι οποίες είναι θεμελιώδεις για μια δημοκρατική κοινωνία.³¹ Όμως, όπως σε κάθε δικαίωμα, η ισχύς του δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Υπάρχουν περιορισμοί στην άσκηση του δικαιώματος έκφρασης, όταν πρόκειται για λόγο προκλητικό και μισαλλόδοξο που ωθεί στη βία. Σύμφωνα με το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης συνεπάγεται καθήκοντα, ευθύνες και κάποιους περιορισμούς, που αποτελούν αναγκαία μέτρα για τη δημοκρατική κοινωνία, την εθνική και δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της τάξης, την πρόληψη του εγκλήματος και την προστασία της υπόληψης ή των δικαιωμάτων τρίτων.³²

Επειδή τα λόγια μίσους μπορούν να οδηγήσουν σε εγκλήματα μίσους, όπως οι δολοφονίες των 12 δημοσιογράφων του σατιρικού περιοδικού Charlie-Hebdo την 7^η Ιανουαρίου 2015 στο Παρίσι, χρειάζεται βαθύτερη εστίαση στο ζήτημα της ελευθερίας του λόγου και της έκφρασης σε ακραίες περιπτώσεις. Φυσικά, στις

²⁸ Weber, 2009

²⁹ Keen & Georgescu, 2015, σ. 176

³⁰ Jagland, 2015, σ. 5

³¹ Ράμμος, 2015, σ. 3

³² ΕΣΔΑ, 2010

περιπτώσεις αυτές δεν αναφερόμαστε σε γνώμη που μπορεί να θίξει την ατομική τιμή ή υπόληψη συγκεκριμένων ατόμων, αλλά μόνο στις περιπτώσεις που η γνώμη μπορεί να είναι ετερόδοξη ή αιρετική σε σχέση με την πολιτική ορθότητα των απόψεων κάποιων συλλογικοτήτων. Επί της ουσίας, στον πλανήτη καταγράφεται μια ανοικτή σύγκρουση δύο αντιλήψεων για την κοινωνική οργάνωση. Από τη μια η αντίληψη των δημοκρατικών κοινωνιών, που έχουν στον πυρήνα τους την ανεμπόδιστη ανάπτυξη της προσωπικότητας κάθε ανθρώπου, και από την άλλη η αντίληψη των αυταρχικών κοινωνιών, που συγκροτούνται στη βάση της πραγμάτωσης μιας θρησκευτικής ή πολιτικής ιδέας, όπου ο άνθρωπος ως μέλος αυτής της κοινωνίας είναι απλώς εργαλείο ή μέσο πραγμάτωσης της ιδέας, χωρίς προσωπική αξία και ατομικά δικαιώματα.³³

Το αναφαίρετο δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης δεν εφαρμόζεται απόλυτα σε κανένα κράτος. Έχουν καταγραφεί πολλές περιπτώσεις λογοκρισίας, δηλαδή κατασταλτικών μέτρων της ανθρώπινης έκφρασης κυρίως λόγω άσεμνου και βλάσφημου περιεχομένου. Ενδεικτική είναι η περίπτωση που η τοπική κυβέρνηση του Τιρόλ της Αυστρίας στις 20.09.1994 απαγόρευσε την προβολή κινηματογραφικής ταινίας θεωρώντας την προσβλητική για τα κορυφαία σύμβολα της Καθολικής Εκκλησίας. Η απόφαση αυτή επικρίθηκε από τους διεθνείς νομικούς κύκλους, που έκριναν ότι η προβολή ταινίας σε κλειστή αίθουσα, όπου κάποιος πηγαίνει εκουσίως, δεν παρεμποδίζει την ακώλυτη άσκηση λατρείας και υπεραμύνθηκαν της ελευθερίας έκφρασης της καλλιτεχνικής δημιουργίας ως βασικής συνιστώσας μιας ανοικτής δημοκρατικής κοινωνίας. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου παραχωρεί στα κράτη τη διακριτική ευχέρεια υπέρβασης των ακραίων ορίων, αυτό όμως ενέχει τον κίνδυνο να μένουν ανεξέλεγκτες αντιδημοκρατικές νοοτροπίες και να κυριαρχεί η τυραννία της πλειοψηφίας για τα ατομικά δικαιώματα.³⁴

Ποια είναι, όμως, τα όρια της ανοχής απέναντι στον προσβλητικό λόγο; Η διάκριση δεν είναι πάντα εύκολη και έχουν σημασία και άλλες παράμετροι, όπως ο χώρος δημοσιοποίησης. Δεν είναι το ίδιο μια κλειστή αίθουσα, μια εφημερίδα ευρείας κυκλοφορίας ή ένα σχόλιο στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Σε γενικές γραμμές, είναι διαφορετικό θέμα η άσκηση κριτικής στο Κοράνι, υποστηρίζοντας ότι περιέχει στοιχεία που υποκινούν πράξεις βίας, και τελείως διαφορετικό η υποστήριξη της άποψης ότι όλοι οι μουσουλμάνοι είναι βάρβαροι και πρέπει να εξοντωθούν.

³³ Ράμμος, 2015, σ. 15

³⁴ στο ίδιο, σ. 2-10

Σύμφωνα με τον Ράμμο, η υπέρβαση των ορίων ανοχής συντελείται όταν πέρα από την κακόβουλη προσβολή απόψεων ή προσώπων και την υποτίμηση της αυταξίας και της προσωπικότητάς τους, εκφέρεται λόγος μίσους, δηλαδή όταν υπάρχει άμεση προτροπή για άσκηση βίας εναντίον τους και συνήθως εξόντωσή τους.³⁵

Η απαγόρευση του μισαλλόδοξου λόγου σε μια δημοκρατική κοινωνία μπορεί να αντιβαίνει στη θεμελιώδη σημασία της ελευθερίας της έκφρασης, η οποία αποκτά υπόσταση μέσα από την ελεύθερη διακίνηση όλων των ιδεών ανεξαρτήτως του περιεχομένου τους. Δεν έχει σημασία αν η ιδέα είναι αποκρουστική, εξωφρενική ή αν η πλειοψηφία διαφωνεί με το περιεχόμενό της, αφού όλες οι απόψεις απολαμβάνουν διακριτή θέση και προστασία στον δημόσιο διάλογο. Σίγουρα ο μισαλλόδοξος λόγος αντιβαίνει στην έννοια της ισότιμης κοινωνικής συμβίωσης, αφού επικροτεί τον πολιτικό και κοινωνικό αποκλεισμό κάποιων ομάδων, αλλά η αντιδημοκρατικότητα δεν συνιστά από μόνη της στοιχείο αποκλεισμού από τον δημόσιο διάλογο. Ούτε μπορεί να περιοριστεί μια ιδέα λόγω του φόβου για ενδεχόμενες συνέπειες, διότι τότε θα επρόκειτο για επιβολή σκληρής λογοκρισίας και παράλληλα η απαγορευτική πολιτική θα μπορούσε να οδηγήσει στην ενδυνάμωσή του μέσω της υπόγειας λειτουργίας του. Σοβαρή βάση απαγόρευσης του μισαλλόδοξου λόγου θεμελιώνεται, όταν είναι ορατή η υποκίνηση πράξεων βίας.³⁶

Το Συμβούλιο της Ευρώπης δημιούργησε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) και έχει ξεκινήσει σχετικές εκστρατείες. Στο εγχειρίδιο που έχει εκδώσει για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους μέσα από την εκπαίδευση, θεωρεί τη *ρητορική μίσους* μία από τις πιο ανησυχητικές μορφές ρατσισμού και διάκρισης, που είναι η κορυφή ενός παγόβουνου μισαλλοδοξίας και εθνοκεντρισμού. Δεν ασχολείται μόνο με τον περιορισμό του *κυβερνο-μίσους* ούτε στέκεται σε κατασταλτικά μέτρα, αλλά ενθαρρύνει την πρόληψη, την ανάπτυξη εναλλακτικών απαντήσεων, την ευαισθητοποίηση, την ανάπτυξη αυτοελέγχου και την υποστήριξη των θυμάτων.³⁷

Η νομική πλαισίωση της ρητορικής μίσους έχει αποτελέσει αντικείμενο αναρίθμητων αντιρρήσεων. Έχει επικριθεί μεταξύ άλλων ότι αλλοιώνει την ελευθερία της έκφρασης, προσβάλλει την αυτονομία και αντιτίθεται στην ελεύθερη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Αντίθετα, από την πλευρά των θιασωτών της υποστηρίζεται ότι

³⁵ Ράμμος, 2015, σ. 11-15

³⁶ Τσακυράκης, 2013

³⁷ Keen & Georgescu, 2015, σ. 17

το νομικό πλαίσιο για τη ρητορική μίσους μπορεί να προσφέρει στην αποφυγή καταστάσεων κλονισμού της ψυχολογικής και σωματικής υγείας των ανθρώπων, να διασφαλίσει την αυτονομία, να μειώσει την ανασφάλεια, να προστατεύσει την αξιοπρέπεια του πολίτη και να κατοχυρώσει τον διαπολιτισμικό διάλογο και την πολιτισμική ετερότητα. Ζωτικής σημασίας, πέρα από τη μορφή και το περιεχόμενο του λόγου μίσους, είναι η εξέταση του πλαισίου εντός του οποίου εκφέρεται. Ο Brown διακρίνει τις ακόλουθες κατηγορίες νόμων, που περιορίζουν ή απαγορεύουν τις παρακάτω μορφές δημόσιου λόγου, όταν:

- ισοδυναμεί με τη διάπραξη αξιόποινης πράξης
- παραβιάζει ή παρεμποδίζει την άσκηση των αστικών ή ανθρώπινων δικαιωμάτων
- συνιστά δυσφήμιση
- αναπαράγει αρνητικά στερεότυπα ή στιγματισμό
- συνιστά έκφραση μίσους
- απειλεί τη δημόσια τάξη
- εμπεριέχει υποκίνηση ή προώθηση συναισθημάτων μίσους ή εχθρότητας
- συνιστά διάπραξη εγκλήματος μίσους
- συνιστά άρνηση, δικαιολόγηση ή επιδοκιμασία πράξεων μαζικής βίας ή γενοκτονίας.³⁸

Ο μισαλλόδοξος λόγος ανεξάρτητα από τον στόχο του (φύλο, θρησκεία, ιδεολογία, σεξουαλικός προσανατολισμός, μειονεξία ή ασθένεια), βρίσκεται εκτός του πεδίου ελευθερίας της έκφρασης, διότι στρέφεται κατά ατομικών δικαιωμάτων και στοχεύει στην εξόντωση ανθρώπων. Πρέπει να γίνει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στη μισαλλόδοξη τέχνη και την πειραματική ή εναλλακτική τέχνη. Η μισαλλόδοξη τέχνη έχει αποκλειστικό στόχο την επιβεβαίωση προκαταλήψεων στο θυμικό του καταναλωτή της, με σκοπό την ανάπτυξη εχθρότητας απέναντι σε άλλους ανθρώπους. Αντίθετα, η αποκαλούμενη αντισυμβατική τέχνη, ακόμη και στην πιο προκλητική εκδοχή της, επιχειρεί την εισαγωγή νεωτερισμών, την αμφισβήτηση κατεστημένων αντιλήψεων και τη διεκδίκηση ενός χώρου ύπαρξης μέσα σε ένα αρνητικό περιβάλλον.³⁹

³⁸ Brown, 2015

³⁹ Ράμμος, 2015, σ. 15

Διαμετρικά διαφορετική είναι η περίπτωση του αποκαλούμενου ρεβιζιονιστικού ιστορικού λόγου, δηλαδή του δημόσιου λόγου που αρνείται το Ολοκαύτωμα και τις γενοκτονίες. Παρατηρείται μετά το 1990 η ποινικοποίησή του από πολλές νομοθεσίες ευρωπαϊκών χωρών, με πρώτη τη Γαλλία. Πολλοί νομικοί υποστηρίζουν ότι η ποινικοποίηση έχει νόημα, μόνο όταν ο σχετικός λόγος είναι ταυτόχρονα και κήρυγμα μίσους. Διαφορετικά δεν υπάρχει λόγος ποινικοποίησης του λόγου που σοκάρει ή προκαλεί ανησυχία στον αποδέκτη του, ούτε φυσικά αρμόζει στο κράτος ο ρόλος του τιμητή της επιστημονικής εγκυρότητας ή του προστάτη της ιστορικής αλήθειας. Η πρέπουσα “τιμωρία” για τους ιδεοληπτικούς αρνητές του Ολοκαυτώματος και των διαπιστωμένων γενοκτονιών είναι η αγνόησή τους από την επιστημονική κοινότητα και το καταναλωτικό κοινό.⁴⁰

Στο θέμα της ερμηνείας της ανθρώπινης κτηνωδίας εξελίσσεται μια διαρκής συζήτηση σε σχέση με τον ρόλο της ιδεολογίας, της ταυτότητας και της ρητορικής μίσους στο φαινόμενο. Από τις πρώτες έρευνες που εστίασαν κυρίως στις γενοκτονίες, διαπιστώθηκε πως οι ριζοσπαστικές ιδεολογίες παρέχουν το βασικό κίνητρο και το πλαίσιο για την εξόντωση κοινωνικών ομάδων στο πλαίσιο της ριζικής αναδιοργάνωσης της κοινωνίας. Ομοίως οι εθνοτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές διαιρέσεις και η ρητορική μίσους συνιστούν ουσιώδεις προϋποθέσεις τέλεσης εγκλημάτων μίσους, ενώ οι ρατσιστικές αντιλήψεις για την ταυτότητα των θυμάτων διευκολύνουν την άρση των ηθικών αναστολών και την αδιαφορία για τα βάσανα των θυμάτων. Δεν λείπουν, ωστόσο, και οι ερευνητές που υποστηρίζουν πως οι θηριωδίες έχουν τη ρίζα τους σε κοινωνικές κρίσεις, σε αυταρχικές εξουσίες και στρατηγικά συμφέροντα ή εντάσσονται στο κλίμα βαρβαρότητας που πυροδοτεί ένας πόλεμος.⁴¹

1.3. Τα βαθύτερα αίτια

Η απάντηση του ατόμου σε ερωτήματα σχετικά με τον αυτοπροσδιορισμό του είναι μια σύνθεση εκτιμήσεων και παραδοχών και ταυτόχρονα μια διαδικασία δέσμευσης και ενσωμάτωσης που αφορά τον εαυτό, το προσωπικό παρελθόν και τις προσωπικές προσδοκίες σε σχέση με το πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον. Οι Tajfel και Turner στη θεωρία της *κοινωνικής ταυτότητας* εντοπίζουν δύο γενικούς τύπους ταυτότητας, την προσωπική και την κοινωνική, ανάλογα με την αυτοαντίληψη που

⁴⁰ Ράμμος, 2015, σ. 16

⁴¹ Maynard, 2019

αναπτύσσει το άτομο για τις διαπροσωπικές του σχέσεις και για τη θέση του στην ομάδα.⁴² Η προσωπική ταυτότητα, κατά τους Tilly και Tarrow, περιλαμβάνει την αίσθηση της μοναδικότητας που έχει καθένας για τον εαυτό του, ενώ η πολιτική ταυτότητα αναφέρεται στην οριοθέτηση της σχέσης του *εμείς* και οι *άλλοι*. Η οικοδόμηση των συλλογικών ταυτοτήτων είναι θέμα σχεσιακό, οι συλλογικές ταυτίσεις συγκροτούνται πάντα σε εναντίωση προς κάποιον άλλο.⁴³ Με την άποψη της ρητής νοηματικής αντιδιαστολής προς όλους τους άλλους, στη συγκρότηση των συστημάτων συλλογικής πολιτιστικής αναφοράς, συντάσσεται και ο Τσουκαλάς.⁴⁴

Κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται και κατατάσσει τον εαυτό του σε ένα δίπολο. Στον ένα πόλο υπάρχουν τα ατομικά του χαρακτηριστικά και ενδιαφέροντα, όλα αυτά που τον κάνουν ξεχωριστό, και στον άλλο η συλλογική του διάσταση, ό,τι μοιράζεται με τους άλλους. Τα πρώτα συγκροτούν την προσωπική του ταυτότητα, ενώ τα δεύτερα την κοινωνική.⁴⁵

Στο κοινωνικό πεδίο κάθε άνθρωπος μπορεί να έχει πολλές ταυτότητες, συμμετέχει σε διαφορετικές ομάδες επαγγελματικές, αθλητικές, πολιτικές, θρησκευτικές κτλ. Κάπως έτσι προκύπτει ένα πλαίσιο κατηγοριοποίησης, όπου τοποθετούμε εμάς και τους άλλους, δηλαδή αυτό που είμαστε και αυτό που δεν είμαστε. Αυτές οι κατηγορίες συνιστούν στοιχειώδεις κοινωνικές συμβάσεις, χωρίς όμως να έχουν κάποια φυσική υπόσταση. Είναι τελείως ρευστές και αυθαίρετες, αφού είναι παράγωγα κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών νοηματοδότησης αυτής της ταξινόμησης και η κοινότητά τους δεν είναι άλλο παρά κοινότητα προσδοκιών.⁴⁶

Για τον Καστοριάδη το δημιουργικό στοιχείο της ανθρώπινης ιστορίας είναι το φανταστικό. Η δημιουργική φαντασία αποτελεί την πηγή κάθε νοήματος και κάθε παράστασης. Πρόκειται για μια συμβολική και αυθαίρετη οργάνωση του κοινωνικού κόσμου, που έχει ως αποτέλεσμα να αναδύεται ως εικόνα κάτι που δεν υπάρχει.⁴⁷

Η φυλετική ιδέα εμφανίστηκε ως ιδεολόγημα που σχετίστηκε με την κατωτερότητα των ιθαγενών του Νέου Κόσμου στις αρχές του 16^{ου} αιώνα με σκοπό τη νομιμοποίηση της αποικιοκρατίας. Οι αναφορές στη φυλή έχουν ιδεολογικό χαρακτήρα, αφού χρησιμοποιούν τις βιολογικές διαφορές ανθρώπινων ομάδων για

⁴² Tajfel & Turner, 2004

⁴³ Tilly & Tarrow, 2006

⁴⁴ Τσουκαλάς, 2010, σ. 63-64

⁴⁵ Turner et al., 1994

⁴⁶ Ντάνη, 2017, σ. 6-7

⁴⁷ Καστοριάδης, 1978, σ. 189-190

ιεραρχική ταξινόμηση. Ουσιαστικά η φυλή δεν συνιστά βιολογική πραγματικότητα αλλά θεωρητική φαντασίωση. Σε αντίθεση με την έννοια της φυλής, ο ρατσισμός ως όρος εμφανίστηκε την περίοδο του μεσοπολέμου και αρθρώνεται με πυρήνα το στίγμα της διαφορετικότητας, ενώ περικλείει πρακτικές υποτίμησης και βίας για την προάσπιση της καθαρότητας του *εμείς*.⁴⁸ Ο ρατσισμός ως μορφή κοινωνικού αποκλεισμού είναι απόλυτα συνυφασμένος με το εθνικό κράτος και τον εθνικισμό, ενώ εμπνέεται από το μίσος στον εθνικό άλλο και τροφοδοτείται από την απειλή που προκαλεί ο θρυμματισμός των αξιών και της κοινωνικής συνοχής.⁴⁹ Ο Memmi αντί του ρατσισμού προτείνει τον όρο *ετεροφοβία*, αφού η απόρριψη του άλλου δεν συνδέεται μόνο με βιολογικές διαφορές.⁵⁰

Η συλλογική ταυτότητα των νεότερων χρόνων κατά τον Habermas είναι η εθνική. Ο εθνικισμός, συνδέοντας την παράδοση με το αίτημα της ανεξάρτητης εθνικής οντότητας, διαμορφώνει μια εθνική συνείδηση, η οποία στην ουσία συνιστά έναν εύθραυστο συμβιβασμό μεταξύ του κράτους δικαίου στο εσωτερικό και της εθνικής ισχύος προς το εξωτερικό. Δηλαδή, διαμορφώνει πολίτες που αισθάνονται ελεύθεροι και ισότιμοι εντός των κρατικών ορίων, αλλά ταυτόχρονα είναι πρόθυμοι να συνταχθούν και να υποταχθούν ως στρατιώτες εναντίον κάθε εξωτερικής απειλής. Έτσι, με τη βοήθεια της ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, κατασκευάστηκε μια συμβατική, ιδεολογική, ιστορική συνείδηση, οριακές εκφράσεις της οποίας υπήρξαν ο φασισμός και ο ναζισμός. Ο Habermas απέδειξε ότι η απροβλημάτιστη ταύτιση με το ένδοξο παρελθόν στη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας συνδέεται στενά με τα εγκλήματα πολέμου του τακτικού στρατού των SS.⁵¹

Ο καταμερισμός εργασίας της βιομηχανικής κοινωνίας επέβαλε την εργασιακή κινητικότητα και την ευκρινή επικοινωνία στους ανθρώπους καθώς και την πολιτισμική ομοιογένεια στις κοινωνικές ενότητες. Με λίγα λόγια οι απαιτήσεις της οικονομίας καθόρισαν την ανάγκη να διαμορφωθεί ένας νέος τύπος κεντρικής κουλτούρας. Έτσι, το συγκεντρωτικό κράτος, εκτός του μονοπωλίου της νόμιμης βίας, έθεσε ως βασική προτεραιότητα το ομοιογενές πολιτισμικό μαρκάρισμα του πληθυσμού του. Το μονοπώλιο της νόμιμης κουλτούρας και η κατασκευή ενός πολιτισμού και ενός στυλ επικοινωνίας ανατέθηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο, για να πετύχει την αποστολή του, όφειλε να είναι συγκεντρωτικό και

⁴⁸ Παπαδημητρίου, 2000, σ. 23

⁴⁹ Δημητρίου, 2009, σ. 207

⁵⁰ Παπαδημητρίου, 2000, σ. 51

⁵¹ Καβουλάκος, 1998

μονολιθικό. Αυτές οι συνθήκες γέννησαν και τον εθνικισμό, από τον οποίο γεννήθηκαν τα έθνη.⁵²

Οι κοινωνίες των εθνικών κρατών σταθεροποιήθηκαν μέσα από ιστορικά πρωτοφανείς μορφές ιδεολογικής βίας. Οι εξουσίες κατασκεύασαν νομοταγείς πολίτες, στρατευμένους στην ιδέα της φυσικής ομοιογένειας ενός υπερβατικού έθνους, οι οποίοι αισθάνονται ότι αυτοί δημιούργησαν τη συλλογική τους ταυτότητα με την οποία όφειλαν να ταυτίζονται ψυχικά και σωματικά.⁵³

Η κοινωνική ταυτότητα, όπως ορίζεται από τους Tajfel και Turner, περιλαμβάνει τρεις βασικές παραδοχές, οι οποίες συμβάλλουν στην προστασία και τη συνοχή της ομάδας:

- της *αυτο-κατηγοριοποίησης*, τα άτομα έχουν γνωστική επίγνωση του μεγέθους και των διακριτικών χαρακτηριστικών της ομάδας αναφοράς από άλλες ομάδες,
- της *ομαδικής αυτοεκτίμησης*, μέσω της αξιολόγησης και της κοινωνικής σύγκρισης τα άτομα ενισχύουν το αυτοσυναίσθημα των μελών της ομάδας και τη θετική κοινωνική ταυτότητα,
- της *συναισθηματικής δέσμευσης*, *εννοείται η συναισθηματική ταύτιση των εμπλεκόμενων μελών, οι ενδεδειγμένες συμπεριφορές και η ενδο-ομαδική μεροληψία.*⁵⁴

Η ένταση των παραδοχών αυτών αυξάνεται σε περίπτωση που η ομάδα αισθανθεί εξωτερική απειλή. Μάλιστα ο βαθμός συσπείρωσης στην ομάδα αυξάνεται ανάλογα με το εκτιμώμενο μέγεθος της απειλής. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας αξιοποιείται στην ερμηνεία περιπτώσεων κοινωνικών διακρίσεων και προκαταλήψεων.

Έχει υποστηριχθεί ότι ταυτότητα είναι η εικόνα, το συναίσθημα ή η συνείδηση που έχει ο καθένας για αυτό που είναι. Επειδή κάθε άνθρωπος συνεχώς αυτοπροσδιορίζεται και ετεροπροσδιορίζεται, είναι ένας και μοναδικός, ενώ την ίδια στιγμή είναι και ολόκληρη η κοινωνία του. Η ταυτότητα χτίζεται μέσα από δύο ειδών ταύτισεις, τις αυτόματες που είναι οι συναισθηματικές, και τις διαμεσολαβημένες από τα ήθη, τους κανόνες και την αμφισβήτηση ή την άρνησή τους. Αυτόματη ταύτιση εμφανίζεται στην περίπτωση που μια ομάδα αισθάνεται συνολικά προσβεβλημένη

⁵²Gellner, 1992, σ. 244-245

⁵³Τσουκαλάς, 2010, σ. 55

⁵⁴Tajfel&Turner, 2004

μετά από την προσβολή ενός μέλους της. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα συνθήματα συμπαράστασης «Jesuis Charlie», «Είμαστε όλοι Γάλλοι» ή «Είμαστε όλοι μετανάστες». Στη διαμεσολαβημένη ταύτιση επενεργεί η σκέψη και η κρίση, πρόκειται δηλαδή για αιτιολογημένη και συνειδητή επιλογή.⁵⁵

Γενικότερα, αν και θεωρείται ότι η εθνοτική ταυτότητα συνδέεται με την καταγωγή και το αίμα, η διεργασία μορφοποίησής της έχει καθαρά ψυχολογικό χαρακτήρα και επομένως δεν είναι ούτε εγγενής ούτε δεδομένη. Διαμορφώνεται μέσα σε συγκεκριμένη κοινή επικράτεια, σε συσχέτιση με παράγοντες όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η λογοτεχνία και η ιστορική συνέχεια, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας επίπλαστης ενότητας, η οποία είναι απαραίτητη για τη διεκδίκηση μιας πολιτισμικής αλλαγής.⁵⁶

Το φαινόμενο της αναζήτησης ταυτότητας συναρτάται με περιόδους κρίσεων.⁵⁷ Οι ολοκληρωτικές μορφές ταυτότητας προκύπτουν μέσα από συναισθηματικές σχέσεις ταύτισης και οδηγούν σε μαζικοποιημένες ομάδες, όπου συντελείται η υποβάθμιση της ατομικής ευθύνης. Έτσι συγκινησιακά προκύπτουν και οι αυταρχικές διαιρέσεις της κοινωνίας σε «εμείς» και «οι άλλοι», «πιστοί» και «άπιστοι», «λευκοί» και «μαύροι». Η διάκριση αυτή μπορεί να οδηγήσει στην επικράτηση των ισχυρών συγκινησιακών προτύπων της μάζας, τις έτοιμες και αδιαμφισβήτητες απαντήσεις και σε σχέσεις αντιπαλότητας, επιθετικότητας και μίσους. Η ολοκληρωτική και βίαιη ταυτότητα αναδύεται παντοδύναμη, τυφλή και καταστροφική. Κάποιοι άνθρωποι γοητεύονται από αυτή τη μαζικοποίηση, βιώνοντάς την ως μια μορφή παντοδυναμίας και εύκολα παραιτούνται από την ατομικότητα, όπου απαιτείται η ανάληψη της ατομικής ευθύνης.

Διάκριση είναι κάθε μορφής διαχωρισμός, αποκλεισμός ή προτίμηση, στέρηση ή μεροληπτική στάση απέναντι σε άτομο ή ομάδα με βάση κάποια προσωπικά χαρακτηριστικά. Αποκλειστικός σκοπός της διάκρισης είναι η εξάλειψη ή ο περιορισμός θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων.⁵⁸

Ο όρος *στερεότυπο* δημιουργήθηκε από τον Walter Lippmann και είναι δάνειο από τη μέθοδο εκτύπωσης με μια πλάκα αντιγράφου της αυθεντικής πλάκας στοιχειοθεσίας. Σύμφωνα με τον Lippmann, το στερεότυπο είναι ένα υπεραπλουστευμένο και εύληπτο σχήμα που βοηθά στη νοηματοδότηση του κόσμου,

⁵⁵ Παπαρίζος, 2018

⁵⁶ Μιχαήλ, 2015, σ. 39-40

⁵⁷ Δαμανάκης, 2010, σ.17

⁵⁸ Keen & Georgescu, 2015, σ. 190

όπως τα ακατέργαστα στερεότυπα που μεταφέρουμε στο κεφάλι μας για κατηγορίες ανθρώπων π.χ. Νέγροι, Γερμανοί, ταραξίες. Το στερεότυπο βοηθά να υπερασπιστούμε τις προκαταλήψεις μας, τακτοποιώντας φαινομενικά την άτακτη καθημερινότητά μας.⁵⁹ Στηριγμένος στη θεωρία του Lippmann, ο John Herbert Nelson παρουσίασε τον χαρακτήρα του *Νέγρου* στην αμερικάνικη λογοτεχνία. Το έργο του ήταν μια συμβολή στη διαίωση των στερεοτύπων για τους Μαύρους, με εκφράσεις όπως «η ανέμελη και ανεύθυνη διάθεσή τους», «ο άξεστος πρωτόγονος», «κατάσταση του αγρίου», «ζωώδη Νέγρο».⁶⁰

Πίσω από κάθε διαχωρισμό κρύβεται μια κοινωνική σύγκριση. Η ανάγκη για θετική εικόνα της ομάδας συνδέεται με τη διάκριση και την προκατάληψη εναντίον άλλης ομάδας. Μεταξύ των στρεβλώσεων στον τρόπο αντίληψης του άλλου είναι:

- α) η *απατηλή συνάφεια*: η τάση γενίκευσης ενός αρνητικού χαρακτηριστικού ενός μέλους σε όλα τα μέλη μιας ομάδας,
- β) το *θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης*: η απόδοση αρνητικών συμπεριφορών σε εξωτερικά αίτια, όταν πρόκειται για μέλος της ομάδας μας, και σε αμετάβλητα εσωτερικά χαρακτηριστικά, όταν πρόκειται για μέλος ξένης ομάδας.⁶¹

Μεταξύ των άλλων στερεοτύπων είναι και το εγκληματικό στερεότυπο. Ως *εγκληματικό στερεότυπο* ορίζεται η αυθαίρετη κατασκευή της εικόνας του εγκληματία, με στοιχεία που προέρχονται κυρίως από το συλλογικό ασυνείδητο και τα πρωτόγονα ένστικτα, διαμορφώνοντας ένα εχθρικό κλίμα απέναντί του και ενισχύοντας τον φόβο του εγκλήματος. Τα περιθωριακά, τα αντισυμβατικά και γενικά τα διαφορετικά άτομα είναι πιο ευάλωτα στον στιγματισμό από το ομογενοποιημένο πλήθος.⁶² Η ανθρώπινη βία τείνει να βρίσκει υποκατάστατα, στη θέση κάποιου πλάσματος που προκάλεσε την οργή της βάζει κάποιο άλλο, απλώς επειδή είναι ευάλωτο.⁶³

Ένα βασικό χαρακτηριστικό του στερεοτύπου είναι η ομογενοποίηση της ομάδας και η αντιμετώπισή της ως αδιαφοροποίητο σύνολο. Καθοριστικός είναι ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Τα ΜΜΕ δεν καθρεφτίζουν την πραγματικότητα αλλά κατασκευάζουν μια άλλη πραγματικότητα, υποβάλλοντας στους θεατές τους και τον τρόπο κατανόησής της. Τα ΜΜΕ σηματοδοτούν τις

⁵⁹ Boorstin, 1989, σ. 190

⁶⁰ Κόλλιας, 2014, σ. 94-95

⁶¹ Ντάνη, 2017, σ. 12 & 15

⁶² Πανούσης, 1989

⁶³ Girard, 1991, σ. 13

λέξεις, τις εικόνες και τα γεγονότα, παραβλέπουν την ανάλυση και την ερμηνεία των αιτιών και στοχεύουν αποκλειστικά στην ομογενοποίηση του πλήθους, τη διαμόρφωση της κοινωνίας των μαζών και του ατόμου με την *ψευδή συνείδηση*.⁶⁴

Λόγω των ανισοτήτων στις κοινωνίες, οι ισχυροί επιβάλλουν τις βασικές κοινωνικές αξίες και την ιδεολογία τους στους αδύναμους και της προσδίδουν το στοιχείο της φυσικότητας. Έτσι οι αδύναμοι τις υπερασπίζονται, ακόμη και αν οι ίδιοι ζημιώνονται. Αυτό το φαινόμενο έχει ονομαστεί *ψευδής συνείδηση*.⁶⁵

Παράλληλα, μέσω των ΜΜΕ εκδηλώνεται μια ιδιότυπη *λαγνεία της βίας*, η βία μετατρέπεται σε show εδραιώνοντας στερεότυπα, καλλιεργώντας τον φόβο, κάποιες παθολογικές φοβίες και τον ηθικό πανικό. Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι διαπομπεύσεις υπόπτων πριν τη δίκη, ο διασυρμός οικογενειών, ο στιγματισμός κατηγορουμένων και η κατασκευή τρομοκρατών.⁶⁶

Το φαινόμενο του ηθικού πανικού (moral panic) είναι μια επινοημένη κοινωνική κατασκευή μέσω του λόγου. Πρόκειται στην ουσία για ένα στερεοτυπικό υπόστρωμα που οδηγεί σε δυσανάλογη εχθρική κοινωνική αντίδραση σε πρόσωπα που θεωρούνται απειλή για τις κοινωνικές αξίες, ενώ η απαίτηση μεγαλύτερου κοινωνικού ελέγχου εκλύει αλυσιδωτές αντιδράσεις. Βασικό χαρακτηριστικό της η υπερβολή κατά την προβολή των καταστάσεων, η οποία προκαλεί υπερβολή και στις αντιδράσεις. Τα κριτικά σχόλια των μελετητών στο φαινόμενο εστιάζουν στα ιδεολογικά χαρακτηριστικά της υπερβολής και του ανορθολογισμού, ενώ αμφισβητείται η δεκτικότητα του ακροατηρίου σε ηθικά μηνύματα.⁶⁷

1.4. Βία και μορφές βίας

Η βία δεν είναι κάτι άγνωστο στον άνθρωπο. Υπηρετούσε ανέκαθεν τις ανάγκες της ανθρώπινης επιβίωσης. Ο άνθρωπος ασκεί ακατάπαυστα βία στη φύση. Κάθε ανθρώπινο τεχνούργημα εμπεριέχει βία που έχει ασκηθεί πάνω στη φύση. Η βία είναι ένα εργαλείο άμυνας, κυριαρχίας και αυτοεπιβεβαίωσης.⁶⁸ Η βία αφορά μια θεσμοθετημένη, συνήθως μονόδρομη και ασύμμετρη κοινωνική σχέση.⁶⁹ Βία είναι η

⁶⁴ Πανούσης, 1989

⁶⁵ Eriksen, 2007, σ. 261

⁶⁶ Πανούσης, 1989

⁶⁷ Ζαραφωνίτου, 2013

⁶⁸ Arendt, 2000, σ. 44

⁶⁹ Δημητρίου, 2009, σ. 35

πιο κατάφωρη εκδήλωση δύναμης και η δύναμη είναι εργαλείο εξουσίας, ενώ η εξουσία οφείλει την ύπαρξή της στο ένστικτο της κυριαρχίας.⁷⁰

Ο βίος κάποτε απαιτούσε βία, δηλαδή ρώμη, σωματική δύναμη, η οποία προέρχεται από το *βιάω* ή *βιάζω*, που σημαίνει μετέρχομαι βία, εξαναγκάζω.⁷¹ Η βία θεωρείται υποσύνολο της επιθετικότητας και σχετίζεται περισσότερο με τις συνέπειές της. Η επιθετικότητα ορίζεται συνήθως ως μια συμπεριφορά που έχει άμεση πρόθεση να προκαλέσει βλάβη σε ένα άλλο άτομο, παρά τη θέλησή του με πολλές μορφές, όπως σωματικά, συναισθηματικά, κοινωνικά. Στον πιο συνηθισμένο επιστημονικό ορισμό ως βία ορίζεται η ακραία μορφή επιθετικότητας, που έχει ως στόχο σοβαρή σωματική βλάβη.⁷²

Η Arendt κατατάσσει την άποψη του Βέμπερ πως κράτος είναι η άσκηση νόμιμης βίας στις προπολιτικές μορφές οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Μετά τη δημιουργία της πόλης οι αποφάσεις λαμβάνονται με την πειθώ του λόγου.⁷³ Αντί της εξουσίας του ανθρώπου πάνω σε άνθρωπο, εμφανίζεται η υπακοή σε νόμους. Υπάρχουν δύο διαθέσεις στον άνθρωπο, η επιθυμία να εξουσιάζει άλλους και η απροθυμία να εξουσιάζεται ο ίδιος.⁷⁴

Η βία είναι κάτι διαμετρικά αντίθετο με τη δύναμη. Εμφανίζεται, όταν απουσιάζει η δύναμη. Ο ηγέτης αντλεί δύναμη από την εμπιστοσύνη του πολίτη. Όταν τη χάσει, προσφεύγει στη βία. Η βία μπορεί να εξουδετερώσει τη δύναμη, δεν μπορεί όμως να τη δημιουργήσει. Σε αντίθεση με τη δύναμη, η βία δεν έχει λόγο, είναι βουβή. Ξεκινά από εκεί που τελειώνει ο λόγος. Η δύναμη ανθεί εκεί όπου οι άνθρωποι συνομιλούν και χτίζουν σχέσεις ισοτιμίας διαφυλάσσοντας τη διαφορετικότητά τους. Εκεί που οι άνθρωποι ξεπερνούν το εγώ τους και τις βιολογικές τους ανάγκες και συνδιαμορφώνουν μαζί με κάποιους συνανθρώπους τους ένα πεδίο άσκησης ελευθερίας μεταξύ ίσων. Στην ουσία η δύναμη υπάρχει εκεί όπου οι άνθρωποι συμφωνούν κάποιους κανόνες συνύπαρξης, συναποφασίζουν τη συγκρότηση μιας κοινής οργάνωσης, χαράζουν έναν κοινό χάρτη πορείας.⁷⁵

⁷⁰ Δημητρίου, 2009, σ. 96

⁷¹ Hofmann, 1974, σ. 64 · Βασδέκης, n.d., σ. 17

⁷² Allen & Anderson, 2017

⁷³ Arendt, 2000, σ. 36

⁷⁴ *στο ίδιο*, σ. 99-100

⁷⁵ *στο ίδιο*, σ. 118

Στον πυρήνα της βίας υπάρχει η ματαίωση.⁷⁶ Ένα άτομο βρίσκεται στην κατάσταση της ματαίωσης (frustration), όταν κάποιο εμπόδιο απειλεί την πραγματοποίηση ενός σκοπού ή την ικανοποίηση μιας ανάγκης του.⁷⁷ Ο ψυχικός πόνος που συνοδεύει κάθε μορφή ματαίωσης, φαντασιακής ή πρακτικής, ωθεί εσωτερικά το άτομο σε επιθετική συμπεριφορά με στόχο την πρόκληση βλάβης. Οι μορφές της βίας είναι:

- η φυσική βία: περιλαμβάνει τη σωματική, τη λεκτική και την ψυχολογική βία, όπως η προσβολή, η περιφρόνηση και η απόρριψη,
- η συμβολική βία: η παγίωση μιας σχέσης επιβολής, εξάρτησης ή εκμετάλλευσης με ταυτόχρονη απόκρυψη της ουσίας της, καθώς η σχέση παρουσιάζεται στα μάτια όλων ως λογική και αποδεκτή,
- η συμβατική βία: η συναινετικά αποδεκτή, όπως η νομιμοποιημένη κρατική βία.⁷⁸

Η βία συνδέεται πολλές φορές με τη λέξη τιμωρία, η οποία παραπέμπει στο ρήμα τιμωρώ (τιμή+ορώ). Η τιμή προέρχεται από το *τέμνω* (=διαχωρίζω) και σημαίνει τμήμα (τίμημα) κάτι προς ανωτέρους ή θεούς, εκτίμηση, αποζημίωση, σεβασμός, τιμωρία, ποινή, εκδίκηση.⁷⁹ Τιμωρός (τιμή+ορώ) είναι ο *φύλαξ της τιμής*, ο *εκτιμητής*, ο *βοηθών τον αδικηθέντα* και προέρχεται από το ρήμα *τιμωρέω*, που σημαίνει *έρχομαι εις βοήθειαν, επικουρώ, λαμβάνω εκδίκηση, εκδικούμαι*.⁸⁰ Στη μεταγενέστερη χρήση της επικράτησε η έννοια του τιμωρώ ως *επιβάλλω ποινή*.

Σύμφωνα με τον Durkheim, συλλογική συνείδηση είναι το σύνολο των ηθικών και αξιακών κανόνων πάνω στους οποίους στηρίζεται η συγκρότηση, η συνοχή και η αναπαραγωγή κάθε κοινωνίας. Φορέας της συλλογικής συνείδησης είναι η γλώσσα, οι θεσμοί και οι παραδόσεις, ενώ το εργαλείο αναπαραγωγής της είναι τα συναισθήματα. Η συλλογική συνείδηση δεν είναι άθροισμα των ατομικών συνειδήσεων. Είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που υπερβαίνει το άτομο. Είναι ανεξάρτητη από τη βιολογική και την ψυχολογική κατάσταση του ατόμου. Οι καταβολές της ανάγονται στις πρωτόγονες κοινωνίες, όπου η καθημερινή μάχη της επιβίωσης και οι κυρίαρχες μανιχαϊστικές αντιλήψεις επέβαλαν ακραίες επιλογές. Η ισχύς της είναι πάνω από τις ατομικές δυνάμεις και το περιεχόμενό της

⁷⁶ Παπαρίζος, 2018

⁷⁷ Ιωαννίδης, 1982, σ. 65-68

⁷⁸ Παπαρίζος, 2018

⁷⁹ Βασδέκης, n.d., σ. 123

⁸⁰ Hofmann, 1974, σ. 464

αδιαμφισβήτητο και απαραβίαστο. Τυχόν αμφισβήτησή της έχει ως συνέπεια την έξοδο από την ομάδα ή την παραδειγματική τιμωρία, που σημαίνει κατά κανόνα και στις δύο περιπτώσεις τον θάνατο. Καθώς εξελίσσονται οι κοινωνίες, γίνονται πιο ανοικτές και όσο μειώνεται ο φόβος της επιβίωσης τόσο το άτομο βαθμιαία οδεύει σε μορφές χειραφέτησης.⁸¹

Την ενεργοποίηση των ενστίκτων μελέτησε ο Walter Dill Scott το 1904 σε έρευνα πάνω στους ψυχολογικούς μηχανισμούς επιρροής της διαφήμισης. Προκειμένου να ανακαλύψει τις πηγές της ανθρώπινης δράσης, απέφυγε την πειθώ και επέλεξε να χρησιμοποιήσει τη διαδικασία της υποβολής για την ενεργοποίηση των πιο ισχυρών από τα ανθρώπινα ένστικτα, ώστε να προκαλέσει την μεγαλύτερη δυνατή δράση στην κατεύθυνση που ο ίδιος ήθελε. Με τον όρο υποβολή εννοούσε τη διαδικασία κατά την οποία η πράξη ενός ατόμου προκαλείται χωρίς να υπάρξει περίοδος περισυλλογής. Τέτοιες ιδέες με τη μεγαλύτερη δύναμη υποβολής είναι αυτές που προέρχονται από πράξεις άλλων ανθρώπων ή λόγια των συντρόφων μας. Ο ίδιος υποστήριζε ότι οι άνθρωποι είναι επιρρεπείς στην υποβολή, θεωρούν τα λόγια των συντρόφων τους αληθινά και τα εφαρμόζουν χωρίς δεύτερη σκέψη. Η επανάληψη της διαφήμισης ενός προϊόντος μας εξοικειώνει τόσο με το προϊόν, ώστε νομίζουμε ότι μας έχει μιλήσει γι' αυτό κάποιος οικείος μας. Το ίδιο και η προπαγάνδα στηρίζεται στην επανάληψη συμβόλων, ώστε να εσωτερικευθούν. Στα βιβλία του ο Scott πρότεινε την αξιοποίηση των ενστίκτων στη διαφήμιση και το ισχυρότερο ένστικτο θεώρησε την ιδιοκτησία υλικών αγαθών, με πρώτο το σώμα. Ο Scott υποστήριξε ότι ο άνθρωπος δρα ενστικτωδώς, για να ευχαριστήσει το σώμα του. Αναφέρθηκε επιπλέον στον κοινωνικό εαυτό υπογραμμίζοντας πως θέλουμε πράγματα που εγκρίνουν οι ανώτεροί μας. Στην ίδια βάση ο Scott τεκμηρίωσε αργότερα τη σχέση δημοσιευμάτων από τον τύπο για εγκλήματα με την τέλεση εγκληματικών πράξεων, μέσω της λειτουργίας της υποβολής και της εξοικείωσης.⁸²

Ένας άλλος ερευνητής, ο Robert Highfill, το 1926 υποστήριξε ότι η μονόπλευρη παρουσίαση γεγονότων αποτελεί ισχυρό εργαλείο επηρεασμού της κοινής γνώμης. Αρνητικά επιδρούν περιπτώσεις στιγματισμού θυμάτων ή ηρωοποίησης εγκληματιών, μέσω της παρουσίασης των ανθρώπινων στοιχείων τους, ενώ εμπρηστικά άρθρα προκαλούν λιντσάρισμα πολιτών. Με την έρευνά του

⁸¹ Τζανάκης, 2013

⁸² Κόλλιας, 2014, σ. 71-76

προσπάθησε να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό ότι η ανήθικη παρουσίαση αντικοινωνικών νέων έφθειρε τα ηθικά πρότυπα και εξήρε το έγκλημα.⁸³

1.5. Γενοκτονία

Τα τελευταία χρόνια εντείνεται ο διάλογος γύρω από τον όρο *Γενοκτονία* και πληθαίνουν οι ερμηνείες επιστημονικών προβλημάτων, τα οποία αναφέρονται στις κοινωνικές δομές και την ανθρώπινη δράση. Το κρίσιμο σημείο είναι ότι οι ερμηνείες που βρίσκονται στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου αρθρώνονται έξω από τα όρια συγκρότησης του επιστημονικού υποδείγματος και των εννοιολογικών εργαλείων του και τις περισσότερες φορές όχι από ειδικούς.

Δεκάδες ενστάσεις, κραυγές αγωνίας και τελικά μεγάλες διαψεύσεις. Μήπως οι κραυγές, οι χιλιάδες κραυγές, αφήνουν άθικτη τη μητέρα που γεννά τέτοια γεγονότα; Μήπως οι κραυγές δεν αμφισβητούν τον ιδεολογικό πυρήνα της βίας, τον κοινωνικό διαχωρισμό του ξένου, του αποκλεισμένου, του πλάνητος (κατά τον Bauman)⁸⁴, του παρία ή του απάτριδος (κατά την Arendt)⁸⁵ και τελικά δεν καταφέρνουν να απεγκλωβιστούν από τον κύκλο της βίας;

Ο όρος "γενοκτονία" έχει προκαλέσει πολλές εντάσεις, αντιρρήσεις και παρανοήσεις από τη στιγμή της σύλληψής του από τον Raphael Lemkin. Η παγκόσμια ψηφιακή ακαδημαϊκή εγκυκλοπαίδεια για τη μαζική βία, Online Encyclopedia of Mass Violence (OEMV), αποτελεί σήμερα μια μοναδική προσπάθεια συγκέντρωσης ιστορικού υλικού με αυστηρή μεθοδολογία από κριτές. Ο Semelin, βασικός συντελεστής της OEMV, προβληματίστηκε με την έντονη τάση να χαρακτηριστεί κάθε σφαγή ως γενοκτονία και υποστήριξε μια διάκριση στις μαζικές καταστροφές:

- α) *Την καταστροφή με σκοπό την υποταγή*, κατά την οποία εξοντώνονται ενδεικτικά κάποια μέλη της ομάδας, για να εξαναγκαστούν και τα υπόλοιπα να υποταχθούν. Αυτό είναι έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, είναι μαζική θηριωδία αλλά δεν είναι γενοκτονία.

⁸³Κόλλιας, 2014, σ. 83-85

⁸⁴Περεζούς, 2004

⁸⁵Arendt, 2015, σ. 24

β) Την καταστροφή με σκοπό τον αφανισμό, είναι γενοκτονία, γιατί έχει την πρόθεση να ξεριζώσει οριστικά την ομάδα που θεωρείται επικίνδυνη από την περιοχή στην οποία ζει.⁸⁶

Τον όρο *γενοκτονία* (genocide) εισηγήθηκε το 1944 ο διακεκριμένος Πολωνο-Εβραίος δικηγόρος Raphael Lemkin, στο βιβλίο του για τη διακυβέρνηση της κατεχόμενης Ευρώπης από τις δυνάμεις του Άξονα.⁸⁷ Ήταν η εποχή στην οποία η ομολογία του Winston Churchill πως «βρισκόμαστε ενώπιον ενός εγκλήματος χωρίς όνομα» απηχούσε σε μεγάλο βαθμό την αναγκαιότητα διαφύλαξης της ανθρωπότητας από ωμότητες ανάλογες με αυτές οι οποίες τελέστηκαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τόσο στο βιολογικό όσο και στο πολιτισμικό επίπεδο. Η λέξη αποτελεί σύνθεση του ελληνικού όρου *γένος* και του λατινικού *cide* (δολοφονία). Είναι μια σκόπιμη και συστηματική πράξη κατά του άμαχου πληθυσμού που συμβαίνει μακριά από τα πεδία των μαχών. Πρόκειται για διεθνές έγκλημα, όχι εναντίον ενός λαού αλλά κατά της ανθρωπότητας, το οποίο απαιτεί την καθιέρωση διεθνών μηχανισμών αντιμετώπισης στη βάση της αρχής της παγκόσμιας καταστολής. Σύμφωνα με τον Lemkin, η γενοκτονία ορίζεται ως συντονισμένο σχέδιο δράσης για την καταστροφή θεμελιωδών πηγών ζωής με σκοπό τον αφανισμό εθνοτικών ομάδων. Οι τρόποι τέλεσής της είναι η *βαρβαρότητα*, δηλαδή η φυσική εξόντωση, και ο *βανδαλισμός*, δηλαδή ο πνευματικός και πολιτισμικός αφανισμός.⁸⁸

Η έννοια του πολιτισμικού αφανισμού μπορεί να περιλαμβάνει την απαγόρευση της γλώσσας, τον προσηλυτισμό, τη βίαιη απομάκρυνση, την καταστροφή αντικειμένων και χώρων πολιτισμού και γενικά τη στέρηση του δικαιώματος του αυτοκαθορισμού. Η γενοκτονία δεν είναι μια δολοφονική τρέλα, αλλά μια ουτοπική πολιτική υπόσχεση «ενός λαού, μιας γης, μιας αλήθειας και του τέλους της διαφορετικότητας», η οποία συνιστά θελκτικό πειρασμό στις δοκιμαζόμενες πολυπολιτισμικές κοινωνίες.⁸⁹

Κατά τη γενοκτονία των Αρμενίων από την κυβέρνηση των Νεότουρκων εφαρμόστηκε σχέδιο πολιτισμικής γενοκτονίας. Συγκεκριμένα, δεκάδες διανοούμενοι και 4.000 ιερείς έχασαν τη ζωή τους, ενώ καταστράφηκαν χιλιάδες ιστορικά, λογοτεχνικά και επιστημονικά χειρόγραφα, έργα τέχνης και 2.150 ναοί. Παράλληλα με μετονομασίες τοπωνυμίων, απαγορεύσεις αναφοράς αρμενικών ονομασιών και

⁸⁶ Semelin, 2012

⁸⁷ Lemkin, 1946

⁸⁸ Lemkin, 1944

⁸⁹ Βεκρή, 2017

διώξεις ερευνητών το τουρκικό κράτος επιχείρησε την απάλειψη κάθε πολιτισμικού ίχνους των Αρμενίων.⁹⁰

Σύμφωνα με τον Rosenberg, η γενοκτονία είναι μια διαδικασία και όχι ένα γεγονός. Είναι μια κλειστή και περιορισμένη έννοια του διεθνούς δικαίου, η οποία ωστόσο αντιστοιχεί σε ένα ρευστό και πολύπλοκο κοινωνικό γεγονός. Ο μελετητής Scott Strauss σημείωσε περίπου 21 διαφορετικούς ορισμούς του όρου «γενοκτονία». Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία, εξελισσόμενη μέσα σε συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, χωρίς όμως να είναι εύκολη η κατάταξή της σε ένα αυστηρά γραμμικό μοντέλο. Μια χαρακτηριστική δυσκολία στη μελέτη της, είναι πως η γενοκτονία συνιστά μια συλλογική θηριωδία, που στηρίζει την αποτελεσματικότητά της σε έμμεσες μεθόδους αφανισμού. Για παράδειγμα, το 13,7% των θυμάτων του Ολοκαυτώματος των Εβραίων πέθαναν από ασθένειες και ασιτία περιορισμένοι σε γκέτο, πριν οδηγηθούν σε στρατόπεδα εξόντωσης. Η *γενοκτονία διά της φθοράς* ή αλλιώς *γενοκτονία σε αργή κίνηση* είναι ένας πρόσφατος όρος, που συνδέεται απόλυτα με την κρίση στο Darfur, την πρώτη γενοκτονία του 21^{ου} αιώνα, όπου η συνεχιζόμενη γενοκτονία ήταν περισσότερο αποτέλεσμα ασθενειών, εκτοπισμών και πολιτικών καμένης γης παρά βίαιων δολοφονιών.⁹¹ Οι βίαιες εκτοπίσεις πληθυσμών σε συνθήκες που οδηγούν αναπόφευκτα στη φυσική εξόντωση, στην περίπτωση της Γενοκτονίας των Ελλήνων της Ανατολής χαρακτηρίστηκε από την Tessa Hofmann ως Γενοκτονία εν ροή.⁹²

Στις 26 Φεβρουαρίου 2007 το Διεθνές Δικαστήριο (ICJ) εξέδωσε απόφαση για την Πρόληψη και Τιμωρία του Εγκλήματος της Γενοκτονίας στη Σρεμπρένιτσα. Σήμερα, περισσότερα από 136 κράτη έχουν αναλάβει υποχρέωση πρόληψης της γενοκτονίας. Η εφαρμογή της απόφασης του Διεθνούς Δικαστηρίου (ICJ) είναι *jus cogens* (αναγκαστικού δικαίου) και κανένα κράτος δεν μπορεί να παρεκκλίνει από αυτήν. Η υποχρέωση πρόληψης της γενοκτονίας συνεπάγεται την έγκαιρη ανίχνευση και προειδοποίηση, εστιάζοντας σε περιπτώσεις εκτοπισμών, αθέμιτης άρνησης υγειονομικής περίθαλψης, διακριτικής μεταχείρισης τροφίμων και σεξουαλική βία.⁹³

Οι περισσότεροι ερευνητές επιβεβαιώνουν την ουσιαστική σχέση μεταξύ του ηθικού πανικού και της αναπαραγωγής της ολοκληρωτικής εξουσίας. Ο ηθικός πανικός συγκροτείται στη βάση της διόγκωσης υπαρκτών κοινωνικών καταστάσεων

⁹⁰ Hovanissian, 1999

⁹¹ Rosenberg, 2012

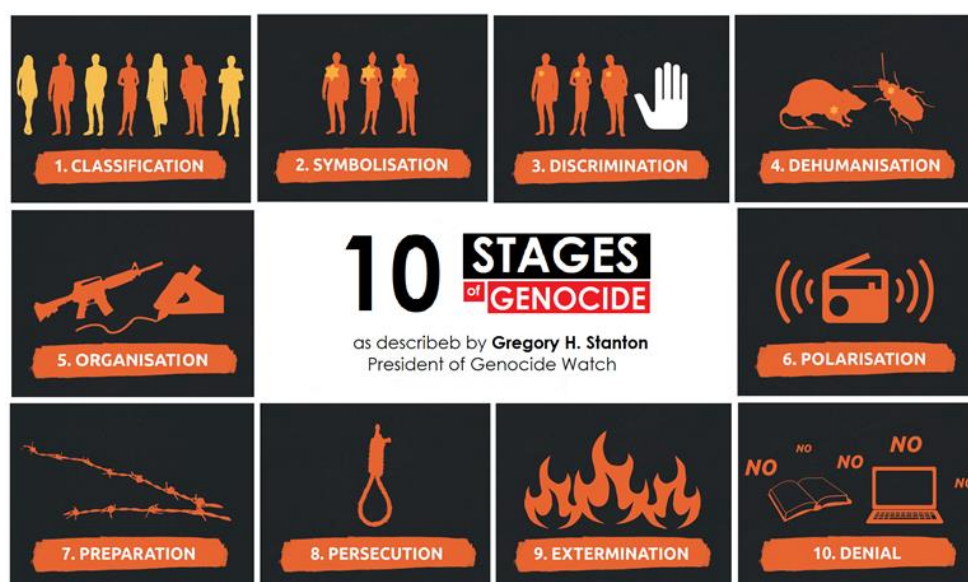
⁹² Κυριακίδης, 2019

⁹³ Rosenberg, 2012

και στην καλλιέργεια ξενοφοβίας σε ομάδες που είναι εύκολο να στοχοποιηθούν λόγω θρησκευτικών, γλωσσικών και άλλων πολιτισμικών διαφορών. Ο όρος του ηθικού πανικού εμπεριέχει στοιχεία κοινωνικής μνησικακίας, αγανάκτησης και αποτροπιασμού προς τους ξένους, καθώς η κυρίαρχη κοινωνική πρόληψη θεωρεί την πλειοψηφία τους απρόθυμη να ενσωματωθεί στην κοινωνία της, σύμφωνα με τους στερεοτυπικούς της κώδικες.⁹⁴ Στην περίπτωση των χριστιανικών πληθυσμών της Μικρασίας, η ρητορική μίσους ήταν το υπομόχλιο για τη δημιουργία ηθικού πανικού με την προβολή της υψηλής κοινωνικής θέσης κάποιων Χριστιανών και τη μεγέθυνση του κινδύνου να πάρουν στα χέρια τους τον πλήρη έλεγχο της τουρκικής οικονομίας.

1.5.1. Τα δέκα στάδια της γενοκτονίας

Η Helen Fein, μελετώντας το Ολοκαύτωμα των Εβραίων, προσδιορίζει πέντε διαδοχικά στάδια γενοκτονίας: εντοπισμός θύματος, αποστέρηση δικαιωμάτων, στιγματισμός, απομόνωση και σύλληψη.⁹⁵ Σύμφωνα με τον Gregory Stanton, μελετητή του Ολοκαυτώματος των Εβραίων και της γενοκτονίας των Τούτσι στη Ρουάντα, η γενοκτονία είναι μια διαδικασία που αναπτύσσεται σε δέκα στάδια. Τα στάδια αυτά είναι προβλέψιμα αλλά όχι αναπόφευκτα, μπορεί να αποτραπούν με την εφαρμογή προληπτικών μέτρων. Η διαδικασία εξέλιξής τους δεν είναι γραμμική. Τα στάδια μπορεί να εκδηλώνονται ταυτόχρονα και να λειτουργούν σε όλη τη διαδικασία (εικ. 3).

Εικ. 3: Τα 10 στάδια της γενοκτονίας. Προσαρμογή από Stanton (2016)

⁹⁴ Καρύδης, 2016

⁹⁵ Rosenberg, 2012

1. Ταξινόμηση (*classification*)

Η διάκριση των ανθρώπων σε *εμείς* και οι *άλλοι*, που μπορεί να εμφανιστεί σε όλες τις κοινωνίες λόγω εθνοτικών και θρησκευτικών κυρίως διαιρέσεων. Το προληπτικό μέτρο σ' αυτό το πρώιμο στάδιο είναι η ανάπτυξη θεσμών που υπερβαίνουν τους διαχωρισμούς και προωθούν ενεργά την ανεκτικότητα και την κατανόηση.

2. Στιγματισμός (*symbolization*)

Η απόδοση ονομάτων ή συμβόλων στις κατηγορίες των ανθρώπων (π.χ. λαθρομετανάστης) ή η ταύτισή τους με διακριτά χαρακτηριστικά. Τα δύο πρώτα στάδια δημιουργούν συνθήκες εξαθλίωσης χωρίς να οδηγούν κατ' ανάγκη στη γενοκτονία, αν δεν συνδυάζονται με την όξυνση του μίσους. Για την πρόληψή του δεν αρκούν οι νομικοί περιορισμοί ούτε βοηθά η απαγόρευση της χρήσης των συμβόλων μίσους (π.χ. σβάστικα) σε μαζικούς χώρους. Το αντίβαρο είναι μια συνειδητοποιημένη κοινωνία.

3. Διάκριση (*discrimination*)

Η κατάχρηση της πολιτικής εξουσίας από μια κυρίαρχη ομάδα για την αθέτηση δικαιωμάτων άλλης ομάδας. Η κυρίαρχη ομάδα εφαρμόζει πρακτικές αποκλεισμού σε μια ανίσχυρη ομάδα, με σκοπό τη μονοπώληση της εξουσίας από την πλευρά της και την καταπάτηση των πολιτικών δικαιωμάτων της ασθενέστερης ομάδας. Πρόληψη κατά των διακρίσεων είναι η παραχώρηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων σε όλες τις ομάδες μιας κοινωνίας.

4. Αποκήνωση (*dehumanization*)

Η άρνηση της ανθρώπινης ιδιότητας για μια ομάδα ανθρώπων και η εξομοίωσή τους με ζώα ή ασθένειες. Σ' αυτό το στάδιο, μέσω της προπαγάνδας της κυρίαρχης ομάδας και με βασικό όπλο τη *ρητορική μίσους*, επιχειρείται ο μηδενισμός της ανθρώπινης υπόστασης της ανίσχυρης ομάδας και η ταύτισή της όχι απλώς με έναν αριθμό αλλά με ποντίκια και κατσαρίδες, δηλαδή με τη βρωμιά, την ακαθαρσία, τις επιδημίες και την ανηθικότητα. Ως μέτρο πρόληψης στις περισσότερες χώρες έχει προκριθεί η θεσμοθέτηση νομικών κυρώσεων κατά της ρητορικής μίσους.

5. Οργάνωση (*organization*)

Ο συστηματικός σχεδιασμός της γενοκτονίας. Μια γενοκτονία είναι οργανωμένη συνήθως από το κράτος που καλύπτεται πίσω από τη δράση παρακρατικών ομάδων παρασιωπόντας την ευθύνη τους. Στο παρασκήνιο οι

παρακρατικές ή παραστρατιωτικές ομάδες εξοπλίζονται και εκπαιδεύονται για την παροχή ειδικών υπηρεσιών, όπως τρομοκρατία, βασανισμοί, δολοφονίες και δολιοφθορές σε εξειδικευμένους στόχους. Ως μέσο πρόληψης στο στάδιο αυτό προτείνεται η διάλυση κάθε ομάδας ένοπλων πολιτών ή πολιτοφυλάκων, αφού ο πολίτης δεν χρειάζεται εκπαίδευση στον πόλεμο αλλά στη δημοκρατία και την ειρήνη. Ταυτόχρονα, απαιτείται η λήψη μέτρων από την οργανωμένη διεθνή κοινότητα (π.χ. ΟΗΕ), όπως εμπάργκο στις πωλήσεις όπλων, επιτροπές ελέγχου και κυρώσεις σε περιπτώσεις παραβίασης διεθνών κωδίκων.

6. Πόλωση (*polarization*)

Η αντιπαλότητα, η ακραία διάσταση απόψεων, η διεύρυνση του κοινωνικού χάσματος και η διάσπαση της κοινωνικής συνοχής μέσω πολωτικής προπαγάνδας και ρητορικής μίσους από πολιτειακούς παράγοντες, μέσα μαζικής επικοινωνίας και εξτρεμιστικές ομάδες. Με ρητορικές μίσους καλλιεργείται ο δογματισμός και η ακρότητα, μπαίνουν φραγμοί στην κοινωνική αλληλεπίδραση ενώ στοχοποιείται η μετριοπάθεια και οι φορείς της υφίστανται εκφοβισμούς και απηνείς διώξεις. Αντίβαρο της πόλωσης είναι η κοινωνική συναίνεση γύρω από πανανθρώπινες αξίες και ιδανικά.

7. Προετοιμασία (*preparation*)

Η εκκίνηση της υλοποίησης των μέτρων υποστήριξης της τελικής φάσης. Αρχικά ανακοινώνονται μέτρα κάθαρσης μέσω της απομάκρυνσης των επικίνδυνων ομάδων. Η χρήση των όρων σύντομα κλιμακώνεται από τους ήπιους, όπως απομάκρυνση, στους αποκάλυπτους, όπως εκτοπισμός, εθνική καθαρότητα και εθνοκάθαρση. Στο σημείο αυτό η μάζα πλέον προετοιμάζεται για δράσεις αυτοάμυνας (...αν δεν τους σκοτώσουμε, θα μας σκοτώσουν...), και εφαρμογή του σχεδίου οριστικής εξολόθρευσης. Η ανοικτή επέμβαση του διεθνούς παράγοντα μπορεί να προσφέρει λύση, όταν η εκδήλωσή της δεν υποκρύπτει αλλότριες επιδιώξεις.

8. Διωγμός (*persecution*)

Η αναγνώριση και ο διαχωρισμός των θυμάτων ακόμη και με αναγνωριστικά σύμβολα στις ενδυμασίες ή τις οικίες τους. Καταρτίζονται οι λίστες θανάτου, δημεύεται η περιουσία τους και περιορίζονται σε γκέτο, όπου διαχωρίζονται βίαια τα παιδιά από τους γονείς και γενικώς στερούνται νερού και τροφής, ενώ κάποιες φορές υποβάλλονται σε στέρωση. Τελικός προορισμός είναι η απέλαση σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ή σε τάγματα εργασίας, με βασικό

στόχο και στις δύο περιπτώσεις τον θάνατο από τον λιμό, τις επιδημίες και τις κακουχίες. Στη φάση αυτή πρέπει να συγκληθεί το Συμβούλιο Ασφαλείας και η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ για τη λήψη μέτρων εκτάκτου ανάγκης, ακόμη και στρατιωτική παρέμβαση, αλλά και μέτρων ανακούφισης των θυμάτων και των προσφύγων.

9. Εξόντωση (*extermination*)

Το συστηματικό, μαζικό κύμα βασανισμών, βιασμών και εν ψυχρώ δολοφονιών, που νομικά αποκαλείται γενοκτονία. Σκοπός είναι ο ολοκληρωτικός αφανισμός, η εκρίζωση της ομάδας. Είναι η μετεξέλιξη του πολέμου, ο *συνολικός πόλεμος* ή *απόλυτος πόλεμος*, όπου τα θύματα δεν είναι μόνο στρατιώτες αλλά κυρίως άμαχος πληθυσμός. Στο στάδιο αυτό, μόνο η ταχεία και συντριπτική ένοπλη επέμβαση μπορεί να δημιουργήσει ασφαλείς νησίδες και διαδρόμους διαφυγής, μέχρι να σταματήσει η γενοκτονία. Από το 2005, η ευθύνη πλέον υπερβαίνει τα στενά όρια των κρατών και υπάρχει διεθνής ευθύνη στρατιωτικής επέμβασης.

10. Άρνηση (*denial*)

Είναι το τελευταίο στάδιο που ακολουθεί πάντα μια γενοκτονία και συνιστά δείκτη επέκτασης ή επανάληψης των σφαγών. Το έγκλημα αφορά ουσιαστικά την υπονόμηση της αξιοπρέπειας των θυμάτων. Οι δράστες της γενοκτονίας προσπαθούν να εξαφανίσουν τα ίχνη των θυμάτων με μαζικούς τάφους, καύση των πτωμάτων και των άλλων τεκμηρίων, εκφοβισμό των μαρτύρων και απόπειρα αναστολής, συσκότισης και παραπλάνησης των ερευνών. Οι δράστες αρνούνται τη διάπραξη των εγκλημάτων και συχνά κατηγορούν τα θύματα για ό,τι συνέβη. Η καλύτερη απάντηση στην άρνηση είναι η τιμωρία από εθνικό ή διεθνές δικαστήριο. Η αναγνώριση μιας γενοκτονίας θα πρέπει να συνοδεύεται από σχετικά εκπαιδευτικά προγράμματα στα σχολεία και από εκτεταμένη ενημέρωση μέσω των ΜΜΕ για τα γεγονότα της γενοκτονίας, τα βάσανα και τα θύματα που προκάλεσε, τα κίνητρα των δραστών της και την ανάγκη αποκατάστασης των θυμάτων της.⁹⁶

⁹⁶ Stanton, 2016

1.5.2. Το πολιτισμικό τραύμα

Η μνήμη είναι ένα σύνολο κοινωνικών αναπαραστάσεων του παρελθόντος, που παράγονται και διαφυλάσσονται από κάθε ομάδα. Σχηματίζεται από γεγονότα, ισχυρές ιδέες και βαθιά ριζωμένα αρχέτυπα, μέσω των οποίων παράγεται κοινωνικός λόγος, ο οποίος σηματοδοτεί τη συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα. Μέσω της διαδικασίας αντικειμενοποίησης απλοποιούνται και σχηματοποιούνται κάποιες έννοιες, ενώ μέσω της επικέντρωσης αξιολογούνται και ενσωματώνονται νέα στοιχεία στην προϋπάρχουσα γνώση.⁹⁷

Σύμφωνα με τον Jeffrey Alexander, όταν ένα φρικτό γεγονός που αποτυπώνεται ανεξίτηλα στη μνήμη κάποιων ανθρώπων, αλλάζοντας παντοτινά και αμετάκλητα τη μελλοντική τους ταυτότητα, συνειδητοποιηθεί και νοηματοδοτηθεί ως τραύμα το οποίο επηρεάζει όλα τα συστήματα αναφοράς της κοινωνίας αυτής, τότε συνιστά πολιτισμικό τραύμα.⁹⁸ Το πολιτισμικό τραύμα δεν είναι ένα άθροισμα ατομικών εμπειριών ούτε σχετίζεται με τη σφοδρότητά τους. Είναι ένα ολικό κοινωνικό γεγονός που εκ των υστέρων έχει συζητηθεί ανοιχτά, έχει ανασηματοδοτηθεί στη δημόσια σφαίρα και έχει συνδεθεί με τα συστήματα αναφοράς μιας ολόκληρης κοινωνίας. Το πολιτισμικό τραύμα έχει τρεις αλληλένδετες διαστάσεις: τη μνήμη, το αρνητικό συναίσθημα και την ταυτότητα.⁹⁹

Το πολιτισμικό τραύμα είναι μια κοινωνική κατασκευή, η οποία γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ του γεγονότος και της αναπαράστασης. Ακολουθεί τα εξής βήματα:

- α) η αιτίαση του οδυνηρού γεγονότος, π.χ. η παραβίαση μιας ιερής αξίας,
- β) η ιστόρησή του και
- γ) η απαίτηση για συναισθηματική, συμβολική ή οικονομική αποζημίωση.

Χρειάζεται, συνήθως, μια ομάδα πρωτοβουλίας από επιστήμονες, διανοούμενους και καλλιτέχνες, η οποία απευθύνεται στο κοινό και καταθέτει τη νέα αφήγηση. Είναι φανερό ότι αυτό συνιστά μια εναντιωματική διαδικασία, η οποία έχει αποκληθεί το *δράμα του δράματος*, που έχει τρία επίπεδα: το γνωστικό, το συναισθηματικό και το μνημονικό. Πρόκειται κατά βάση για την ανασυγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας.¹⁰⁰

⁹⁷ Μαντόγλου, 2012, σ. 53-56

⁹⁸ Δεμερτζής&Ρουδομέτωφ, 2011, σ. 6-7

⁹⁹ Δεμερτζής et al., 2013, σ. 11

¹⁰⁰ Δεμερτζής&Ρουδομέτωφ, 2011, σ. 8

Ως ολικό κοινωνικό γεγονός, η ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922 μετά τη συνθήκη της Λοζάνης, μπορεί να περιγραφεί ως πολιτισμικό τραύμα, αφού εμπλέκει τα τρία θεμελιώδη συστατικά, της μνήμης, της ταυτότητας και του αρνητικού συναισθήματος. Ένας άλλος λόγος ταξινόμησής του ως πολιτισμικό τραύμα είναι η ύπαρξη μηχανισμών, ΜΜΕ και φορέων, οι οποίοι το χαρακτηρίζουν και το ερμηνεύουν ως τραύμα. Το μόνο ζήτημα που εκκρεμεί είναι ο αναστοχασμός, η ανασηματοδότηση και η επανεγγραφή στη δημόσια ιστορία χωρίς τις παρωπίδες και τις μυθολογικές βεβαιότητες του παρελθόντος. Στον δημόσιο λόγο, τουλάχιστον από την πλευρά των επίσημων προσφυγικών συλλογικών μορφών έκφρασης, κυριαρχεί η τραγική ερμηνεία, στην οποία η γενοκτονία μετατράπηκε στο απόλυτο κακό, το οποίο αντιμετωπίζεται με δαιμονοποιήσεις και εξορκισμούς, ενώ απουσιάζει μια προοδευτική ερμηνεία, δηλαδή μια ερμηνεία που θα εστιάζει στην πρόοδο του ζητήματος.

Ο βασικός λόγος που τα ιστορικά τραύματα εξακολουθούν να συνεγείρουν κάποια άτομα και να υποδαυλίζουν τη βία είναι η αποτυχία πένθους. Σύμφωνα με τον Rüsen επιτυχής διαδικασία βίωσης πένθους είναι η αναγνώριση της απώλειας, η κατανίκηση της μελαγχολίας, η εδραίωση της μνήμης του αγαπημένου νεκρού, η θέσπιση τελετών μνήμης και η αποδοχή της έλλειψης χωρίς να θεωρείται ότι συνιστά αγεφύρωτο χάσμα στον χρόνο. Η διεργασία απο-τραυματοποίησης περιλαμβάνει την ανωνυμοποίηση, την κατηγοριοποίηση, την κανονικοποίηση, την ηθικοποίηση, την αισθητικοποίηση, την τελεολογικοποίηση, τον μετα-ιστορικό αναστοχασμό και την επιστημονική εξειδίκευση.¹⁰¹

Όσο δεν υλοποιούνται διαδικασίες συλλογικού αναστοχασμού στο υλικό της ιστορικής μνήμης, τόσο συντηρείται η εκδικητικότητα, το αίμα των νεκρών ζητά δικαίωση και κυριαρχούν ο θυμός και το μίσος για τον *άλλο*. Υπάρχουν δύο πιθανότητες: α) της οριστικής επίλυσης του τραύματος και β) της παραγωγής μιας παράδοσης μίσους και εμπάθειας προς τον *άλλο*.¹⁰²

Κάθε πολιτισμικό τραύμα συνιστά την κατασκευή μιας συλλογικής οδύνης, στη διαχείριση του οποίου πρακτικά μπορεί να υπάρξουν δύο προσεγγίσεις. Η πρώτη είναι η πρακτική της αέναης επιστροφής ή της εκδραμάτισης ή της συναισθηματικής αποφόρτισης, η οποία αντιστοιχεί στην ανάμνηση, δηλαδή στην επανάληψη, την

¹⁰¹ Κόκκινος, 2012, σ. 287-315

¹⁰² Δεμερτζής&Ρουδομέτωφ, 2011, σ. 9

αναβίωση και τον μηρυκασμό τετριμμένων μοτίβων αέναης επιστροφής.¹⁰³ Αυτή πασχίζει να διατηρηθεί η εκκρεμότητα ανοιχτή στο διηνεκές, να παραμένει μια χαίνουσα πληγή που θα παράγει διαρκώς πόνο και θα αναπαράγει τον κύκλο της βίας. Λανθάνον περιεχόμενο αυτής της πρακτικής είναι η εκδίκηση. Η αντίληψη αυτή εμφανίζεται ως κυρίαρχη στην κοινωνία, αφού επιβάλλεται από τα media και υποκινείται από πολιτικές και επιχειρηματικές καριέρες που έχουν χτιστεί πάνω της. Το αποτέλεσμα είναι ότι δηλητηριάζει την κοινή γνώμη, αναπτύσσοντας εθνικιστικές φαντασιώσεις και πλειοδοτώντας σε ακραίες πρακτικές, με το πρόσχημα της δήθεν περήφανης και αδιάλλακτης εθνικής στρατηγικής. Θεωρητικά η πρακτική αυτή συμβάλλει στη μείωση της δυσφορίας μέσω της εκτόνωσης καταπιεσμένων συναισθημάτων. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν υπάρχει ύφεση αλλά ένταση, αφού οδηγεί στην ενεργοποίηση αμυντικών μηχανισμών αντικοινωνικής συμπεριφοράς, οι οποίοι οδηγούν στην παραμόρφωση ή την αποφυγή της πραγματικότητας, την απώλεια εμπιστοσύνης και αυτονομίας, την εσωτερίκευση λανθασμένων προτύπων, την απόκρυψη, την εκκεντρικότητα, τη λογικοφάνεια και την ταύτιση με τον επιτιθέμενο, δηλαδή τη συμβολική εξουδετέρωσή του, μπαίνοντας στη θέση του και χρησιμοποιώντας τα μέσα του.¹⁰⁴

Η δεύτερη εκδοχή στη διαχείριση του πολιτισμικού τραύματος είναι η συγχώρεση. Η συγχώρεση συνιστά καθοριστική παράμετρο, διότι μια ουσιαστική προσέγγιση στη δυναμική διαδικασία του τραύματος περιλαμβάνει μαζί με τα τραυματικά τεκμήρια και τις προϋποθέσεις θεραπείας του. Η συγχώρεση είναι μέρος της θεραπείας και συντελεστής του επιτυχημένου πένθους. Φυσικά, συγχώρεση δεν είναι η λήθη ούτε η άρνηση, είναι η κατάληξη μιας πορείας μεταστροφής των αρνητικών συναισθημάτων, είναι το ακριβώς αντίθετο της εκδίκησης. Η πορεία της συγχώρησης είναι δύσκολη και αντιστοιχεί στη μνημόνευση, η οποία υλοποιείται με την ανάκληση, τη συμβολική ανασυγκρότηση του παρελθόντος και την επανεγγραφή της ιστορίας από την αρχή με κριτική και χειραφετική ματιά. Με τη μνημόνευση το υποκείμενο συνειδητοποιεί την ιστορία του και τη σχέση του με το μέλλον. Είναι φανερό ότι πρόκειται για μακρά διαδικασία, αλλά λιγότερο οδυνηρή. Η κατάκτηση της συγχώρεσης επιτρέπει την αμοιβαία υπέρβαση της εχθρότητας και της οδύνης και διευκολύνει μελλοντικές πρακτικές αμοιβαιότητας και συμπόρευσης.¹⁰⁵

¹⁰³ Δεμερτζής, 2015, σ. 105

¹⁰⁴ Ιωαννίδης, 1982, σ. 73-84

¹⁰⁵ Δεμερτζής, 2015, σ. 105

Ο σεβασμός των νεκρών δεν υπηρετείται με την εργαλειοποίηση της μνήμης και τη θυματολαγνεία. Αντίθετα κερδίζεται με την εστίαση στις συνθήκες που γέννησαν τα τρομερά εγκλήματα.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Λιάκος, 2013

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

2.1.Οριοθέτηση και διατύπωση ερευνητικού προβλήματος

Η βία, ένα φαινόμενο που διαιρούσε ανέκαθεν τις ανθρώπινες κοινότητες, μαζικοποιείται τις τελευταίες δεκαετίες προσλαμβάνοντας εθνοτικά χαρακτηριστικά. Η ιδιαιτερότητα των δύο τελευταίων αιώνων εδράζεται στο ιδεολόγημα της εθνικής ομοιογένειας, το οποίο, συγκαλύπτοντας τις κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις και την ιστορική ασυνέχεια, συγκροτεί στην ουσία μηχανισμούς αναπαραγωγής και διαίωσισης των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας. Στο πυρήνα τού διεθνούς επιστημονικού ενδιαφέροντος για τα θέματα της βίας βρίσκεται τα τελευταία χρόνια η προτεραιότητα του εκφερόμενου λόγου στην κοινωνική κατασκευή νοήματος και η συμβολή του στην παρώθηση και την τέλεση του φαινομένου της βίας.

Στο πλαίσιο αυτό επιλέχθηκε η διερεύνηση της σχέσης της ρητορικής μίσους με φαινόμενα συλλογικής βίας και ιδιαίτερα με την ακρότατη μορφή της, τη γενοκτονία.

2.2.Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερωτήματα και τα υποερωτήματα στα οποία θα επιχειρηθεί να δοθούν απαντήσεις στην παρούσα έρευνα είναι τα ακόλουθα:

- Εντοπίζονται στοιχεία *ρητορικής μίσους* στον ελληνικό δημόσιο λόγο για τη *Γενοκτονία* του ελληνισμού της Μικρασίας;
- Συνδέεται η ρητορική μίσους με τη διαμόρφωση φαντασιακών μορφών ταυτότητας;
- Ποιες είναι οι στρατηγικές οργάνωσης λόγου που χρησιμοποιούνται;
 - Εντοπίζεται μεροληπτική στάση και υποτίμηση του άλλου;
 - Καταγράφεται μισαλλόδοξος λόγος;
 - Υπάρχει ρητορική που μπορεί να υποκινήσει πράξεις σωματικής βίας και μάλιστα ακραίας μορφής, όπως η γενοκτονία;

2.3.Επιλογή παραδείγματος

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη του τρόπου σύνδεσης της γλώσσας με την κοινωνία και την ιδεολογία και ειδικότερα η αποκάλυψη του ρόλου του λόγου στη διαμόρφωση κοινωνικών αναπαραστάσεων και την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Για την οριοθέτηση του ερευνητικού προβλήματος, τη συλλογή δεδομένων και τη θεωρητική ανάλυση επιλέχθηκε η *ποιοτική μέθοδος*, γιατί θεωρήθηκε καταλληλότερη για τη συγκέντρωση στοιχείων σχετικά με το πώς βιώνουν οι άνθρωποι τη *ρητορική μίσους*, για την εστίαση σε εσωτερικές δομές που υποκινούν συμπεριφορές ανθρώπων, για τη διερεύνηση του ιστορικού, κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου δράσης των κοινωνικών υποκειμένων και για την κατανόηση και ερμηνεία των μηχανισμών διαμόρφωσης συλλογικής συνείδησης.¹⁰⁷

Η ανάλυση λόγου είναι σε γενικές γραμμές μια ανάλυση κειμένων, που μελετά τη μορφή, το περιεχόμενο και τη χρήση της γλώσσας, με σκοπό τη διερεύνηση του τρόπου που συνδέονται μεταξύ τους για την παραγωγή νοήματος. Στην ανάλυση του λόγου υπάρχουν πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις, είναι ένα ανομοιογενές πεδίο από διάφορες θεωρητικές και μεθοδολογικές παραδοχές.¹⁰⁸ Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας συνδυάστηκαν στοιχεία από διάφορες λογο-αναλυτικές θεωρήσεις με βασικότερη την *Κριτική Ανάλυση Λόγου*, που συμφωνούν στο ότι οι γλωσσικές μας πρακτικές δεν αντανακλούν ουδέτερα τον κόσμο, τις ταυτότητες και τις κοινωνικές μας σχέσεις αλλά επιδρούν δυναμικά στη διαμόρφωση και την αλλαγή τους.¹⁰⁹

Στην *Κριτική Ανάλυση Λόγου* τα κείμενα διαμορφώνονται πιο πολύ από τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες παρά από την προσωπικότητα του υποκειμένου. Έτσι η γλώσσα αντιμετωπίζεται λιγότερο ως μέσο προσωπικής έκφρασης και περισσότερο ως μέσο κατασκευής κοινωνικού νοήματος. Ο ρόλος του λόγου ως εργαλείου κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας δεν είναι εμφανής, γιατί συσκοτίζεται από την ιδεολογία, που παρουσιάζει τα κυρίαρχα νοήματα ως αυτονόητα.¹¹⁰

Η *Κριτική Ανάλυση Λόγου* είναι μία από τις πιο αποτελεσματικές προσεγγίσεις, από τη σκοπιά της γλωσσολογίας, για την ανάλυση κειμένων με στόχο τη μελέτη της

¹⁰⁷ Πουρκός & Δαφέρμος, 2015, σ. 12

¹⁰⁸ Μπονίδης, 2004, σ. 140

¹⁰⁹ Phillips & Jorgensen, 2009, σ. 18

¹¹⁰ Στάμου, 2014, σ. 149-151

συγκρότησης των κοινωνικών φαινομένων μέσω του λόγου. Στη συγκεκριμένη έρευνα η *Κριτική Ανάλυση Λόγου* επιλέχθηκε ως βασικό εργαλείο ανάδειξης της ιδεολογικής διάστασης των λεκτικών πρακτικών.¹¹¹

Από τις τρεις βασικές προσεγγίσεις, οι οποίες συγκροτούν το πεδίο της *Κριτικής Ανάλυσης λόγου*, επιλέχθηκε και εφαρμόστηκε η κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση του Fairclough, γιατί αναδεικνύει τον δυναμικό ρόλο του κειμένου στην αναπαραγωγή αλλά και τον αναπροσδιορισμό των πρακτικών λόγου. Στην ουσία έχοντας ως εκκίνηση ένα κοινωνικό ζήτημα, όπως ο ρατσισμός, μελετά πώς πραγματώνεται αυτό μέσα από συγκεκριμένα κείμενα. Με τη διττή νοηματοδότηση του λόγου, από τη μια πλευρά ως ολοκληρωμένη χρήσης της γλώσσας και από την άλλη ως αναπαράστασης του κόσμου, γεφυρώνει τη γλωσσολογία με τις κοινωνικές θεωρίες. Το βασικό ενδιαφέρον της *Κριτικής Ανάλυσης Λόγου* δεν είναι στραμμένο στο γλωσσικό φαινόμενο αλλά στο κοινωνικό πρόβλημα. Ενδιαφέρεται για τις γλωσσικές πτυχές των κοινωνικών διαδικασιών. Με την προσέγγιση αυτή αποφεύγεται ο υποκειμενισμός, η απλούστευση και η ουδετεροποίηση της επιστημονικής έρευνας, αφού αναδεικνύεται η συμβολή των ιδεολογικών μηχανισμών στις γλωσσικές πρακτικές, οι οποίες διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα και υπηρετείται έτσι ο στόχος της κοινωνικής αλλαγής μέσω της έρευνας.¹¹²

Στο παράδειγμα *Κριτικής Ανάλυσης Λόγου*, που προτείνει ο Fairclough κάθε χρήση της γλώσσας συνιστά ένα επικοινωνιακό συμβάν, που έχει τρεις διαστάσεις: αποτελεί κείμενο, ρηματική πρακτική και κοινωνική πρακτική. Συνεπώς κάθε ανάλυση λόγου πρέπει να εξετάζει και τις τρεις διαστάσεις, δηλαδή να εστιάζει στα γλωσσικά χαρακτηριστικά του κειμένου, στις διαδικασίες παραγωγής και κατανάλωσής του αλλά και να διερευνά πώς λειτουργούν στην κοινωνική αναπαραγωγή ή στην κοινωνική αλλαγή. Στο επίκεντρο της κριτικής ανάλυσης λόγου είναι μεταξύ άλλων η κατάδειξη των σχέσεων εξουσίας μέσα στους κοινωνικούς θεσμούς. Η συστηματική ανάλυση του ερευνώμενου κειμένου οργανώθηκε σε τρία επίπεδα:¹¹³

- Η *περιγραφική ανάλυση*: περιλαμβάνει τη μελέτη των γλωσσικών πρακτικών, δηλαδή του τρόπου που δομείται το κείμενο και το

¹¹¹ Μπονίδης, 2004, 142-149

¹¹² Στάμου, 2014, σ. 158-164

¹¹³ Phillips & Jorgensen, 1992 • Fairclough, 1995 • Μπονίδης, 2004

λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί. Εξετάζεται η γλώσσα ως σύστημα λεξικο-γραμματικών επιλογών και η κατασκευή διαφορετικού νοήματος ανάλογα με τις γλωσσικές επιλογές, για παράδειγμα η χρήση παθητικής ή ενεργητικής σύνταξης, επιρρηματικού συνόλου ή ρηματικού λόγου. Για την ανάλυση του λόγου επιλέχθηκαν εκτεταμένα αποσπάσματα λόγου, δηλαδή ολόκληρες φράσεις, γιατί πολλές φορές η λέξη δεν επαρκεί ως μονάδα σημασίας, αφού συνήθως αποκτά νόημα μέσα στα συμφραζόμενα.

- Η *ερμηνευτική ανάλυση*: είναι ουσιαστικά η σύνδεση του κειμένου με το περιεχόμενο στο οποίο αναπτύσσεται. Συγκεκριμένα αναφέρεται στον σκοπό, την επικοινωνιακή περίσταση και τις λογικές συναγωγές που προκύπτουν από το κείμενο. Συσχετίζεται, επιπλέον, με άλλα κείμενα του συγγραφέα, για να διαπιστωθούν πιθανές μεταβολές ή ταυτίσεις στις αναπαραστάσεις.
- Η *επεξηγηματική ανάλυση*: αφορά στις κοινωνικό - πολιτισμικές σχέσεις με το εξωτερικό περιβάλλον και την ιδεολογική επιρροή που ασκεί το κείμενο μέσα από τις αναπαραστάσεις που κατασκευάζει. Αναζητήθηκε ακόμη αν υπάρχουν σύμβολα και αν συντελείται *λειτουργία πορθμείου*, αν δηλαδή κάποια λεκτικά στοιχεία χρησιμεύουν ως πορθμείο προς τη συνείδηση, όπου μπορεί να επιβεβαιωθεί ή να ενισχυθεί μια συγκεκριμένη κοσμοθεωρία.

Στο μοντέλο των γλωσσικών κατηγοριών, που ανέπτυξαν οι Semin και Fielder, διαπιστώθηκε ότι μέσω της επικοινωνίας δομούνται στερεοτυπικές αντιλήψεις, οι οποίες εκφράζονται σε αφαιρετικό επίπεδο, εστιάζοντας δηλαδή στη συνολική εικόνα, και σε συγκεκριμένο επίπεδο, αναλύοντας κομμάτια της εικόνας. Η κοινωνική ταυτότητα διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην αντίληψη των ατόμων και στην κατάταξή τους σε ιεραρχικά υψηλότερη θέση σε σχέση με κάποια άλλα. Έτσι διαμορφώνεται και η στάση απέναντι στην πολυπολιτισμικότητα είτε ως ευνοϊκή συνύπαρξη είτε ως απειλή της κοινωνικής ταυτότητας. Το μοντέλο εντοπίζει τέσσερις κατηγορίες αναφοράς στον άλλο:

- *ρήματα περιγραφικής ενέργειας*, που πληροφορούν σχετικά με άτομα ή γεγονότα,

- *ρήματα ερμηνευτικής ενέργειας*, τα οποία αποδίδουν νόημα σε συγκεκριμένη πράξη,
- *ρήματα ψυχολογικής κατάστασης*, που αναφέρονται στον τρόπο βίωσης μιας κατάστασης από ένα άτομο,
- *επίθετα*, τα οποία προσδιορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και εκφράζουν αξιολογική κρίση σε ψηλό αφαιρετικό επίπεδο.

Ανάλογα με τον τρόπο που χρησιμοποιούνται τα γλωσσικά φαινόμενα, επηρεάζουν και τις αντιλήψεις που δομούν τα άτομα σε σχέση με φαινόμενα ή συμπεριφορές. Έτσι, διαπιστώνεται η μεροληπτική χρήση της γλώσσας με δύο τρόπους:

- με αφαιρετικές αναφορές των θετικών χαρακτηριστικών της οικείας ομάδας, της ανωτερότητάς της και της σταθερότητάς της στον χρόνο,
- με συγκεκριμένες αναφορές των αρνητικών χαρακτηριστικών της ομάδας/στόχου και ανάδειξη λεπτομερειακών πτυχών της εικόνας ή της δράσης τους.¹¹⁴

Ο πομπός και ο δέκτης του λόγου δεν είναι μεμονωμένα άτομα, αλλά κοινωνικοί φορείς μέσα σε ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, κανένα κείμενο δεν αποτελεί προϊόν ενός ατόμου, αλλά σε όλα τα κείμενα εμπεριέχονται ίχνη διαφορετικών μορφών λόγου, που προέρχονται από τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες συμμετέχει το άτομο.¹¹⁵

Οι ρόλοι και οι σχέσεις των συνομιλητών σε ένα διάλογο αποδίδονται με την τροπικότητα. *Τροπικότητα* ονομάζεται η σημασιολογική λειτουργία που δηλώνει την προσωπική άποψη του ομιλητή και εκφράζεται με τις εγκλήσεις και τα επιρρήματα. Τα είδη της τροπικότητας είναι η επιστημική, που έχει σχέση με τον βαθμό βεβαιότητας του ομιλητή για την αλήθεια των λεγομένων του, και η δεοντική, η οποία φανερώνει την αναγκαιότητα της πραγματοποίησης αυτού που λέει ο ομιλητής. Η επιστημική τροπικότητα εκτείνεται σε μια κλίμακα διαβαθμίσεων της βεβαιότητας που ξεκινά από την υπόθεση, περνά στη δυνατότητα, μετά στην πιθανότητα και φτάνει μέχρι τη βεβαιότητα. Η δεοντική τροπικότητα καλύπτει ένα φάσμα από σημασίες σχετικές με την προσδοκία του ομιλητή περιλαμβάνοντας την απλή επιθυμία, την ευχή, την πρόθεση και την υποχρέωση.¹¹⁶

¹¹⁴ Semin & Fiedler, 1988

¹¹⁵ Kress, 2003, σ. 27-28

¹¹⁶ Χατζησαββίδης & Χατζησαββίδου, 2012

Ανάμεσα στους παράγοντες που κάνουν ένα κείμενο να αποτελεί μια ενότητα λόγου και νοήματος είναι και η *διακειμενικότητα*, η οποία φανερώνει ότι η κατανόηση του κειμένου σχετίζεται με τη γνώση του πομπού και του δέκτη για άλλα ομοειδή κείμενα. Συχνά στον λόγο ο πομπός επιχειρεί τη σύζευξη με κάποια άλλα γνωστά κείμενα, ώστε να διευκολύνει την κατανόηση του μηνύματός του. Η διακειμενικότητα μπορεί να είναι καταφανής, δηλαδή με αυτούσια ή τροποποιημένη παράθεση γνωστής φράσης. Υπάρχει, επίσης, η δομική διακειμενικότητα κατά την οποία αντλείται υλικό από διάφορα κειμενικά είδη π.χ. διαλογικά ή επίσημα κείμενα, επιστημονικό ή ρητορικό λόγο, δημιουργική φαντασία κ.ά.¹¹⁷

Στην πρώτη φάση της κριτικής ανάλυσης λόγου απομονώθηκαν οι μονάδες νοήματος. Τα επιλεγμένα αποσπάσματα από τον ρέοντα λόγο του βιβλίου μεταγράφηκαν ως παραθέματα και αναλύθηκαν στα τρία παραπάνω επίπεδα.

Στη συνέχεια ταξινομήθηκαν σε θεματικούς άξονες, ώστε να αντιστοιχηθούν στα ερευνητικά ερωτήματα. Στη διαμόρφωση των θεματικών αξόνων λήφθηκε υπόψη η τυπολογία των τεσσάρων αξόνων (προσβολή αξιοπρέπειας, υποκίνηση βλάβης, στοχοποίηση ομάδας, στιγματισμός), όπως προσδιορίστηκε από την ομάδα ερευνητών του University of Southern California.¹¹⁸

Στην ανάλυση των δεδομένων αξιοποιήθηκαν και άλλα είδη ανάλυσης, όπως η ερμηνευτική και η ανάλυση λόγου. Ουσιαστικά επιλέχθηκε μια πολυμεθοδική στρατηγική, για να υπάρξει η δυνατότητα ανάδειξης της πολυπλοκότητας της ρητορικής μίσους και να αξιολογηθεί αποτελεσματικότερα η συμβολή της στην κατασκευή κοινωνικών αναπαραστάσεων και ταυτοτήτων. Άλλωστε, οι περισσότερες σχολές ανάλυσης λόγου προτείνουν μια πολυπρισματική εργασία αυτού του είδους, που βοηθά στην ευρύτερη κατανόηση των φαινομένων που ερευνούμε.¹¹⁹

2.4. Περιορισμοί και δεοντολογία της έρευνας

Ένα μεγάλο πρόβλημα είναι πως η *ρητορική μίσους*, η οποία σε μεγάλο βαθμό εντοπίζεται στον προφορικό λόγο, δεν είναι συστηματικά καταγεγραμμένη, τουλάχιστον όσον αφορά τον επίσημο δημόσιο λόγο. Τα όποια στοιχεία από διαλέξεις

¹¹⁷ Ντίνας, n.d., σ. 35-43

¹¹⁸ Kennedy et al., 2018

¹¹⁹ Phillips και Jorgensen, 2009, σ. 22

ή δημόσιες ομιλίες μπορεί να αντληθούν κυρίως από ερασιτεχνικές βιντεοσκοπήσεις ατάκτως ερριμμένες στο διαδίκτυο.

Ένα ζήτημα που προκύπτει με τον δημόσιο λόγο των περισσότερων ανθρώπων είναι ότι μπορεί εύκολα να διολισθήσει σε *γκρίζες ζώνες* της ρητορικής μίσους, εξαιτίας συναισθηματικών και γενικά συγκυριακών φορτίσεων, που μπορεί να αποδοθούν κυρίως στη διάδραση με το ακροατήριο και δεν συνάδουν κατ' ανάγκη με τον νηφάλιο γραπτό λόγο και τις απόψεις του ομιλητή. Στην περίπτωση αυτή ελλοχεύει ο κίνδυνος στιγματισμού ατόμων. Επιπλέον, στον προφορικό λόγο καθοριστική σημασία έχουν τα παραγλωσσικά και εξωγλωσσικά γνωρίσματα της ομιλίας, τα οποία δεν εύκολο να καταγραφούν στις συνθήκες που αναφέρθηκαν.

Για τους λόγους αυτούς επιλέχθηκε ένα κείμενο μεγάλης χρονικής εγγύτητας στην εποχή που διαδραματίστηκαν τα ιστορικά γεγονότα και από έναν άνθρωπο που τα βίωσε προσωπικά. Όπως είναι φανερό, επομένως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η συναισθηματική φόρτιση του συγγραφέα, κάτι που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί στις σύγχρονες θεωρήσεις.

2.5.Εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας

Η συγκεκριμένη έρευνα δεν περιορίζεται στην καταγραφή όψεων της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά διεισδύει στην κατανόηση και την ερμηνεία τους. Η κοινωνική πραγματικότητα δεν εκλαμβάνεται ως παρατήρηση αντικειμενικών δεδομένων που μπορούν να ελεγχθούν εμπειρικά και να γενικευθούν, γιατί δεν εστιάζει στη συμπεριφορά αλλά στις εσωτερικές δομές, στον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα ερμηνεύουν τα κοινωνικά φαινόμενα. Ο ερευνητής δεν είναι εξωτερικός και αποστασιοποιημένος παρατηρητής, αλλά βρίσκεται εντός του συστήματος. Η ευελιξία του ερευνητή να συνθέσει το ερευνητικό του εργαλείο μακριά από τους περιορισμούς των στατιστικών απαιτήσεων, στην προσπάθειά του να ανιχνεύσει σε βάθος την πολυπλοκότητα των εσωτερικών νοητικών δομών, συνιστά και τον κίνδυνο διολίσθησής του στον υποκειμενισμό.¹²⁰

Το θέμα της αντικειμενικότητας συνιστά έναν από τους βασικούς μύθους που αρθρώνονται από τους θιασώτες του θετικιστικού παραδείγματος, θεωρώντας ότι οι αναπαραστάσεις του ερευνητή μπορεί να επηρεάσουν την αμεροληψία και την

¹²⁰ Πουρκός & Δαφέρμος, 2015, σ. 18-19

ουδετερότητα της έρευνας. Όμως, η ερμηνεία του ερευνητή στην ποιοτική έρευνα δεν είναι ποτέ μια απλή και απρόσωπη αναφορά, αλλά προκύπτει σε απόλυτη συνάρτηση με το κοινωνικό, το πολιτικό, το ιστορικό και το διαπροσωπικό πλαίσιο. Κάθε παρατήρηση του κόσμου είναι διαποτισμένη από τις προϋπάρχουσες παραδοχές, κοινωνικές συσχετίσεις και χωρο-χρονικούς προσδιορισμούς, οι οποίοι πρέπει να εξετάζονται με περίσκεψη και δεν μπορεί να αποσιωπούνται στην έρευνα. Για το ανθρωπιστικό παράδειγμα και την ποιοτική έρευνα δεν υφίσταται αντικειμενική πραγματικότητα αλλά διυποκειμενική.¹²¹

Στο έργο του Husserl, που πρώτος χρησιμοποίησε τον όρο, η διυποκειμενικότητα παρουσιάζεται ως δυνατότητα διαμόρφωσης κοινής συνείδησης νοήματος μέσα από τις σχέσεις των ατόμων στην επικοινωνιακή κοινότητα.¹²² Σύμφωνα με τον Gadamer, η κατανόηση του νοήματος είναι ένα φαινόμενο γλωσσικό και διυποκειμενικό. Το νόημα δεν είναι ένα ολοκληρωμένο αντικείμενο, είναι κάτι που δημιουργείται μέσα από τη διαρκή εκτύλιξη της γλωσσικής έκφρασης σε μια ανθρώπινη κοινότητα. Δεν αφορά τη δραστηριότητα ενός υποκειμένου αλλά είναι μια διυποκειμενική διαδικασία.¹²³ Κατά τον Habermas, ο οποίος συσχέτισε την έννοια της συναίνεσης με την έννοια της διυποκειμενικότητας, η κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας είναι αποτέλεσμα μιας συναίνεσης στην αλληλεπίδραση των δρώντων, η οποία επιτυγχάνεται με τη διατύπωση αξιώσεων εγκυρότητας.¹²⁴

Η κοινωνική πραγματικότητα δεν κατασκευάζεται από μεμονωμένα υποκείμενα αλλά διυποκειμενικά, δηλαδή συλλογικά. Η κοινωνία δεν είναι ένα σύνολο απομονωμένων ανθρώπων, αλλά μια δέσμη ανθρώπινων σχέσεων. Ένα σύνολο ατόμων που συμμετέχουν σε μια αντικειμενική πραγματικότητα. Εφόσον οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι ατομική υπόθεση αλλά αλληλεπίδραση, έτσι και το νόημα που προκύπτει δεν είναι υποκειμενικό αλλά αποτέλεσμα αντικειμενικής διάδρασης.

Όσον αφορά την ουδετερότητα της έρευνας, είναι σαφές ότι τα υφιστάμενα κυρίαρχα συμφέροντα δεν είναι ουδέτερα. Είναι κοινωνικά κατασκευασμένα και έχουν μια ιδεολογικού τύπου λειτουργία. Επομένως, η στάση ουδετερότητας απέναντί τους είναι ουσιαστικά στάση συγκάλυψης και αποσιώπησης των μηχανισμών και διαδικασιών παραγωγής νοήματος και συμβάλλει στην αναπαραγωγή της

¹²¹ Πουρκός & Δαφέρμος, 2015, σ. 21-25

¹²² Ναγόπουλος, 2015, σ. 240

¹²³ Καβουλάκος, 1997

¹²⁴ Ναγόπουλος, 2015, σ. 189

υφιστάμενης κοινωνικής κατάστασης. Η κριτική θεωρία δεν περιορίζεται στην εξέταση και την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων αλλά η πρόθεσή της είναι μετασχηματιστική. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Habermas, η αξιολογή γνώση περιλαμβάνει: α) την πρόβλεψη και τον έλεγχο, β) την κατανόηση και την ερμηνεία και γ) την χειραφέτηση των ατόμων και τον κοινωνικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.¹²⁵

2.6.Χρηστικότητα, σημασία και επέκταση της έρευνας

Η ρητορική μίσους στον ελληνικό δημόσιο λόγο είναι διάχυτη και αδιερεύνητη. Είναι τρομακτική η ταχύτητα και η σφοδρότητα με την οποία εκτυλίσσεται ο σημειωτικός μικρόκοσμος του μίσους, αποδεικνύοντας ότι η ελληνική κοινή γνώμη δεν έχει αντιληφθεί σε βάθος τις συνέπειες της ρητορικής του μίσους. Ευδιάκριτες καταγραφές της εντοπίζονται στην περίοδο έντασης της διχαστικής, συνθηματικής πόλωσης «μνημόνιο-αντιμνημόνιο» με τους σαρωτικούς αφορισμούς εναντίον όλων των πολιτικοοικονομικών ελίτ και τις κρεμάλες για τους προδότες στο Σύνταγμα, αλλά και σε περιπτώσεις ωμής βίας και αυτοδικίας, όπως οι δολοφονίες Παύλου Φύσσα και Ζακ Κωστόπουλου, η τραγωδία της Marfin και ο προπηλακισμός του δημάρχου Θεσσαλονίκης Γιάννη Μπουτάρη. Η απουσία σχετικών ερευνών καθορίζει την αναγκαιότητα συστηματικής ανάλυσης και κατανόησης της ποικιλίας και της πυκνότητας των μορφών και κυρίως των παρενεργειών, που αργά αλλά σταθερά αναπτύσσει η ρητορική μίσους στο αίσθημα γενικευμένης ανασφάλειας και στην αποδόμηση της δημοκρατίας.¹²⁶

Επιπλέον, απαιτείται αποσαφήνιση του φαινομένου, γιατί στις περισσότερες απόπειρες ελέγχου της *ρητορικής του μίσους* ο Βαμβακάς έχει επισημάνει μια εξομοίωσή της με τον ρατσισμό, τον ακροδεξιό εξτρεμισμό και γενικά κάθε μορφή δημόσιας έκφρασης που εμπεριέχει τα στοιχεία της βίαιης διάκρισης και του στιγματισμού μειονοτικών ομάδων (αλλόθρησκων, αλλοεθνών, ομοφυλόφιλων, μεταναστών κτλ). Η εστίαση στον ρατσιστικό ακροδεξιό λόγο, που συνήθως συνοδεύει τη ρητορική μίσους, περιορίζει τη διερεύνηση των πολλαπλών τρόπων που αυτή προσλαμβάνει. Για παράδειγμα, η ρητορική μίσους που αναπτύχθηκε την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα κατά του Κοινοβουλίου και των βουλευτών, κατά

¹²⁵ Cohenetal., 2007, σ. 45-47

¹²⁶ Βαμβακάς, 2018

του συστήματος και των τραπεζιτών, κατά των ισχυρών Ευρωπαίων και των Εβραίων, δύσκολα μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην ακροδεξιά ιδεολογία.¹²⁷ Ιδιαίτερη αξία αποκτά το συγκεκριμένο εγχείρημα στον δημόσιο λόγο των προσφυγικών συλλογικών σχηματισμών, ο οποίος εμφανίζεται ανοχύρωτος σε εθνολαϊκιστικές παρεκτροπές και στρεβλώσεις.¹²⁸

Οι ανάγκες επέκτασης της έρευνας καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις ελλείψεις της ελληνικής βιβλιογραφίας, όμως υπάρχει και μια επιπλέον παράμετρος. Σύμφωνα με τον Brown, τα νομικά μέτρα και οι πρωτοβουλίες του Συμβουλίου της Ευρώπης για προσδιορισμό της ρητορικής μίσους και καταδίκη του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στο διαδίκτυο είναι πολύ σημαντικά, αλλά δεν επαρκούν. Η μόνη μακροπρόθεσμη λύση είναι η εκπαίδευση, καθώς μπορεί να δράσει προληπτικά και να προωθήσει την αλληλεγγύη προς τα θύματα.¹²⁹ Η διαπίστωση αυτή διευρύνει ακόμη περισσότερο το επιστημονικό πεδίο για την εκπόνηση μελλοντικών ερευνών.

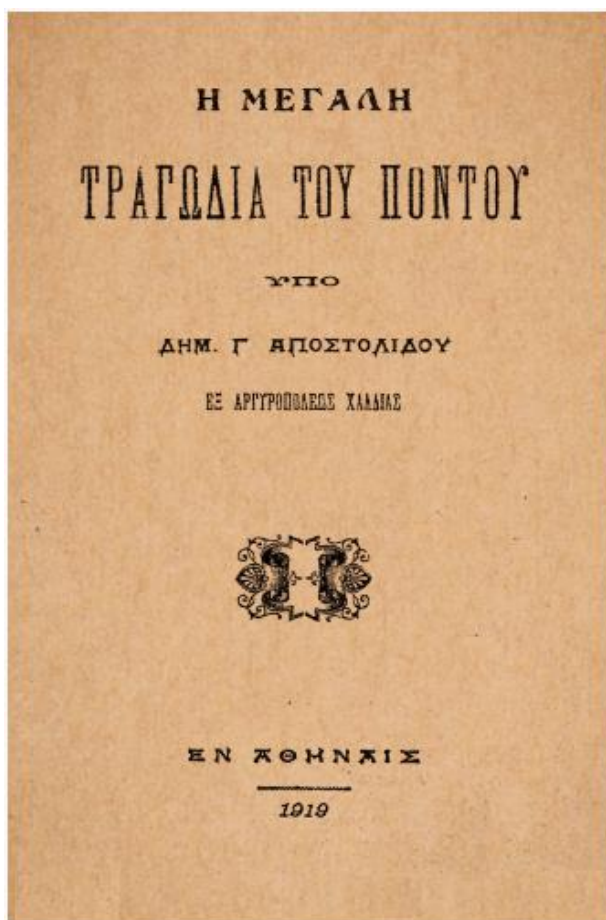
¹²⁷ Βαμβακάς, 2018

¹²⁸ Αγτζίδης, 2018

¹²⁹ Brown, 2018

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΡΕΥΝΑ

3.1. Το ερευνητικό δείγμα

Το βιβλίο *Η μεγάλη τραγωδία του Πόντου* υπό Δημ. Γ. Αποστολίδου εξ Αργυρουπόλεως Χαλδίας, εκδόθηκε στην Αθήνα το 1919.¹³⁰ Οι 188 σελίδες του έχουν ως κεντρικό θέμα τις απηνείς διώξεις και τον ξεριζωμό του Ποντιακού ελληνισμού από τη Μ. Ασία και είναι δομημένες σε τρία μέρη:

Ενότητες	σελίδες	ποσοστό
Πρώτο μέρος (εισαγωγικό)	48	26%
Δεύτερο μέρος -Επαρχία του Πόντου	117	62%
Τρίτο μέρος (επιλογικό)	23	12%
σύνολο	188	100%

¹³⁰ Αποστολίδης, 1919

Στο 1^ο μέρος (σ. 5-52) επιχειρείται μια εισαγωγική προσέγγιση των ιστορικών και πολιτικών γεγονότων που διαδραματίστηκαν στον Πόντο κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και η αναζήτηση της αιτιακής τους σύνδεσης με το ιστορικό παρελθόν, με βασικό κριτήριο τα χαρακτηριστικά των υποκειμένων. Τα κεφάλαια στα οποία κατανέμεται είναι:

Τίτλος κεφαλαίου	σελίδες	ποσοστό στην ενότητα
Προορισμός της ελληνικής φυλής	7	15%
Χαρακτηρισμός της τουρκικής φυλής	6	13%
Η θέση των Χριστιανών (από του 1453 μέχρι της μεταπολιτεύσεως)	9	19%
Οι Νεότουρκοι και το πρόγραμμα αυτών	11	23%
Οι Νεότουρκοι κατά τον βαλκανικόν πόλεμον	6	13%
Οι Νεότουρκοι κατά τον ευρωπαϊκόν πόλεμον	3	6%
Ο παγκόσμιος πόλεμος και η συμμετοχή της Τουρκίας	3	6%
Ο ιερός πόλεμος- Αντάρτικα σώματα- Η εορτή της ανεξαρτησίας	3	6%

Στο 2^ο μέρος (σ. 53-169), που έχει τον τίτλο *Επαρχία του Πόντου*, καταγράφονται χαρακτηριστικά περιστατικά από τις διώξεις και γίνεται αριθμητική παράθεση στοιχείων του συνολικού πληθυσμού και των εκδιωχθέντων κατά επαρχία. Συγκεκριμένα περιλαμβάνονται τα παρακάτω κεφάλαια:

Τίτλος κεφαλαίου	σελίδες	ποσοστό στην ενότητα
Επαρχία Χαλδίας	7	6%
Η σφαγή των Αρμενίων των Νομών Τραπεζούντας και Ερζιρούμ	16	14%
Τα βάσανα των Ελλήνων	6	5%
Κατά τας παραμονάς της ρωσικής προελάσεως	8	7%
Η ρωσική κατοχή	10	9%
Επαρχία Ροδοπόλεως	5	4%
Επαρχία Κολωνίας	3	3%

Επαρχία Τραπεζούντος	13	11%
Οι Παλσεβίκοι Ρώσοι	2	2%
Οι πρόσφυγες	2	2%
Επαρχία Αμάσειας	7	6%
Επαρχία Νεοκαισαρείας	7	6%
Επαρχία Θεοδοσιουπόλεως	3	3%
Πατριαρχική Κεντρική Επιτροπή περί των μετατοπισθέντων Ελλήνων	3	3%
Επαρχία Καισαρείας	3	3%
Επαρχία Αγκύρας	2	2%
Επαρχία Ικονίου	2	2%
Επαρχίαι Θράκης	2	2%
Επαρχίαι Μ. Ασίας	2	2%
Δράσις του εθνικού κέντρου	7	6%
Συμπέρασμα	7	6%

Στο 3^ο μέρος (σ. 170- 192) πραγματοποιείται σύντομη ιστορική επισκόπηση της ιστορίας του Πόντου από την αρχαιότητα μέχρι το έτος συγγραφής του βιβλίου (1919), διαρθρωμένη στα παρακάτω κεφάλαια:

Τίτλος κεφαλαίου	σελίδες	ποσοστό στην ενότητα
Ο Πόντος κατά την αρχαιότητα	3	13%
Ο Πόντος κατά τον Μεσαίωνα	5	22%
Από της αλώσεως μέχρι σήμερα	5	22%
Ο Πόντος της αύριον	7	30%
Επιβαλλόμενη ευγνωμοσύνη	1	4%
Επίλογος	2	9%

3.2. Το ιστορικό πλαίσιο

Η Τουρκία, συμμετέχοντας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας, επιτέθηκε ανεπιτυχώς το φθινόπωρο του 1914 στη Ρωσία. Η ρωσική στρατιά του

Καυκάσου, με επικεφαλής τον στρατηγό Βλαντίμιρ Λιάχοφ, αντεπιτίθεται και καταλαμβάνει τα βόρεια παράλια της Μ. Ασίας. Η είσοδος του ρωσικού στρατού στην Τραπεζούντα πραγματοποιήθηκε με πάνδημη υποδοχή στις 5 Απριλίου 1916. Δύο ημέρες πριν την πτώση της Τραπεζούντας ο βαλής της πόλης Τζεμάλ Αζμί μπέης παρέδωσε τη διοίκησή της σε προσωρινή κυβέρνηση με επικεφαλής τον μητροπολίτη Χρυσάνθο. Μετά την Οκτωβριανή επανάσταση ο ρώσικος στρατός αρχίζει να εγκαταλείπει ατάκτως το μέτωπο της Μ. Ασίας και μέχρι τις αρχές Μαρτίου 1918 έχει αποχωρήσει ολοκληρωτικά.¹³¹

Το 1914 ξεκίνησαν οι διώξεις των Ελλήνων στην Ιωνία και την Ανατολική Θράκη και το 1916 στον Πόντο με τάγματα εργασίας, εκτοπίσεις πληθυσμών και λεηλασίες περιουσιών. Τον Οκτώβρη του 1917 ο Κωνσταντινίδης ενημέρωσε τον Βενιζέλο για την απόπειρα δημιουργίας ανεξάρτητου κράτους του Πόντου, ζητώντας την αποστολή ελληνικού στρατού στον Πόντο. Τελικά, μετά από πολλές παλινωδίες, υπομνήματα του μητροπολίτη Χρυσάνθου και εκθέσεις στρατιωτικών απεσταλμένων, ο Βενιζέλος αλλάζει στάση το καλοκαίρι του 1920, όμως τον Νοέμβρη έχασε τις εκλογές και το ζήτημα έκλεισε οριστικά.¹³²

Η διπλωματική δραστηριότητα του Βενιζέλου μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οδήγησε στον θρίαμβο της συνθήκης των Σεβρών. Από την άλλη πλευρά, η ισχύς του Σουλτάνου μειωνόταν διαρκώς και το κίνημα του Kemal είχε ήδη την ιδεολογική και στρατιωτική υπεροπλία. Τον Μάιο του 1919, λίγες μέρες μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ο Kemal φτάνει στη Σαμψούντα ως Γενικός Επιθεωρητής της Πύλης για την εποπτεία των όρων της ανακωχής του Μούδρου. Σύντομα, όμως, έγινε ο ηγέτης της αντίστασης κατά των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του Νοέμβρη 1920 και η επιστροφή του Κωνσταντίνου έδωσαν στις μεγάλες δυνάμεις τη δυνατότητα υπαναχώρησης από τα συμφωνημένα των Σεβρών.¹³³

Μετά το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου η Ελλάδα είναι ακόμη καθηλωμένη στα ξενοφοβικά αντανεκλαστικά του 19^{ου} αιώνα και δεν μπορεί να αντιληφθεί τις δυνατότητες συνολικού εκσυγχρονισμού, που ανοίγει το νέο διεθνές περιβάλλον. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή συμφωνήθηκε στη συνδιάσκεψη της Λοζάνης η αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

¹³¹ Σαμουηλίδης, 2002, σ. 196

¹³² Αγτζίδης, 2015, σ. 66 & 150

¹³³ Γιαννουλόπουλος, 2003, σ. 249-276

Είχε προηγηθεί η προαιρετική ανταλλαγή του 1919 μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Πολλοί εξέφρασαν τον αποτροπιασμό τους για το ανθρωπιστικό έγκλημα του ξεριζωμού, όμως το πνεύμα της εποχής δεν ήταν ανθρωπιστικό ούτε ανθρωποκεντρικό, προείχαν οι ανάγκες των κρατών κι έτσι η ανταλλαγή, χωρίς να δηλώνεται ανοιχτά, υπηρέτησε την ομογενοποίηση των δύο εθνικών κρατών.¹³⁴

Τη χρονιά που γράφτηκε το βιβλίο που ερευνούμε εκδόθηκε και ένα παρεμφερές του. Συγκεκριμένα στις 12 Απριλίου 1919 δημοσιεύθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο η *Μαύρη Βίβλος των διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία ελληνισμού*, με επιμέλεια της Κεντρικής Επιτροπής των μετατοπισθέντων Ελληνικών πληθυσμών και Πρόεδρο τον Μητροπολίτη Αίνου Ιωακείμ. Το σύγγραμμα αποτελεί μια αναλυτική έκθεση των θυμάτων των διωγμών της περιόδου 1914-1918 κατά εκκλησιαστική επαρχία και κοινότητα.¹³⁵ Ο Γ. Αποστολίδης σημειώνει σχετικά στον επίλογο του «το Πατριαρχείο ουδεμίαν ακριβή στατιστικήν κατήρτισε ποτέ και μόλις τώρα εσχάτως, εν σπουδή συνέγραψε τοιαύτην ατελεστάτην». Σήμερα, εκατό χρόνια μετά, μεταξύ των δύο μνημονεύεται μόνο η έκδοση του Πατριαρχείου.

3.3.Ο συγγραφέας

Ο Δημήτριος Γ. Αποστολίδης υπήρξε ο αριστίνδην ορισθείς Δήμαρχος της Αργυρούπολης του Πόντου κατά την περίοδο της εισόδου των ρωσικών στρατευμάτων και της διοίκησης από την κυβέρνηση του μητροπολίτη Χρύσανθου, που διήρκεσε από τον Απρίλιο του 1916 μέχρι τον Μάρτιο του 1918. Κατά πάσα πιθανότητα ο ορισμός του έγινε από τον μητροπολίτη Λαυρέντιο Παπαδόπουλο (1905-1922) μετέπειτα μητροπολίτη Δράμας [(σ. 98, παρόντος βιβλίου) «η επαρχία Χαλδίας ποιμένεται υπό του Μητροπολίτου Λαυρεντίου Παπαδοπούλου»]. Κατά την προϋπάντηση του ρωσικού στρατού την 7^η Ιουλίου 1916 στην Αργυρούπολη, που πραγματοποιήθηκε με κωδωνοκρουσίες, εικόνες και εξαπτέρυγα, αναφέρεται ότι ήταν ο δήμαρχος που υποδεχόμενος τον ρωσικό στρατό πρόσφερε τα *σημεία υποταγής*,

¹³⁴ Διβάνη, 2014, σ. 287-290

¹³⁵ Οικουμενικό Πατριαρχείο, 1919

άρτον και άλας, στον διοικητή του τμήματος Πολωνό στρατηγό Ιβάν Κουλίκα, πριν τον οδηγήσει στον ιερό ναό του Τιμίου Σταυρού για τη δοξολογία.¹³⁶

Στα κείμενα του βιβλίου το όνομα Δημήτριος Αποστολίδης αναφέρεται από τον συγγραφέα σε τρίτο πρόσωπο, χωρίς να προκύπτει άμεση ταύτιση. Η επιβεβαίωση ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο έρχεται από ένα κείμενο της βιογραφίας του Αλέξανδρου Μπαλτατζή. Σε κάποιο σημείο αναφέρεται στον πατέρα του Αλέξανδρου, μεγαλοεπιχειρηματία Θεόδωρο Μπαλτατζή, ως εξής:

«Ο Θεόδωρος Μπαλτατζής ενημερωνόταν συστηματικά για το ζήτημα του Πόντου. Στα ελάχιστα χαρτιά που πήρε μαζί του, όταν εγκατέλειψε το Σοχούμ, βρέθηκε και μια επιστολή που του έστειλε από την Κωνσταντινούπολη, στις 20 Φεβρουαρίου 1919, ο άλλοτε δήμαρχος Αργυρούπολης, επιχειρηματίας Δημήτριος Γ. Αποστολίδης, μετέπειτα έπαρχος στην Ελλάδα και συγγραφέας της *Συνοπτικής Ιστορίας του Πόντου*».¹³⁷

Η εργογραφία του Δημήτριου Αποστολίδη:

- Αποστολίδης, Δ. Γ. (1919). Η μεγάλη τραγωδία του Πόντου. Αθήνα.
- Αποστολίδης, Δ. Γ. (1935). Συνοπτική ιστορία του ελληνισμού του Πόντου. Πρώτη έκδοση Θεσσαλονίκη 1934, Τύποις Σπύρου Σύρου. Θεσσαλονίκη.
- Αποστολίδης, Δ. Γ. (1998). Άρθρα και χρονογραφήματα (1909-1913). Δ. Κοκκίνου-Ιατρίδου (επιμ). Θεσσαλονίκη.

3.3.1. Οι υπόρρητες προθέσεις του συγγραφέα

Το βιβλίο κλείνει με μία διαπίστωση. Ο συγγραφέας διαπιστώνει ένα μεγάλο κενό στην ελληνική ιστοριογραφία, που συνίσταται στην απουσία της ιστορίας του ποντιακού ελληνισμού. Ταυτόχρονα προσεγγίζει τις αιτίες αυτής της απουσίας και εκδηλώνει κάποια πικρία. Το κείμενο αναφέρει συγκεκριμένα:

«Ο Ελληνισμός του Πόντου ήτο και είναι άγνωστος εις τους Έλληνας πολιτευτάς [...] ο ιστορικός μας Κωνστ. Παππαρηγόπουλος χρονογραφικώς μόνον αναφέρει αυτόν, παραλείπων μίαν ένδοξον σελίδα της Εθνικής ιστορίας » (σ. 190).

¹³⁶ Βεργέτη, 2015

¹³⁷ Κέντρο Μελετών Αλέξανδρος Μπαλτατζής, n.d.

« συνολική, πλήρης και εκτενής ιστορία του εν Πόντω Ελληνισμού δεν υπάρχει [...] τοιαύτη εργασία απαιτεί χρόνον και δαπάνην ου σμικράν. Άξιον δε λύπης τυγχάνει ότι ουδείς Πόντιος εύπορος εσκεφθη ποτέ να διαθέση υπέρ τοιούτου σκοπού την απαιτουμένην δαπάνην και διά της παροχής τοιαύτης πολυτιμοτά της υπηρεσίας εις την πατρίδα και το έθνος του, να παραδώση εις την αιωνιότητα το όνομά του [...] την παρατήρησιν ταύτην ποιούμεαι μετά πικρίας, διότι ένεκα της απροθυμίας των αρμοδίων προς υποστήριξιν του παρόντος πονήματος ηναγκάσθην να επιτάμω κατά το ήμισυ σχεδόν την ανά χείρας ύλην». (Επίλογος, σ. 191)

Μεταξύ των αιτίων αυτής της *παράλειψης* καταγράφεται το κόστος και ο χρόνος εκπόνησης του έργου. Με τη χρήση του επιθέτου *ουδείς* και του χρονικού επιρρήματος *ποτέ* δηλώνεται η βεβαιότητα του συγγραφέα με τη χρήση εμφατικών εκφράσεων. Ως προς το κόστος εκφράζεται η λύπη του συγγραφέα, διότι υπάρχουν λύσεις, που μένουν ανενεργές. Οι εν δυνάμει χρηματοδότες μπορεί να είναι οι εύποροι επιχειρηματίες του ελληνισμού αλλά και οι *αρμόδιοι*, δηλαδή στην ουσία το ελληνικό κράτος. Ως ισχυρό κίνητρο ανάληψης χορηγίας παρουσιάζει ο συγγραφέας την προοπτική της αιωνιότητας για το όνομα του ιδιώτη χορηγού. Ενώ για τους αρμόδιους (κράτος) δεν χρειάζεται κίνητρο, διότι εντάσσεται στις υποχρεώσεις και την αποστολή του. Στη συνέχεια χρησιμοποιώντας τον όρο *απροθυμία* αναφέρεται προφανώς στους αρμόδιους (κράτος), για δύο πιθανούς λόγους ο πρώτος ότι το κράτος έχει αποστολή και υποχρέωση, σε αντίθεση με τον ιδιώτη, να το πράξει και ο δεύτερος ότι ίσως υπήρξε κάποιο σχετικό αίτημά του, το οποίο δεν ικανοποιήθηκε.

Σχετικά με το πιθανό υποκείμενο ενός τέτοιου έργου δεν υπάρχει αναφορά σε πιθανές εναλλακτικές λύσεις. Επιχειρώντας μια σύγκλιση μέσω της φράσης *παρόντος πονήματος*, περιορίζει το πεδίο των πιθανών επιλογών, εστιάζοντας στη μοναδική, χειροπιαστή, υπάρχουσα λύση, το προσωπικό του έργο. Ο όρος *πόνημα* καλύπτει την απαίτηση του χρόνου ως προς την αρχική διαπίστωση και ο όρος *παρόν* απαντά στη χρονική αναγκαιότητα. Ο όρος, όμως, που συμπυκνώνει τον συναισθηματικό φόρτο του συγγραφέα και πιθανόν υποκρύπτει κάποιον ανομολόγητο πόθο είναι ο όρος *επιτάμω*. Προερχόμενος από το *επιτέμνω/επιτάμνω* σημαίνει κόβω, συντομεύω, κάνω τομή, τραυματίζω. Το ρήμα εμπεριέχει ποσοτικό νόημα, ότι περιορίστηκε αυτό το εκτενές που απαιτεί η πληρότητα και η συνολικότητα, αλλά ταυτόχρονα προκλήθηκε τραύμα όχι τόσο στον δημιουργό, όσο στο δημιούργημα, αφού αποκόπηκαν οργανικά

κομμάτια της νοηματικής του ολότητας. Εμμέσως, δηλαδή, υποβάλλει δήλωση ανεπάρκειας, ως προς το υλικό που διαθέτει, και καταλληλότητας, ως προς την προσωπική του ικανότητα, για την ανάληψη ενός τόσο σημαντικού εγχειρήματος, όπως η καταγραφή της *ελλείπουσας* ιστορίας του ποντιακού ελληνισμού.

Επιχειρώντας μια επέκταση της παρούσας μελέτης στο δεύτερο βιβλίο του συγγραφέα, *Συνοπτική ιστορία του ελληνισμού του Πόντου*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1934, δημιουργείται η αρχική εντύπωση ότι ο Αποστολίδης με το δεύτερο βιβλίο δείχνει πως έχει ολοκληρώσει έναν φιλόδοξο κύκλο προσωπικών στόχων για την καταγραφή της ιστορίας του ποντιακού ελληνισμού.

«Η ιστορία της μυθώδους χώρας της εγγύς Ανατολής, της παλαιάτου ταύτης κοιτίδος του Ελληνισμού, της ποιήσεως και της φιλοσοφίας, παραμένει εν πολλοίς σκοτεινή και ίδια η ιστορία του Ελληνικού Πόντου· διά τους νεωτέρους μάλιστα Έλληνας ιστοριογράφους και πολιτικούς, ο Πόντος είναι μία άγνωστος *terra incognita*.»

Επειδή ο Αποστολίδης δεν ήταν ιστορικός, αλλά ένα δημόσιο πρόσωπο, με πλούσια επιχειρηματική και κυρίως πολιτική δράση, είναι προφανές ότι δεν επιζητεί την επιστημονική καταξίωση μέσω της δημοσίευσης της ιστορίας του Πόντου. Στην προσωπικότητά του κυριαρχεί η πολιτική διάσταση και ως πολιτικός ενδιαφέρεται για τη διευθέτηση ενός πολιτικού προβλήματος. Ως προς την πολιτική του τοποθέτηση, σε δύο σημεία του βιβλίου ο συγγραφέας εκφράζει τον υπερβολικό θαυμασμό του στο πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου, χαρακτηρίζοντάς τον *ολύμπιο* και *μέγα* (παραθέματα Δ1 και Ο4). Θα μπορούσε, λοιπόν, αβίαστα να υποστηριχθεί ότι ανήκει στην πολιτική παράταξη των Φιλελευθέρων. Όμως με μια πιο διεισδυτική ματιά, μετά την ανάλυση του βιβλίου, προκύπτει ότι η κεντρική του ιδεολογική συνισταμένη είναι μάλλον η μεγάλη ιδέα και ο αλυτρωτισμός και πιστεύει μάλιστα πως η δικαίωση των *εθνικών ιδεωδών* θα επέλθει μόνο με επανάσταση (παραθ. Ξ1), είναι επομένως υπέρμαχος της βίαιης κοινωνικής ανατροπής. Σε άλλο σημείο, λειαινώντας τον λόγο του, ο συγγραφέας υποστηρίζει το αίτημα της ανεξαρτησίας του Πόντου αποδεχόμενος παράλληλα την κηδεμονία των Μεγάλων Δυνάμεων (παραθ. Τ3).

Στην κατακλείδα της ιστορίας του, που εκδόθηκε 23 χρόνια μετά τη συνθήκη της Λοζάνης, υπάρχει ένα σαφές πολιτικό μήνυμα, που αποδεικνύει ότι ο Αποστολίδης είναι πάνω απ' όλα πολιτικό ον. Συγκεκριμένα, το διακύβευμα για το οποίο αγωνίζεται και ενδεχομένως ένα είδος προσωπικού στοιχήματος, γίνεται σαφές

στο τελευταίο κεφάλαιο πριν τον επίλογο του βιβλίου *Συνοπτική ιστορία του ελληνισμού του Πόντου*, που έχει τον τίτλο *Επιβαλλομένη ένωση Ελλάδος και Τουρκίας*. Στο κεφάλαιο αυτό ο Αποστολίδης αναδεικνύει ένα προφίλ ένθερμου θιασώτη της στενής ελληνοτουρκικής συνεργασίας. Ως προς την κατεύθυνση καταγράφεται μια συμβιβαστική μεταστροφή, όμως στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του παραμένει πάντα η πολιτική. Συγκεκριμένα, εισάγοντας τον αναγνώστη στην άποψή του, αναφέρει:

«Η ιστορία έχει ανάγκη μίας στενής συμμαχίας [...] κατά την εμφάνισίν των εις την Ανατολήν ευρίσκοντο εις πρωτόγονον κατάστασιν, ζώντες νομαδικόν και ποιμενικόν βίον· παρά των Ελλήνων επαιδαγωγήθησαν και εδιδάχθησαν πολλά και αυτήν την γεωργίαν [...] η ημισέληνος είναι Ελληνική· την κατέστησαν τίμιον σύμβολον οι Χαλκηδόνιοι [...] η ημισέληνος ήτο τιμητικόν σύμβολον και των Βυζαντινών και εχαράχθη επί των πρώτων Βυζαντινών νομισμάτων [...] και ως κράτος οφείλουσι πολλά εις τους Έλληνας [...] Διερμηνείς [...] Μεγάλοι Βεζύραι [...] ναύαρχοι και στρατηγοί [...] Γενίτσαροι [...] συνελόντι ειπεύν, ερρύθμισαν και εμόρφωσαν το Οθωμανικόν κράτος» (σ. 170).¹³⁸

Στο παράθεμα αυτό ο Αποστολίδης μετά από σύγκριση με χρήση του επιθέτου *πρωτόγονος*, το οποίο υπονοεί χάσμα αιώνων, παρουσιάζει την πολιτισμική υπεροχή των Ελλήνων έναντι των Τούρκων. Στη συνέχεια με δύο παθητικά ρήματα (*επαιδαγωγήθησαν* και *εδιδάχθησαν*) και δύο ενεργητικά (*ερρύθμισαν* και *εμόρφωσαν*), στα οποία το ποιητικό αίτιο και το υποκείμενο είναι οι Έλληνες, δηλώνει τη συμβολή των Ελλήνων ως πολιτισμική γέφυρα για τη μετάβαση των *απολίτιστων* Τούρκων στον πολιτισμό.

«επεδίωκε να συνάψη στενάς πολιτικές σχέσεις [...] οι πολιτικοί άνδρες αυτής, είτε εκ πολιτικής μυωπίας είτε εκ δυσπιστίας είτε διότι παρεπλανώντο από Ευρωπαϊκάς πολιτικές ραδιουργίας, απέφυγαν να έλθωσιν εις μίαν ειλικρινή συνενόησιν [...] απεμάκρυνε κατ' αίτησιν της Τουρκικής Κυβερνήσεως εκ της

¹³⁸ Αποστολίδης, 1935, σ. 170

Δυτικής Θράκης Έλληνας πολίτας αντικεμαλικούς σημαίνοντας Τούρκους» (σ. 171).

Σύμφωνα με την εκτίμησή του, αναφέρει πως η πρόθεση της ελληνικής πλευράς ήταν πάντα η σύναψη στενών πολιτικών σχέσεων με την Τουρκία. Παραθέτει, μάλιστα, τρεις απόπειρες προσέγγισης που αποκρούσθηκαν και συγκεκριμένα η πρώτη για την αποτροπή του βουλγαρικού εκκλησιαστικού σχίσματος, μια άλλη για τη διευθέτηση του Κρητικού ζητήματος και η τελευταία για τον τερματισμό του μικρασιατικού πολέμου. Επιπλέον, η Ελλάδα ως χειρονομία καλής θέλησης προέβη στην έκδοση πολιτών με *αντικεμαλικά* φρονήματα από τη χώρα μετά από αίτημα των Νεότουρκων. Οι ευθύνες για την αποτυχία της προσέγγισης επιρρίπτονται κατηγορηματικά στην τουρκική πλευρά με χρήση των ουσιαστικών *μωπία*, *δυσπιστία* και *ραδιουργία*, τα οποία καταδεικνύουν αδυναμία πρόβλεψης και αδυναμία εκτίμησης καταστάσεων.

«Συμπαθούμεν και εκτιμώμεν το Τουρκικόν Έθνος διά τας πολλές ψυχικάς αρετάς αυτού, είμεθα ένθερμοι θιασώται μίας πραγματικής και ουσιαστικής προσεγγίσεως Ελλάδας και Τουρκίας και ευχόμεθα όπως οι νέοι πολιτικοί άνδρες της Τουρκίας αποσκορακίσωσιν τον άκρατον σοβινισμόν [...] εγκαταλείψωσι την χιμαιρώδη ιδέαν του παντουρκισμού και κατανοήσωσιν επί τέλους ότι οι μόνοι φυσικοί και ειλικρινείς αυτών σύμμαχοι είναι οι Έλληνες» (σ. 171).

Μετά από μια ολοκληρωτική στροφή ο Αποστολίδης εκδηλώνει συμπάθεια και εκτίμηση στις ψυχικές αρετές των Τούρκων. Η χρήση του πρώτου πληθυντικού προσώπου των ρημάτων (*συμπαθούμεν, εκτιμούμεν, ευχόμεσθε*) αποσκοπεί στη δημιουργία αίσθησης συλλογικότητας, συνευθύνης, ευρύτητας ως προς την αποδοχή της ιδέας και ενίσχυσης της ρεαλιστικότητας του λόγου. Με χρήση ρημάτων και πάλι, αυτή τη φορά δεοντικής τροπικότητας (*να αποσκορακίσουν, να εγκαταλείψουν, να κατανοήσουν*) επιχειρεί να υποδείξει την αναγκαιότητα στις πρακτικές της άλλης πλευράς. Με λίγα λόγια υποστηρίζει πως με την απόρριψη του σοβινισμού και την εγκατάλειψη του δόγματος του παντουρκισμού, μπορεί να ευοδωθεί ο δρόμος της στενής συμμαχίας Ελλάδας και Τουρκίας.

3.3.2. Η αφιέρωση

Το βιβλίο ξεκινά με μια αφιέρωση: *Τω μεγατίμω Κωνσταντίνω Κωνσταντινίδη, τω πατρί και δημιουργώ της υποθέσεως του Πόντου, ακαμάτω εργάτη της ελευθερίας του κατά Πόντον Ελληνισμού*. Ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης, πρωτεργάτης της κίνησης για την ανεξαρτησία του Πόντου, υπήρξε θερμός υποστηρικτής της έκδοσης του συγκεκριμένου βιβλίου.

Ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης (1856-1930) ήταν γιός του ισόβιου δήμαρχου Κερασούντας καπετάν Γιώργη Κωνσταντινίδη. Έζησε και δραστηριοποιήθηκε επαγγελματικά ως έμπορος στη Μασσαλία. Υπήρξε ο *πρώτος πυρήνας και διαπρύσιος επίσημος κήρυκας* της ιδέας για τη δημιουργία αυτόνομου ποντιακού κράτους στις βόρειες ακτές της Μ. Ασίας. Οργάνωσε στη Μασσαλία ποντιακό σύλλογο και το Παμπόντιο Συνέδριο τον Ιανουάριο του 1918. Πήρε ενεργά μέρος σε όλες τις φάσεις του ποντιακού ζητήματος. Ήταν σε άμεση επαφή με την ελληνική αντιπροσωπεία και τον Βενιζέλο στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού. Η 1η Οκτωβρίου 1917 λογίζεται ως ημέρα πρώτης επίσημης αναφοράς για την ίδρυση ελληνοποντιακού κράτους, γιατί τότε δημοσιεύτηκε το πρακτικό της ίδρυσης του οργάνου *Εθνικός Σύνδεσμος του Πόντου* στο Παρίσι, στο οποίο οι 52 ιδρυτές του διακήρυξαν τον σκοπό της διεκδίκησης εθνικών δικαιωμάτων. Την ίδια μέρα, ο Κωνσταντινίδης ως πρόεδρος του Συνδέσμου απέστειλε επιστολικά δελτάρια, τα οποία κλείνει με την προτροπή «Πολίτες του Πόντου ξεσηκωθείτε! Υπενθυμίστε στα φιλελεύθερα έθνη τα ύψιστα δικαιώματά σας στη Ζωή και στην Ανεξαρτησία!». Πριν τον θάνατό του δώρισε τη βιβλιοθήκη του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και πίνακες μεγάλης αξίας στην Εθνική Πινακοθήκη. Σε νεαρή ηλικία (1876) έγραψε ένα θεατρικό έργο, τη μονόπρακτη κωμωδία *Οι ερωτόληπτοι* στην ποντιακή διάλεκτο.¹³⁹

3.4. Ανάλυση του περιεχομένου του βιβλίου κατά κεφάλαιο

Προορισμός της ελληνικής φυλής

A1. «Την χώραν ταύτην προώρισεν ο Θεός προς κατοικίαν της Ελληνικής φυλής [...] όπως δι' αυτής διαδώση τον Ελλ. πολιτισμόν

¹³⁹ Λαμψίδης, 2000

[...]τον προορισμό αυτής εξεπλήρωσεν θαυμασίως η ελληνική Φυλή διά της αποστολής Ελληνικών πολυαρίθμων αποικιών διά της θαυμασίας εκείνης και μοναδικής εκστρατείας του μεγάλου στρατηλάτου του κόσμου Μ. Αλεξάνδρου [...] διά των συνεχών εκστρατειών των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων [...] ουδ' ανέκοψε το εκπολιτιστικόν αυτής έργον κατά τους χρόνους της δουλείας [...] συνετέλεσεν εις την πνευματικήν αναγέννησιν της Ευρώπης» (σ. 5).

Η αναπαράσταση της φυσικής πραγματικότητας εκφράζεται με τη χρήση ρημάτων που δηλώνουν δεοντική τροπικότητα (*προώρισεν, διαδώση, εξεπλήρωσεν*). Μέσω αυτών το θρησκευτικό φαντασιακό συγκροτεί την εθνική συνείδηση και δημιουργεί εξουσιαστική σχέση, με απορρέουσες ενέργειες υποχρεωτικού και αναγκαστικού χαρακτήρα. Δεν είναι πρωτοφανής η καταχρηστική χρήση κεφαλαίου αρχικού γράμματος στο εθνικά/εθνωνομικά επίθετα (π.χ. *ελληνικός, -ή, -ό*) ούτε στις λέξεις *Θεός, Αυτοκράτωρ*, όμως στη λέξη *Φυλή* το κεφαλαίο αρχικό γράμμα υποδηλώνει υπερηφάνεια και έπαρση. Ιδεολογική επιλογή του συγγραφέα είναι η προβολή της κυρίαρχης ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας και της αδιάλειπτης εθνικής ιστορικής συνέχειας. Το εσφαλμένο συμπέρασμα και η ιστορική στρέβλωση είναι πως ο πολιτισμός διαδίδεται με εκστρατείες ή ότι υπάρχουν και εκστρατείες που έχουν κατά κύριο λόγο *εκπολιτιστικό* χαρακτήρα. Τέτοιες αναφέρει ότι ήταν οι εκστρατείες του Μ. Αλεξάνδρου και των βυζαντινών αυτοκρατόρων Ηρακλείου, Βασιλείου, Νικηφόρου Φωκά και Ιωάννη Τσιμισκή. Η άποψή του για τον Μ. Αλέξανδρο καταρρίπτεται άρδην από τον ίδιο με τη χρήση της αντίφασης *στρατηλάτης* (στρατός+ ελαύνω: ο οδηγών στρατεύμα εις πόλεμον)¹⁴⁰, που αντιστρέφει αυτόματα τον προηγούμενο σημασιολογικό χαρακτηρισμό. Ενώ τα αναφερόμενα ονόματα των βυζαντινών αυτοκρατόρων συνδέονται όλα με νικηφόρους πολέμους κατά εξωτερικών εχθρών και συγκεκριμένα με σειρά αναφοράς κατά των Περσών, των Βουλγάρων και των Αράβων οι δύο τελευταίοι. Κάποιες, μάλιστα, από αυτές τις νίκες των βυζαντινών ήταν συντριπτικές και υπερβολικής βαναυσότητας. Πρόκειται, επομένως, για λόγο με ιστορική διάσταση με βασικές λειτουργίες τη *νομιμοποίηση*, δηλαδή τη θετική αυτο-παρουσίαση (των δικών μας ιστορικών προσώπων) και τη δημιουργία *ισοδυναμιών*, αφού οι δρώντες κατατάσσονται στην κοινή κατηγορία των *εκπολιτιστών της ανθρωπότητας*,

¹⁴⁰ Σταματάκος, 1999, σ. 922

εκπληρώνοντας τη θεϊκά προσδιορισμένη αποστολή τους, το ιστορικό τους πεπρωμένο.

A2. «η Ελληνική Φυλή ευρίσκεται εις αδιάκοπον αγώνα του φωτός κατά του σκότους [...] εις διηνεκή πάλην του πολιτισμού κατά της βαρβαρότητας προς εκπλήρωσιν της υψηλής αποστολής [...] προς βάρβαρα φύλα τα οποία εξήμεσεν ο άγριος βοράς αλλά και τον μακρότατον και τρομερώτατον αγώνα κατά των Τούρκων» (σ. 6).

Στο παράθεμα καταγράφεται πυκνή χρήση περιγραφικών επιθέτων (*αδιάκοπον, διηνεκή, υψηλής, βάρβαρα, άγριος, μακρότατον, τρομερώτατον*), η οποία συνδέεται με τον μηχανισμό της αξιολόγησης. Τα τρία επίθετα σχετίζονται με τον χρόνο εκ των οποίων τα δύο πρώτα είναι συνώνυμα, ενώ τα δύο τελευταία είναι απόλυτου υπερθετικού βαθμού επιτείνοντας στο έπακρο τη σημασία του αγώνα. Η αξιολογική κρίση που εκφράζεται είναι ηθικού χαρακτήρα και επιχειρεί την οριοθέτηση δύο κάθετα αντιθετικών και αντιμαχόμενων πλευρών, με την απλουστευτική πρακτική του μανιχαϊσμού, των δύο άκρων. Η μία είναι η πλευρά του καλού, όπου κατατάσσονται το *φως*, ο *πολιτισμός* και η *Ελληνική Φυλή*, ενώ η άλλη είναι η πλευρά του κακού, όπου βρίσκονται το *σκότος*, η *βαρβαρότητα* και οι *Τούρκοι*. Μαζί με τους τελευταίους συντάσσονται και όλα τα φύλα που απέβαλε (ξέρασε) ο άγριος βορράς. Όλοι, λοιπόν, αυτοί συνιστούν τους απόβλητους και συνεπώς τους άξιους αποκλεισμού. Όλοι αυτοί αντιπροσωπεύονται από το περιεκτικό ουσιαστικό *φύλα*, που είναι ουδέτερου γένους, ώστε να εκπέσουν από το επίπεδο του προσώπου στο επίπεδο του πράγματος, με το οποίο συνήθως αντιστοιχίζεται το ουδέτερο γένος. Η απόλυτη εξιδανίκευση για το *εμείς* και το απόλυτο κακό για τους *άλλους*. Το *φως* και ο *πολιτισμός*, που χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα, προσδίδουν στην εθνική ταυτότητα μια ηγεμονική και οικουμενική μορφή, αναπαράγουν την ιδεολογική υπερδομή του αιώνιου, του ανώτερου, του θεόσταλτου που έχει αποστολικό και εκπολιτιστικό ρόλο. Η προσέγγιση είναι καθαρά μεταφυσική και στοχεύει στη μύηση των αναγνωστών στην εθνική ιδέα της προάσπισης της εθνικής ταυτότητας από εσωτερικές και εξωτερικές απειλές. Επιδιώκει να προετοιμάσει μαχητές με άκριτη πίστη και τυφλό πάθος για την αέναη πάλη του καλού με το κακό. Στην κατεύθυνση αυτή δομείται το κλίμα της μάχης από τρεις λέξεις στις οποίες εμπεριέχεται η βία (*βαρβαρότητα, άγριος, εξήμεσεν*).

A3. «τω 1453, έκτοτε βαθύ σκότος [...] μαρασμός και νεκρική σιγή επήλθεν » (σ. 6).

«η τουρκική φυλή [...] ήτο μία θεομηνία» (σ. 7).

«οι Τούρκοι δεν εδημιούργησαν ίδιον πολιτισμό, ουδ' ηδύναντο να δημιουργώσι» (σ. 7).

Η ονοματοποίηση, με τη χρήση των ουσιαστικών *σκότος*, *μαρασμός* και *θεομηνία*, πραγματώνει τη γραμματική μεταφορά και συμβάλλει στην αφαιρετική και μεταφυσική λειτουργία του κειμένου. Ο εθνικά άλλος, και συγκεκριμένα οι Τούρκοι, ταυτίζονται με το *σκότος* και τον *μαρασμό*, που υποδηλώνουν τον θάνατο, ενώ η κορύφωση του φαινομένου υποδηλώνεται με το ουσιαστικό *θεομηνία*, που συνιστά τον δείκτη αιτιότητας, εξηγεί την αιτία της καταστροφής ή της απειλής, η οποία είναι η μήνις, η αδιάλλακτη οργή των δυνάμεων του σκότους. Στο συμβολικό επίπεδο το κείμενο επιχειρεί τη διαμόρφωση ψευδούς συνείδησης αναφορικά με την κοινωνική πραγματικότητα και την υποταγή της κοινωνικής δράσης στην επίδραση υπερκοσμικών δυνάμεων, διατηρώντας στον πυρήνα του τον βασικό σκοπό της φυσικοποίησης των ιεραρχικών σχέσεων εξουσίας και της άκριτης υποταγής στις αυταρχικές εξουσίες.

A4. «τα γενναία κράτη ανέλαβον να εκδικήσωσιν ιστορικών έγκλημα και απαλύνωσι την Ευρώπη εκ μιας ατιμίας» (σ. 8).

Η χρήση υποτακτικής εκφράζει το ζητούμενο και το επιθυμητό, αφού τα κράτη *ανέλαβαν* δράση με δική τους πρωτοβουλία, δεν τους ανατέθηκε από κάποια υπερφυσική δύναμη. Καταδεικνύεται ταυτόχρονα ότι η σχέση των υπολοίπων *γενναίων* κρατών με το θείο δεν είναι αντίστοιχη του ελληνικού, το οποίο είναι φορέας θεϊκού χαρίσματος. Φυσικά, το θεϊκό χάρισμα δεν προορίζεται για όλα τα μέλη της φυλής, αλλά σχετίζεται απόλυτα με τη μοναρχία, αφού θεόσταλτος είναι ο βασιλιάς ή ο αυτοκράτορας. Αυτό το χάρισμα συμβολίζεται με το στέμμα και είναι ορατό στις απεικονίσεις των βασιλέων με φωτοστέφανο.

A5. «του Βυζαντίου [...] υπήρξε εισέτι ο ένδοξος απόγονος των Αθηνών και της Ρώμης [...] αυτόθι εισέτι ζη η γλώσσα του Ομήρου και Πλάτωνος [...] απέκτησαν το Ευαγγέλιον εν τη αρχική γλώσση [...] διεφύλαξαν τον έρωτα και την φιλοκαλίαν της τέχνης, το επιστημονικόν και φιλοσοφικόν ενδιαφέρον [...] όταν επί της Ευρώπης ηπλούτο ο ζόφος της βαρβαρότητας» (σ. 9).

Στο παράθεμα γίνεται αναφορά στη σύνδεση του Βυζαντίου με την αρχαία Ελλάδα, μέσω του ουσιαστικού *απόγονος*, που προσδιορίζει σχέση βιολογικής συγγένειας, ενώ το επίθετο *ένδοξος* αποκαλύπτει ότι έχει αναπτύξει δική του,

ιδιαίτερη λάμψη, ότι είναι αυτόφωτο. Τα δύο διαδοχικά επιρρήματα *αυτόθι* (σ' αυτό ακριβώς το σημείο) και *εισέτι* (ακόμη) επιτείνουν ως προς τον χρόνο και τον τόπο το περιεχόμενο του ρήματος *ζει* (είναι ζωντανή) και υπογραμμίζουν την ιστορική συνέχεια της γλώσσας. Τα δύο ενεργητικά, μεταβατικά ρήματα (*απέκτησαν, διεφύλαξαν*) λειτουργούν ως συνδετικοί κρίκοι μεταξύ των ιστορικών περιόδων (αρχαιότητα, μεσαίωνας, νεότερα χρόνια). Με το ουσιαστικό *ζόφος* επιβεβαιώνεται ο αποδιδόμενος χαρακτηρισμός *σκοτεινοί χρόνοι*, που συχνά αναφερόταν τον 19^ο αιώνα και τονίζεται η εικόνα της παρακμής, ενώ το παθητικό ρήμα *ηπλούτο* παρουσιάζει την Ευρώπη ως παθητική και ανίκανη για δράση, περιοριζόμενη αποκλειστικά στον ρόλο του αποδέκτη. Το παράθεμα ως προς τη διακειμενικότητά του εντάσσεται στην ρομαντική λογοτεχνική εθνο-ιστορική παράδοση, στο πλαίσιο της οποίας η ιστορική αφήγηση είναι μια γραμμική συνέχεια που ξεκινά από την *αρχαιότητα* και μέσω του *Βυζαντίου* συναντά τη *σύγχρονη Ελλάδα*.

A6. «ο ισλαμισμός δεν είναι ανεπίδεκτος πολιτισμού, τουναντίον οι Άραβες Χαλίφαι ανέπτυξαν ανθηρόν πολιτισμόν [...] οι Τούρκοι αποτελούν κλάδον των ενδοτέρων της Μογγολίας του οποίου η βαρβαρότης είναι αδιόρθωτος [...] η Ευρώπη εγνώρισε την φυλήν ταύτην ως αγρίους ληστές, δολοφόνους και ερημωτάς» (σ. 10).

«ουδέποτε οι Τούρκοι ανήγειρον, αλλά κατέστρεφον [...] γνωρίζουν ελλεινότητα το άροτρον [...] μισούν ασπόνδως την εργασίαν [...] οι σφαγείς αυτοί [...] κατέστρεψαν τους θησαυρούς δισχιλίων ετών [...] διήρπασαν και εξόντωσαν [...] ανήγειραν μέγαρα, όταν τα παλαιά τοιαύτα ηπείλουν να καταρρεύσουν επί των κεφαλών των» (σ. 11).

«οι Τούρκοι είναι αδιόρθωτοι και όμως αι αντιζηλίας των Δυνάμεων τους συγκρατούσι εν τη Ασία όθεν προ πολλού έδει ν' εκδιωχθώσιν» (σ. 12).

Τα αποσπάσματα γίνεται απόπειρα καταγραφής των χαρακτηριστικών της *τουρκικής φυλής* από τον συγγραφέα. Με το επίθετο *ανεπίδεκτος* και το επιρρημα *τουναντίον* εκφέρεται αξιολογική κρίση και γίνεται σαφής διαχωρισμός των Τούρκων από το Ισλάμ. Στους Άραβες και στο Ισλάμ αναγνωρίζονται αρετές και διαχρονικής αξίας έργο (*ανθηρό*) στη χώρα τους και στην Ισπανία. Αντιθέτως, με έναν καταγισμό εναλλασσόμενων επιθέτων και ουσιαστικών, ρημάτων και επιρρημάτων, εκτοξεύει βαρύτατους χαρακτηρισμούς κατά των Τούρκων και τους αποδίδει εξόχως

υποτιμητικά γνωρίσματα. Οι σκαιές ύβρεις που απευθύνει είναι *βαρβάροι, ληστές, δολοφόνοι, ερημωτές, καταστροφείς μνημείων, άπραγες και σφαγείς*. Προσθέτει ακόμη ότι αγνοούν τη γεωργία και μισούν κάθε εργασία, ποτέ δεν έχτισαν αλλά μόνο γκρεμίζουν και αναγκάστηκαν να χτίσουν νέα κτήρια, μόνο όταν κινδύνευαν οι ίδιοι από την κατάρρευση των παλιών. Παρατηρείται χρήση ισχυρής τροπικότητας με το χρονικό επίρρημα *ποτέ*, το οποίο δηλώνει βεβαιότητα. Η ύβρις¹⁴¹ είναι αυθάδης βία, που πηγάζει από συναίσθηση υπερβολικής δύναμης ή από υπερβολικό πάθος. Ο συγγραφέας μιλά εξ ονόματος της Ευρώπης, χωρίς να παραθέτει αναφορές, συρράπτει ανυπόστατες φήμες, μεταβιβάζει με τρόπο μεταφυσικό κατηγορίες, γενικεύει προσωπικές του απόψεις και γενικά επιχειρεί την πλήρη αποκτώνωση των Τούρκων. Το απόσπασμα συνιστά υποδειγματική καταγραφή ρητορικής μίσους, λόγω του όγκου των προσβολών, των υποτιμητικών εκφράσεων, της έξαψης του φυλετικού μίσους και της ωμής υποκίνησης πράξεων βίας. Η ανοικτή προτροπή σε πράξεις βίας περιέχεται στην τελευταία φράση *έπρεπε προ πολλού να έχουν εκδιωχθεί*. Η δεοντική τροπικότητα, όπως εκφράζεται από το ρήμα *έδει*, καταγράφει μια ιστορική αναγκαιότητα, η οποία διατηρείται ενεργή.

A7. «ηνέχθησαν εκκλησίας και σχολεία διότι περιεφρόνουν τους Χριστιανούς [...] οι Χριστιανοί έζησαν και ζουν εν κολάσει [...] δολοφονούνται διά φρικωδεστάτων βασάνων, ανασκολοπίζονται, καίονται ζωντανοί, ψήνονται εις την σούβλαν καθ' ον χρόνο αι ατυχείς σύζυγοί των ατιμάζονται» (σ. 11).

Στο παράθεμα αυτό ο συγγραφέας περιγράφει τις διώξεις των Χριστιανών και τα φρικιαστικά εγκλήματα των Τούρκων. Σχετικά με τις εκκλησίες και τα σχολεία ομολογεί ότι δεν υπήρχε απαγόρευση, αλλά λειτουργούσαν ελεύθερα. Ακόμη κι αυτό, όμως, δεν το αναγνωρίζει ως παραχώρηση, αλλά ως έκφραση περιφρόνησης. Κατηγορεί τον εχθρικό *άλλο* ακόμη και για τα θετικά του.

Χαρακτηρισμός της τουρκικής φυλής

B1. «εις διάστημα πέντε αιώνων ουδέ εν βήμα εσημείωσαν [...] αι χώραι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας άνευ των Χριστιανών θα εφάινοντο ως απέραντοι νεκροπόλεις» (σ. 12).

¹⁴¹ Σταματάκος, 1999, σ. 1022

Προβάλλεται το στερεότυπο του αιώνιου ανατολίτη τεμπέλη, ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνεται η υπερίσχυση των Χριστιανών, χωρίς τους οποίους οι πόλεις θα έμοιαζαν νεκρές.

B2. «οι Τούρκοι είναι νωχελείς και αδρανείς [...] φίλοι της ευμαρείας και γλιδής και του άπονου βίου [...] οι αριστοκράται είναι λίαν αβροδίαιτοι [...] ενασμενιζόμενοι να διάγωσιν εν σισύραις εγκεκορδυλημένοι [...] κραιπαλώντες ή απορροφώντες μακαρίως τον ναργκιλέ» (σ. 13).

Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη περιγραφή, όπου κυριαρχεί η αξιολόγηση με επιθετικούς χαρακτηρισμούς, η καθημερινή ζωή των Τούρκων είναι μια κατάσταση πλήρους αποχαύνωσης: «σπαταλούν τον καιρό τους ζώντας μια ζωή ξεκούραστη, πλουσιοπάροχη, γεμάτη πολυτέλεια και απολαύσεις, στην οποία παρουσιάζουν πλήρη απραξία, είναι εντελώς νωχελικοί, αδρανείς, ξαπλώνουν σε αίθουσες με χαλιά, περιτυλιγμένοι με γιδοτόμαρα, σε κατάσταση κραιπάλης ή ρουφώντας μακάρια τον ναργιλέ».

B3. «ως διατείνεται ο Μαξ Νορδάου [...] ο Τούρκος έχει αρετάς [...] η στασιμότης του οφείλεται εις το οπισθοδρομικόν πνεύμα της θρησκείας [...] ταχέως δύναται να προαχθή εν τω σταδίω του πολιτισμού» (σ. 14-15).

«από γενετικής απόψεως δεν είναι υπεύθυνοι διά τα κακουργήματα και τα αίσχη της στυγεράς τυραννίας [...] υπεύθυνοι υπήρξαν πάντοτε οι κατά καιρόν κυβερνήται» (σ. 15-16).

Στο πρώτο παράθεμα παρουσιάζονται κάποιες απόψεις του εβραϊκής καταγωγής διανοητή και ηγετικού στελέχους του Σιωνισμού, Max Nordau, ο οποίος το 1892 παρουσίασε τον όρο *εκφυλισμός*, θεωρώντας τη μοντέρνα τέχνη έργο ανθρώπων διεφθαρμένων και ψυχικά διαταραγμένων, για να γίνει στη συνέχεια το βασικό σύνθημα της ρατσιστικής απαίτησης των εθνικοσοσιαλιστών της Βαϊμάρης για φυλετική καθαρότητα στις τέχνες. Ο Nordau οριοθετεί τη θέση των Τούρκων σε σχέση με τη γραμμική πρόοδο με τρεις διαφορετικές γλωσσικές επιλογές: *στασιμότητα* (ουσιαστικό), *οπισθοδρομικό* (επίθετο), *προαχθεί* (ρήμα). Τα υποκείμενα απαλλάσσονται των ευθυνών στασιμότητας και το αίτιο εντοπίζεται στη φύση της θρησκείας. Στο δεύτερο παράθεμα παρουσιάζεται μια άλλη εκδοχή. Με τη συνδρομή των φυσικών επιστημών απαλλάσσεται και πάλι ο λαός και η ευθύνη για τις αθλιότητες μετατοπίζεται στους κυβερνήτες του.

B4. «οι χωρικοί έκπληκτοι [...] δεν εφαντάζοντο ποτέ μίαν τοιαύτην κακούργον εισήγησιν [...] εδυσφόρουν σφόδρα [...] αι Οθωμανίδες θρηνούσαι κατηρώντο τους υπαίτιους» (σ. 16).

«επικροτούντες και επιχαίροντες [...] ανυπομόνως αναμένοντες να αρπάζωσι [...] αλλ' ούτοι ουδόλως ενοχοποιούσιν όλον το έθνος [...] ο Τουρκικός λαός είναι μοιρολατρικός και στερείται πρωτοβουλίας και διά τούτο είναι άξιος της τύχης αυτού» (σ. 16-17).

Τα δύο αυτά αποσπάσματα αναφέρονται στον τρόπο που αντιμετώπισε τις διώξεις των Νεότουρκων ο μουσουλμανικός πληθυσμός. Ο λαός παρουσιάζεται διχασμένος. Η αντίδραση των απλών χωρικών είναι ο αποτροπιασμός όπως καταδεικνύεται από τα ρήματα, ένιωσαν αιφνιδιασμό και έντονη δυσαρέσκεια, ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται συντετριμμένες, αφού, σύμφωνα με τα ρήματα, θρηνούσαν και καταριόταν τους υπαίτιους. Υπήρχαν, όμως, και κάποιοι που επιδοκίμασαν τα τραγικά γεγονότα εποφθαλμιώντας σε αρπαγές περιουσιών και διαγραφές χρεών. Όμως, το πιο ενδιαφέρον σημείο είναι στο τέλος, με την αναπαράσταση του αμετάκλητου προκαθορισμού της ζωής των ανθρώπων από ανώτερες δυνάμεις, την οποία ο συγγραφέας αποδίδει στους Τούρκους, όπως προκύπτει όμως από την επωδό του, την ενστερνίζεται και ο ίδιος. Ένας τέτοιος λαός δίκαια δυστυχεί, διαπιστώνει κλείνοντας, για να επιβεβαιώσει την πίστη του στο αναπόφευκτο της μοίρας.

Η θέση των Χριστιανών (από του 1453 μέχρι της μεταπολιτεύσεως)

Γ1. «ο Χριστιανός εσφάζετο δίκην όρνιθος, εληστεύετο, ητιμάζετο, η θυγάτηρ του νυμφευομένη έπρεπε να διέλθη την πρώτην νύκτα διά του χαρεμίου του Αγά [...] οι Εβραίοι ήσαν απείρως ευτυχέστεροι υπό την δεσποτείαν των Φαραά» (σ. 26).

Με μια παρομοίωση αποδίδεται παραστατικότητα και οπτικοποίηση στον λόγο, για να ακολουθήσει η παράθεση σειράς ατιμωτικών πράξεων με όχημα τρία ενεργητικά ρήματα, που δίνουν έμφαση στον δράστη. Με τη χρήση ποσοτικού επιρρήματος, πραγματοποιείται αξιολόγηση του δράματος των Χριστιανών στη Μ. Ασία συγκριτικά με το δράμα των Εβραίων στην Αίγυπτο. Ένα πραγματικό γεγονός συγκρίνεται με μια βιβλική περιγραφή, τα ίχνη της οποίας χάνονται στον χρόνο. Ο συγγραφέας επιχειρεί λογικά άλματα μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας. Με ανυπόστατες συγκρίσεις ανόμοιων καταστάσεων εξάγει κατηγορηματικά συμπεράσματα.

Οι Νεότουρκοι και το πρόγραμμα αυτών

Δ1. «τα έθνη της αυτοκρατορίας ηλεκτρισθέντα διά των ωραίων επαγγελιών [...] εξεδήλωσαν ειλικρινή συμπάθεια προς τον αγώνα των Νεοτούρκων [...] δεν κατενόησαν το σατανικό σχέδιο των Νεοτούρκων» (σ. 28).

Με τρία επίθετα (*ηλεκτρισθέντα-ειλικρινή-σατανικόν*) μεταστρέφεται κλιμακωτά η στάση των εθνών της αυτοκρατορίας απέναντι στο σχέδιο των Νεότουρκων. Αρχικά γοητεύονται, μετά συμπαθούν και τελικά αντιλαμβάνονται τη σατανικότητα του σχεδίου. Με τον τρόπο αυτό το σχέδιο των Νεότουρκων αποκτά διαστάσεις απειλής από υπερκοσμικές δυνάμεις του κακού.

Δ2. «ο βουλευτής Μπούσιος ήτο ο ενθερμότερος υποστηρικτής της στρατολογίας των Χριστιανών [...] νομίζων ότι διά της γενικής στρατολογίας θα επήρχετο πραγματική ισότης [...] μέγας τυχοδιώκτης [...] είχε το θράσος ν' αντιπολιτευθή τον Μέγαν Βενιζέλον [...] εξύψου τον εαυτόν μέχρι τρίτου ουρανού [...] εκ των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της φυλής μας» (σ. 28-29).

Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί αξιολογικά δύο φορές το επίθετο *μέγας*. Την πρώτη, για να επαυξήσει τον αρνητικό χαρακτηρισμό του βουλευτή Μπούσιου ως *τυχοδιώκτη*, και τη δεύτερη για να προσθέσει ιστορική διάσταση στο όνομα του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου. Το επίθετο *Μέγας* απονέμεται από την ακαδημαϊκή κοινότητα στα ξεχωριστά πρόσωπα που με τη δράση τους άλλαξαν τον ρου της ιστορίας, ο συγγραφέας αναγορεύει τον Βενιζέλο Μέγα με προσωπική του απόφαση. Ο λόγος θα μπορούσε να είναι ίσως ότι το όνομα του Βενιζέλου συνδέθηκε με δημοκρατικές αλλαγές στον ελληνικό κοινωνικό βίο και κυρίως με τον διπλασιασμό των γεωγραφικών ορίων της Ελλάδας. Το πιθανότερο, όμως, είναι ότι συνδέει τον Βενιζέλο με τη μεγάλη ιδέα του 19^{ου} αι. και με τον αλτρωτισμό. Τέλος, επανερχόμενος ο συγγραφέας στον Μπούσιο του προσάπτει υπεροψία, γενικεύοντας άλλη μια φορά και διαμορφώνοντας το στερεότυπο του υπερόπτη Έλληνα.

Ο Γεώργιος Μπούσιος ήταν κτηματίας και αλευροβιομήχανος, που εκλέχτηκε βουλευτής το 1908 στο Σαντζάκι Σερβίων, όπου ανήκαν οι σημερινοί νομοί Κοζάνης και Γρεβενών και η επαρχία Ελασσόνας και αναδείχθηκε αρχηγός της Ελληνικής ομάδας στην Οθωμανική Βουλή. Ίδρυσε με τον Ίωνα Δραγούμη την τετρασέλιδη εβδομαδιαία εφημερίδα *Πολιτική Επιθεώρηση*, όπου άσκησε κριτική στην πολιτική

των Νεότουρκων και για τον λόγο αυτόν διώχθηκε και φυλακίσθηκε. Κατατάσσεται στην τάξη των *Ελληνοθωμανών*, οι οποίοι θεωρούσαν ότι η διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ευνοούσε τον ελληνισμό περισσότερο από τη διάλυσή της και πίστευαν ότι οι Έλληνες θα κυριαρχούσαν στο εκδημοκρατισμένο οθωμανικό κράτος. Ο Μπούσιος ήταν μεταξύ των Ελλήνων βουλευτών που εκτίμησαν ότι το νομοσχέδιο του 1909 για την υποχρεωτική στράτευση των Χριστιανών ήταν ευκαιρία για την αποκατάσταση της συνταγματικής ισότητας, ενώ φέρεται ότι έχει υποστηρίξει πως «το οθωμανικό κράτος είναι η μητέρα μας και η Ελλάδα είναι η αδελφή μας».¹⁴²

Δ3. «εν τη μανία και τη λύσση αυτών, συνέλαβον το σατανικόν σχέδιον της εξόντώσεως» (σ. 30).

«εστρατολόγησαν πάσας ηλικίας [...] εξόντωσαν χιλιάδας [...] μετετόπισαν [...] ελήστευσαν [...] εδολοφόνησαν [...] παρεβίασαν γυναίκας και κοράσια [...] έκαυσαν χωρία [...] εσύλησαν και εβεβήλωσαν ναούς [...] εδήμευσαν επισήμως τας περιουσίας αυτών» (σ. 30-31).

Συνάπτοντας δύο συνώνυμα ουσιαστικά, ο συγγραφέας επιχειρεί να προσδώσει ένταση στο συναισθηματικό πάθος που εκτιμά ότι είχε κυριεύσει τους Νεότουρκους. Η *λύσσα* είναι νόσημα των σαρκοφάγων κυρίως ζώων, μεταφορικά σημαίνει παράφορη οργή, ενώ στην αρχαία τραγωδία η Λύσσα είναι η προσωποποίηση της μανίας. Με τα δύο ουσιαστικά περιγράφεται συμπεριφορά ακραίας βιαιότητας, που ολοκληρώνεται νοηματικά και πρακτικά οδηγούμενη στο σατανικό σχέδιο της εξόντωσης. Το επίθετο *σατανικός* προερχόμενο από εβραϊκή ρίζα παραπέμπει σε μεταφυσικές δυνάμεις και κατ' επέκταση στην προσωποποίηση του κακού και στην ιδεολογική υπερδομή της αιώνιας σύγκρουσης του καλού με το κακό.

Δ4. «προκηρύξεων και τοιχοκολλημάτων [...] ή σηκώνεστε και φεύγετε απ' εδώ ή σας σφάζομεν όλους [...] ή θα φύγετε ή θα περάσητε από το σπαθί χοίροι άπιστοι [...] εμπρός εκδίκησις εναντίον των καταστροφέων μας, τώρα που αφυπνίσθημεν να τους εξοντώσωμεν και να ανακτήσωμεν τα μέρη τα οποία μας επήραν [...] ότι οι Ρωμηοί είναι θανάσιμοι εχθροί μας μάθετε ω Μουσουλμάνοι ότι ή αυτοί πρέπει να εκδιωχθούν ή εμείς [...]

¹⁴² Μπούρα, 1983

εκδιώξατε διά ροπάλων τους Χριστιανούς, εξοντώσατε, ληστεύσατε και ατιμάσατε τους απίστους» (σ. 31-32).

«το Κομιτάτον εφανάτισε τον όχλον, εδηλητηρίασε και διέστρεψε τα αισθήματα του Τουρκικού λαού [...] ενέπνευσεν εις αυτόν την ιδέαν της εκδικήσεως [...] εδίδαξεν ότι απονεί δύναται να αρπάξη, ληστεύη, δολοφονή, κακουργή» (σ. 32).

Το πρώτο απόσπασμα περιλαμβάνει σταχυολόγηση φράσεων οι οποίες κατά τον συγγραφέα προέρχονται από τοιχοκολλημένες προκηρύξεις. Τα κείμενα που απευθύνονται με πλάγιο λόγο προς τους Χριστιανούς περιέχουν προσβολή και χλευασμό (*χοίροι άπιστοι*) και απειλή (εκφρασμένη με διάζευξη «ή θα φύγετε ή σας σφάζουμε», «ή θα περάσετε από το σπαθί»). Ενώ τα κείμενα που απευθύνονται στους Μουσουλμάνους είναι σε ευθύ λόγο, περιέχουν μίσος υψηλής έντασης (*θανάσιμοι εχθροί*), προτροπή πράξεων εκδίκησης με προτρεπτικό επίρρημα («εμπρός εκδίκηση»), υποκίνηση δίωξης («πρέπει να εκδιωχθούν», «να τους εκδιώξουμε», «ή αυτοί θα εκδιωχθούν ή εμείς»), πρόκλησης σωματικής βλάβης («διά ροπάλων») και ωμή προτροπή διάπραξης δολοφονίας («να τους εξοντώσουμε»). Τα κείμενα περικλείουν όλα τα στοιχεία που ορίζουν τη ρητορική μίσους από την έκφραση αποστροφής και την απειλή μέχρι την ανοικτή παρακίνηση πράξεων ακραίας βίας.

Δ5. «εις το σατανικόν σχέδιον των Νεοτούρκων [...] συνετέλεσαν και οι Γερμανοί διά των καταχθονίων εισηγήσεων αυτών [...] ώκτειρον την αδράνειαν των Τούρκων [...] εσκόπουν πλαγίως να αφυπνίσωσιν τους Τούρκους [...] εκτοπίσωσιν τους Χριστιανούς, παραλύσωσιν την εμπορικόν [...] αντικαταστήσωσιν αυτούς διά Γερμανών αποίκων προς εκμετάλλευσιν του Τουρκικού στοιχείου» (σ. 35-36).

Στο σημείο αυτό κατηγορούνται από τον συγγραφέα οι Γερμανοί ως ηθικοί αυτουργοί του σχεδίου εξόντωσης των Χριστιανών, το οποίο πάλι προσεγγίζεται μεταφυσικά (*σατανικό, καταχθόνιο*), διότι επανειλημμένα προσπάθησαν να τους ανοίξουν τα μάτια. Ο σκοπός των Γερμανών δηλώνεται με ομοειδείς, διαδοχικές και ισοδύναμες ρηματικές φράσεις (*αφυπνίσωσιν, εκτοπίσωσιν, παραλύσωσιν, αντικαταστήσωσιν*).

Οι Νεότουρκοι κατά τον βαλκανικό πόλεμον

Ε1. «καπηλικής γλώσσης ην ετήρουν αι εφημερίδες [...] αναίσχυντοι [...] άνευ καρδίας θηρία [...] διατί να ζώσιν ακόμη [...] διατί ημείς να μη σπάσωμεν τας κεφαλάς αυτών και ρίψωμεν εις τους σκύλους [...] δεν είσθε έθνος, είσθε μία ορδή ληστών βαρβάρων και αναισχύντων [...] ακόλαστος γλώσσα» (σ. 40-41).

Με τα αποσπάσματα δημοσιευμάτων δύο τουρκικών εφημερίδων ο συγγραφέας παρουσιάζει την *καπηλική* (δόλια, απατηλή)¹⁴³ και *ακόλαστη* (αχαλίνωτος)¹⁴⁴ γλώσσα των Νεότουρκων. Στην πρώτη εφημερίδα ο λόγος περιλαμβάνει δύο υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς για τους Έλληνες, έναν επιθετικό (*αναίσχυντοι*) και έναν εμπρόθετο (*άνευ καρδίας*), συνοδευόμενους από δύο ρητορικά ερωτήματα. Η βαναυσότητα του δεύτερου ερωτήματος είναι απερίγραπτη «γιατί να μην τους σπάσουμε τα κεφάλια και να τα ρίξουμε στους σκύλους;». Πρόκειται για φρικώδη λεκτική σύλληψη, αφού υποκινεί τη διπλή θανάτωση του ίδιου προσώπου, πρώτα με την αφαίρεση της ζωής και μετά με την ατίμωση του νεκρού.

Ο ιερός πόλεμος- Αντάρτικα σώματα- Η εορτή της ανεξαρτησίας

Z1. «άνοιξαν τας θύρας των φυλακών του κράτους και στρατολόγησαν πάντας τους κακούργους· οι αντάρται ούτοι (τζετέδες) ήσαν άγριοι την όψιν, είχαν αιματώδεις τους οφθαλμούς και μορφάς απαισίας, αληθείς φυγάδες του Άδου, ενσπείροντες την φρίκην και τον πανικόν εις τους Χριστιανούς» (σ. 51).

«οποία γελωτοποίησις [...] επετράπη εις τα αποβράσματα της κοινωνίας εις τους θηριώδεις κακούργους[...] να μετάσχωσι του ιερού πολέμου» (σ. 51).

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο *ιερός πόλεμος* (τζιχάντ) των Νεότουρκων γελοιοποιήθηκε από τους ίδιους, αφού στρατολόγησαν κάθε λογής φυλακισμένους, οι οποίοι παρουσιάζονται με τα ουσιαστικά *κακούργοι* και *αποβράσματα*. Η μυθοπλασία ξεδιπλώνεται στη λεπτομερή περιγραφή των χαρακτηριστικών τους «άγρια όψη, αιματώδεις οφθαλμοί, απαισίες μορφές» και στην παρομοίωσή τους με *φυγάδες του Άδη*, δηλαδή πλάσματα απόκοσμα, του κάτω κόσμου. Μέσα από μεμονωμένα

¹⁴³ Σταματάκος, 1999, σ. 492

¹⁴⁴ Σταματάκος, 1999, σ. 51

χαρακτηριστικά κατασκευάζεται η αρνητική εικόνα και αναπαράγεται το εγκληματικό στερεότυπο, το οποίο στηρίζεται αποκλειστικά σε μύθους και αρχέτυπα.

Η ρωσική κατοχή

Η1. «την 6ην Ιουλίου 1916 [...]οι Ρώσοι κατέλαβον την Αργυρούπολιν [...] ο λαός μετά του κλήρου εξήλθεν εις προϋπάντησιν του στρατηγού, ο οποίος κατελθών του ίππου ησπάσθη το Ευαγγέλιον και γονατίσας έλαβε [...] τον υπό του Δημ. Αποστολίδου προσενεχθέντα άρτον» (σ. 90).

«ο Ελληνικός λαός μετ' ανεκφράστου αγαλλιάσεως υπεδέχθη τους Ρώσους ως σωτήρας [...] ταχέως όμως απεγοητεύθη, διότι οι κοζάκοι άνευ διακρίσεως φυλής επεδόθησαν εις λεηλασίας» (σ. 91).

Η παλλαϊκή υποδοχή των ρωσικού στρατού, ως απελευθερωτή, φανερώνει ότι οι Έλληνες του Πόντου έβλεπαν τους Ρώσους ως διαμεσολαβητές των εθνικών τους δικαίων. Προφανώς ο ισχυρός σύνδεσμος μεταξύ των δύο κοινοτήτων ήταν η Ορθοδοξία. Ακολουθεί η αξιολόγηση με εμπρόθετο επιθετικό προσδιορισμό ως επιτατικό της σημασίας της ικανοποίησης που σκόρπισε η άφιξη των Ρώσων στον Ελληνισμό του Πόντου. Όμως, όπως προκύπτει από την επόμενη αξιολογική κρίση που εκφράζεται με επίρρημα, ο απερίγραπτος ενθουσιασμός που τροφοδότησε αναπαραστάσεις και προσδοκίες μετατράπηκε πολύ σύντομα σε απογοήτευση. Ο ρωσικός στρατός, δεν ήταν στρατός απελευθερωτών αλλά στρατός συγκροτούμενος από λαφυραγωγούς και άρπαγες. Στο παράθεμα εμφανίζεται το πρόσωπο του Δημ. Αποστολίδη, που είναι ο ίδιος ο συγγραφέας, ο οποίος υποδέχτηκε ως δήμαρχος Αργυρούπολης τον ρωσικό στρατό.

Επαρχία Τραπεζούντος

Θ1. «την 3η Απριλίου 1916 αι αρχαί επί τη προσεγγίσει των Ρώσων εγκατελίμπανον την πόλιν αναθέσασαι την διοίκησιν ταύτης εις τον Μητροπολίτην [...] ουδεμία παρεκτροπή έλαβε χώραν εις βάρος των Μουσουλμάνων» (σ. 110).

Την παραμονή της εισόδου των Ρώσων ο Τούρκος βαλής Αζμή Μπέης παρέδωσε στον μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρύσανθο τη διοίκηση της πόλης. Ο Χρύσανθος λειτούργησε ενωτικά στην κατεύθυνση της αρμονικής συμβίωσης

χριστιανών και μουσουλμάνων, χωρίς την παραμικρή απόκλιση, όπως φανερώνει η αόριστη αντωνυμία.

Οι Παλσεβίκοι Ρώσοι

Π. «οι Παλσεβίκοι είναι αδύνατον να στερεωθώσι [...] διότι αι αρχαί αυτών στρέφονται κατά των όρων ζωής της ανθρωπότητας, κατά της ιδέας της πατρίδος, η οποία είναι ένστικτος εις τον άνθρωπον, κατά της περιουσίας, κατά της θρησκείας, κατά της οικογενείας, κατά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας [...] η απόλυτος ισότης και το απόλυτον δίκαιον είναι ουτοπία και χίμαιρα» (σ. 121-122).

Η αναφορά Παλσεβίκοι με -Π- αντί -Μπ-, οφείλεται προφανώς στην έλλειψη των έρρινων φθόγγων μπ, γγ, γκ στην αρχή της λέξης, που χαρακτηρίζει την ποντιακή διάλεκτο.¹⁴⁵ Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας ασκεί κριτική στους Μπολσεβίκους, που, μετά την εκθρόνιση του Τσάρου με την Οκτωβριανή επανάσταση, ανέλαβαν την εξουσία στη Ρωσία. Λειτουργώντας και πάλι μεταφυσικά προβλέπει την πτώση τους. Η άποψή του στηρίζεται με μια σειρά αντιθέσεων που εισάγονται με την πρόθεση κατά συντασσόμενη με γενική, δηλώνοντας την ιδέα κατά της οποίας στρέφεται η εναντίωση (*όροι ζωής, πατρίδα, περιουσία, θρησκεία, οικογένεια, ιδιωτική πρωτοβουλία*). Κάποιες από αυτές τις ανάγκες στις οποίες εναντιώνονται οι Μπολσεβίκοι τις ανάγει στο ορμέμφυτο. Συμπληρώνει, ακόμη, το ανέφικτο και ατελέσφορο της απόπειρας των Μπολσεβίκων με δύο ομώνυμους χαρακτηρισμούς *ουτοπία* και *χίμαιρα*, από τους οποίους ο δεύτερος αναφέρεται σε μυθολογικό τέρας.

Επαρχία Αμάσειας

Κ1. «εφείλκυσε την προσοχήν των απλήστων Γερμανών [...] δι' άρθρων ετόνιζον την οικονομικήν δύναμιν των ομογενών, τείνουσαν να καταστήσει εις το απώτερον μέλλον είλωτας τους Τούρκους» (σ.125).

Η αναφορά στους Γερμανούς είναι αξιολογικού χαρακτήρα με χρήση επιθέτου. Η χρήση του ουσιαστικού *είλωτες*, στην επόμενη φράση, περικλείει κι αυτή αξιολόγηση, αφού υποδηλώνει μια από τις πιο βαριές μορφές δουλείας. Στο

¹⁴⁵ Παπαδόπουλος, 2016, σ. ιστ'

νοηματικό μέρος, ο πλούτος της Αμάσειας προσέλκυσε το ενδιαφέρον των Γερμανών, οι οποίοι μέσω άρθρων επισήμαιναν στους Τούρκους τον κίνδυνο οικονομικής υποδούλωσής τους στους Έλληνες.

Κ2. «το θέαμα του απαγχονισμού προϋξένει ηδονήν εις Τούρκους διά τούτο και τμηματικώς εξετελείτο και απεκαλείτο παναήρ, ήτοι πανήγυρις» (σ. 128-129).

Στο παράθεμα αναδεικνύεται το ζήτημα της εμπλοκής της οδύνης με την *ηδονή*. Το θέαμα του θανάτου κάποιων ανθρώπων προκαλεί έντονα συναισθήματα ικανοποίησης στους θεατές. Με τη λέξη *πανηγύρι* μετατρέπεται σε δημόσια ομαδική διασκέδαση. Το πανηγύρι, το γλέντι, η γιορτή συνιστά μια ανάκληση της θυσιαστικής πράξης, που σκοπός της είναι να ανανεωθεί η πολιτιστική τάξη και η ομοψυχία. Οι ανθρωποθυσίες των πρωτόγονων, οι τελετουργίες εξορκισμού και εξαγνισμού και το λιντσάρισμα είναι κάποιες από τις παραλλαγές της συνήθειας αυτής στον σύγχρονο κόσμο.¹⁴⁶

Επαρχία Νεοκαισαρείας

Α1. «προκηρύξεως Τουρκικής Αδελφότητος [...] ω αχάριστοι Ρωμηοί [...] από 600 ετών συνεζήσαμεν ως συμπατριώται [...] τας τυραννίας ας υπέστησαν [...] αθώοι Τούρκοι [...] ούτε εις στον Μεσαίωνα απαντά τις [...] σχίζεται η καρδιά του, ζητούσα εκδίκησιν [...] έχετε την αυθάδειαν να δηλώσετε δημοσίως ότι διά των χρημάτων τα οποία κερδίζετε εν τω τόπω μας θα βοηθήσετε τα μέσα του πολέμου του ομοθρήσκου βασιλείου [...] θεωρούμεν έγκλημα όπως χάσομεν την ευκαιρίαν της εκδικήσεως διά τους φόνους των γερόντων πατριωτών, τας διακορεύσεις παρθένων και διά την σύντριψιν των σιαγόνων των μικρών παιδιών[...] να αφήσετε την πατρίδα και να γκρεμισθήτε, αν δεν υπακούσητε εις την σύστασιν ταύτην το μέλλον σας είναι επικίνδυνον [...] δεν επιτρέπεται να τρέφωμεν εις τους κόλπους μας όφεις ως εσάς [...] θα προτιμήσωμεν την εξαφάνισιν υμών των αχαρίστων, το τοιούτον ωρισμένως θα γίνη οσονούπω, να είσθε βέβαιοι περί τούτου [...] εσχηματίσθη ρεύμα, του οποίου οι διοργανωταί είναι νέοι [...] παν

¹⁴⁶Girard, 1991, σ. 202-207

δυστύχημα ελάβομεν υπ' όψει προς σωτηρίαν της πατρίδος [...] ελάβομεν υπ' όψει τον θάνατον εν ονόματι της ανθρωπότητος» (σ.132-133).

Το παράθεμα είναι απόσπασμα τοιχοκολλημένης προκήρυξης του 1914. Με ευθύ λόγο απευθύνεται στους Χριστιανούς με το επίθετο *αχάριστοι*, γιατί δεν εκτίμησαν την πολύχρονη συμβίωση και επιδόθηκαν σε τρομερά εγκλήματα που ούτε στον Μεσαίωνα συναντά κανείς. Τους κατηγορεί στη συνέχεια για *αυθάδεια*, διότι βοηθούν εχθρική χώρα με τα χρήματα που βγάζουν στην Τουρκία. Προς επίρρωση των ισχυρισμών παρατίθενται τα φρικιαστικά εγκλήματα κατά όλων των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (*γερόντων, παρθένων, παιδιών*). Όλα αυτά συνιστούν το υπόστρωμα για την εκδίπλωση του σοβινισμού των Νεότουρκων και τη δικαιολόγηση πράξεων εκδίκησης. Το παραληρηματικό κείμενο κλείνει με ρητορική μίσους. Εξομοιώνει τους Έλληνες με *φίδια*, τους καλεί να απομακρυνθούν άμεσα και δηλώνει ωμά και απερίφραστα πως έχουν ήδη οργανωθεί νεανικές ομάδες κρούσης, οι οποίες σύντομα θα αναλάβουν δράση με σκοπό την εξόντωση και τον θάνατό τους.

A2. «ο εκτοπισμός εξετελέσθη υπό του αιμοχαρούς Κιαζήμ Βέη, ταγματάρχου της χωροφυλακής Κερασούντος [...] πολλάκις ηκούσθη λέγων [...] ότι αισθάνεται μόνον απερίγραπτον ηδονήν και αγαλλίασιν ακούων τους θρήνους και ολοφυρμούς των Χριστιανών» (σ. 136).

Στο παράθεμα ο συγγραφέας προσάπτει το επίθετο *αιμοχαρής* σε εκπρόσωπο των τουρκικών αρχών, στηρίζοντάς το σε μια σειρά ουσιαστικών που περιγράφουν ευχάριστα συναισθήματα (*ηδονή, αγαλλίαση*) αντιστοιχιζόμενα σε πράξεις έντονου ψυχικού πόνου (*θρήνους, ολοφυρμούς*). Η αίσθηση ηδονής η οποία προέρχεται από την οδύνη κάποιου άλλου συνιστά ακραία εκδήλωση σαδιστικής συμπεριφοράς.

Επαρχία Θεοδοσιουπόλεως

M1. «η μικρά μεν πλην φιλότιμος κοινότης [...] επέπρωτο να υποστεί και αυτή άγριον διωγμόν [...] εφείλκυσαν την μήνιν [...] τζετέδες τερατόμορφοι» (σ. 139-140).

Το μυθοπλαστικό στοιχείο κάνει πάλι αισθητή την παρουσία του, με διωγμούς από μεταφυσικά τερατόμορφα πλάσματα ως μοιραία επιβεβαίωση του πεπρωμένου. Συγκροτείται, επίσης, με επίθετα μια αντίθεση δύο διαμετρικά ανόμοιων κόσμων,

ενός μικρού πλην φιλότιμου και ενός άγριου και τερατόμορφου, αναπαράγοντας την υπερδομή της αιώνιας πάλης του καλού με το κακό.

Επαρχία Καισαρείας

N1. «επέστη ήδη ο καιρός να παύσωσιν ομιλούντες την τουρκικήν και να ακούσωσι την θείαν γραφήν ελληνιστί [...] ιδία δε να αποσκορακίσωσι τα βαρβαρόφθογγα επώνυμα και την κατάληξιν -ογλού η οποία είναι στίγμα της τουρκικής επιδράσεως» (σ. 146-147).

Η αναφορά περικλείει μια ομάδα κοινοτήτων της Καππαδοκίας, που αποκόπηκαν από τον ελληνόφωνο κορμό, ανέπτυξαν διάλεκτο και δέχθηκαν εμφανείς επιρροές, όπως για παράδειγμα στις καταλήξεις των επωνύμων τους. Ο προσδιορισμός της χρονικής στιγμής και η αναγκαιότητα τροποποίησης της υπάρχουσας κατάστασης εκφράζεται με τη χρήση ρημάτων που δηλώνουν δεοντική τροπικότητα (*να παύσουν, να ακούν, να διαβολοστείλουν*). Ακολουθούν φράσεις ηθικής αξιολόγησης (*βαρβαρόφθογγα, στίγμα*) με έντονα μειωτικό χαρακτήρα για την τουρκική πολιτισμική επίδραση.

Δράσις του εθνικού κέντρου

Ξ1. «ο Άγ. Αγκύρας Σεβ. Γερβάσιος [...] ετόλμησε να διαταράξη την μακαρίαν ησυχίαν του Πατριάρχου [...] της ιεράς και κυρίας ημών αποστολής ή οφείλομεν αναλαβόντες τον θυρεόν της πίστεως και μνήμονες του εν ημίν λαλούντος και ενεργούντος Πνεύματος του Αγίου Θεού, πάση δυνάμει και παντί τρόπω να σπεύσωμεν εις σωτηρίαν και ανάψυξιν των σοβαρώς κινδυνευόντων Χριστιανών [...] δεν πρόκειται περί της απωλείας περιουσιών, ουδέ περί των άλλων ανεκδιηγήτων δεινοπαθημάτων των δυστυχών, περί του βεβαίου ηθικού και θρησκευτικού κινδύνου και θανάτου των δυσμοίρων τούτων υπάρξεων πρόκειται [...] η παθητική στάσις ήτο αδικαιολόγητος καθ' ον χρόνον το έθνος εξετοπίζετο και εξεσφενδονίζετο εις τα βάθη της Ανατολής, καθ' ον χρόνον λύκοι βαρείς επέπιπτον κατά της ποιίμνης και διεσκόρπιζον τον όλεθρον [...] οι ποιμένες και ταγοί του Έθνους δεν έπρεπε να ησυχώσιν, αλλ' ώφειλον, αφού εξήντησαν πάντα τα νόμιμα μέσα, να καταφύγωσι

εις το έσχατον απελπιστικόν μέτρον, εις την έκρηξιν επαναστάσεως [...] αντί τόσων φόνων και σφαγών και ατιμιών δεν θα ήτο απειράκις προτιμητέος ο ένδοξος θάνατος; [...] δυστυχώς ο κλήρος του 21 δεν αφήκεν διαδόχους» (σ. 159-162).

Ο μητροπολίτης Αγκύρας με επιστολή του επιτιμά τον Πατριάρχη για παθητική στάση, αντί της έκρηξης επανάστασης, και διαπιστώνει ότι δεν είναι άξιος διάδοχος των ιεραρχών του 1821. Εμπλέκει το έθνος με την ορθοδοξία, ενώ οι εκκλησιαστικοί ποιμένες εμφανίζονται ταυτόχρονα και ως εθνικοί ταγοί. Ο λόγος του είναι ευθύς και μυθοπλαστικός, περιέχει φαντασιακές κατασκευές και διακειμενικό συγκείμενο, όπως η εικόνα ύψωσης εθνικών θυρών από δεσπότες το 1821. Ο εθνικός άλλος παρουσιάζεται ως εχθρός του ελληνισμού, που επιδιώκει την εξαφάνιση του εθνικού εαυτού, ενώ χαρακτηρίζεται υποτιμητικά ως σαρκοφάγο ζώο. Ο βασικός λόγος που ζητά επανάσταση δεν είναι οι απώλειες περιουσιών, οι βασανισμοί και ο σωματικός θάνατος αλλά ο ηθικός και θρησκευτικός θάνατος. Η κλήση για τη σύνταξη της επιστολής αποδίδεται ευθέως στο *Άγιο Πνεύμα*, αυτοπαρουσιάζεται, δηλαδή, ο μητροπολίτης ως αποδέκτης με ευαίσθητα ανακλαστικά ή αξιότερος ερμηνευτής του θεϊκού θελήματος.

Συμπέρασμα

Ο1. «Η θρησκεία του Ιησού δεν κατόρθωσε να εξημερώσει τους Γερμανούς, οι οποίοι προκάλεσαν τον πόλεμον και διέπραξαν τοσαύτας και τηλικαύτας ωμότητες [...] όμως την ευθύνη υπέχουσιν οι επιστήμονες, οι οποίοι εσπίλωσαν την ιερότητα της επιστήμης, καταναλώσαντες τα φώτα αυτών προς την καταστροφήν της ανθρωπότητος [...] χαρακτηριστικά της μοχθηράς και κακούργου αυτών ψυχής» (σ. 163).

«οι ιεροφάνται ούτοι της επιστήμης εδίδαζον τον Γερμανικόν λαόν ότι η θρησκεία, η ηθική, η δικαιοσύνη είναι κεναί λέξεις διό και οι Γερμανοί άνευ τύψεως συνειδήσεως κατέκαυσαν πόλεις, κατέστρεψαν ισιοκτησίες [...] εδηλητηρίασαν φρέατα [...] αφήκαν καταφανή σακχαρωτά πλήρη μικροβίων μολυσματικών νόσων [...] ανθρωποκτόνα παιγνίδια διά να προσελκύσωσιν τα παιδιά [...] κατέστρεψαν τους αγωγούς των υδάτων και υπενόμειψαν τους

οχετούς [...] έκαιον ή συνέτριβον εν τη μηχανή τα ανθρώπινα πνεύματα όπως εκθλίψωσι λίπος» (σ. 164).

Το παράθεμα αναφέρεται στους Γερμανούς, στους οποίους αποδίδεται μεταφυσική βιολογική αγριότητα, που ούτε ο Χριστιανισμός κατάφερε να κάμψει, με αποτέλεσμα να επιδίδονται σε πρωτοφανείς πράξεις βίας. Οι δεικτικές αντωνυμίες *τοσούτος* και *τηλικούτος* είναι μηχανισμοί δεικτικής δήλωσης, που χρησιμοποιούνται κυρίως στη Βίβλο. Με την προσωπική δείξη κωδικοποιείται ο ρόλος των συμμετεχόντων στην επικοινωνιακή πράξη, εν προκειμένω των Γερμανών σε σχέση με το μέγεθος των ωμοτήτων. Μια δεύτερη αιτία που προκάλεσε τη διέγερση και την ενεργοποίηση του προϋπάρχοντος βιολογικού υποστρώματος ήταν οι επιστήμονες. Με τα επίθετα *μοχθηρός* και *κακούργος* χαρακτηρίζεται η ψυχή τους, ενώ η δράση τους δηλώνεται με ενεργητικά ρήματα, δίνοντας έμφαση στον δράστη (*προκάλεσαν, διέπραξαν, σπύλωσαν*). Αυτοί οδήγησαν τον Γερμανικό λαό στον αμοραλισμό, ώστε απελευθερωμένος από ηθικές αναστολές να επιδοθεί σε *πυρπολήσεις πόλεων, καταστροφή ιδιοκτησιών, δηλητηρίαση πόσιμων υδάτων, χημικό πόλεμο, παιδοκτονίες και κρεματόρια*. Προφανώς, ο συγγραφέας αναφέρεται σε περιστατικά του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα οποία ίσως ωχριούν μπροστά στη βιομηχανία θανάτου που οργανώθηκε στα κολαστήρια του Β΄ Π.Π.

Ο2. «οι πρόγονοί των Ούννοι και Γότθοι ήσαν ανθρωπινότεροι [...] αυτοί είναι υπεύθυνοι διά τας σφαγάς και απελάσεις Ελλήνων και Αρμενίων [...] ο Λίμαν πασάς διέταξε την καταστροφήν των Κυδωνιών [...] άραγε ο βαρύς πέλεκυς της δικαιοσύνης θα σωφρονίσει αυτούς; αμφιβάλλω» (σ. 164-165).

«εφάμιλλοι τούτων είναι οι Βούλγαροι, οι αιώνιοι εχθροί του ελληνισμού [...] η φυλή αύτη είναι τιγροειδής και ατίθασος [...] η Ευρώπη, αντί προληπτικών μέτρων, θα έπραττεν καλώς όπως άπαξ διά παντός, χάριν της ησυχίας του Αίμου, διαλύση την φωλέαν αυτής και την εξαποστείλη εκεί όθεν ήλθεν» (σ. 165).

«όσον αφορά τους Τούρκους, αν κρίνη τις αμερολήπτως, πρέπει να παραδεχθή ότι πολλά εδιδάχθησαν από τους πάτρωνάς των» (σ.165).

Στα τρία παραθέματα αξιολογούνται τρεις διαφορετικοί λαοί, που οι χώρες τους ήταν σύμμαχοι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, οι Γερμανοί, οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι. Ο Γερμανός στρατηγός *Liman von Sanders*, που αναφέρεται, είχε αναλάβει στρατιωτικός σύμβουλος της οθωμανικής

αυτοκρατορίας και θεωρήθηκε εμπνευστής του σχεδίου των γενοκτονιών των χριστιανικών πληθυσμών της Μ. Ασίας.¹⁴⁷ Ο Liman και οι Γερμανοί κατά τον συγγραφέα έχουν την κύρια ευθύνη των σφαγών των χριστιανών. Η αναφορά σε λαούς που μετακινήθηκαν στην Κεντρική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα, αποτελώντας τους προγόνους των Γερμανών, δεν είναι ακριβής ως προς τους Ούννους. Η χρήση των ιστορικών εθνωνυμίων επιδιώκει την κατασκευή της αναπαράστασης του εθνικού εαυτού και της εθνικής ταυτότητας. Αρνητική είναι και η αξιολόγηση των Βουλγάρων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται με υπερβολή ως αιώνιοι εχθροί και με δύο επίθετα επιχειρείται η εξομοίωσή τους με άγρια αιλουροειδή. Μάλιστα η ρητορική μίσους, μετά την υποτίμηση, ολοκληρώνεται με δύο ενεργητικά ρήματα που εκφράζουν δεοντική τροπικότητα και τα οποία απευθυνόμενα στους Ευρωπαίους ζητά να διαλύσουν τη *φωλιά* των Βουλγάρων και να τους *εκδιώξουν βίαια* στην Ασία. Όσο για τους Τούρκους αρκείται να φορτώσει τις πράξεις τους στους προστάτες τους.

Ο3. «μετά την πτώσιν της Ρωσίας [...] εξέδωκαν ημερολόγιον διά το έτος 1917 [...] περί Αγγλίας θα συμβώσι μεγάλοι ταραχαί εν Ινδίας [...] η Αίγυπτος θα επανέλθη υπό την κυριαρχίαν της Τουρκίας, αφού χυθή άφθονον αίμα Αγγλικόν το οποίο θα βάψη τα ύδατα της διώρυγος [...] περί Γαλλίας ότι θα σμικρυνθή πολύ, αι δε Τουρκικαί κτήσεις αυτής Μαρόκον, Αλγέριον, Τύνις θε περιέλθωσιν εις την Τουρκικήν κυριαρχίαν [...] θα καταργηθή η δημοκρατία και θα επανέλθη η μοναρχία [...] περί Ιταλίας ότι θα εκδιωχθεί εκ Τριπολίτιδος [...] περί Σερβίας και Μαυροβουνίου ότι θα απολέσωσι την ανεξαρτησίαν αυτών [...] περί Ελλάδος ότι θα περιέλθη εις αναρχίαν [...] περί Ρωσίας ότι θα καταστραφή εις τα εξων συνετέθη [...] θα ενωθώσι πάντα τα άλλοτε Μουσουλμανικά κράτη του κόσμου μετά της Τουρκίας [...] η Τουρκία θα επανέλθη εις το αρχαίον κράτος και μεγαλείον αυτής» (σ. 166-168).

Το παράθεμα περιλαμβάνει σχολιασμό ενός λαϊκού ημερολογίου των Τούρκων του έτους 1917 με προβλέψεις. Όλες οι προτάσεις έχουν ρήματα σε βουλευτικό μέλλοντα, που εκφράζει την επιθυμία των συντακτών του ημερολογίου. Για όλα τα κράτη προβλέπονται συμφορές και ο μόνος ωφελημένος θα είναι η Οθωμανική αυτοκρατορία, που θα επεκτείνει την κυριαρχία της σε όλη τη Βόρεια Αφρική, με

¹⁴⁷ Φωτιάδης, 2019

αντίστοιχες απώλειες των ευρωπαϊκών δυνάμεων, θα κυριαρχήσει σε όλον τον μουσουλμανικό κόσμο και θα επανέλθει στο *αρχαίο* μεγαλείο της. Το επίθετο *αρχαία* συνιστά ψευδολόγημα στην προσπάθεια κατασκευής της γραμμικής συνέχειας και κτήσης της κυριότητας της Μ. Ασίας, τη στιγμή που η εγκατάσταση των πρώτων τουρκικών φύλων στη Μ. Ασία πραγματοποιείται κατά τον 11^ο αιώνα.

04. «ο από μηχανής Θεός είναι προνόμιον των Ελλήνων, ο Μέγας Θεός των οποίων εδώρισεν αυτοίς εν τη δαυιλεί ευνοία του τον Ολύμπιον Βενιζέλον όπως ανασύρει εκ της αβύσσου το Έθνος, εις ην ήγαγεν αυτό φαυλεπίφαυλος φαυλοκρατία» (σ. 168).

Για δεύτερη φορά ο συγγραφέας εκφράζει τον ύψιστο πολιτικό θαυμασμό του στο πρόσωπο του Βενιζέλου, στο οποίο αποδίδει μεταφυσικές διαστάσεις εξομοιώνοντάς τον με ολύμπια θεότητα. Θεωρεί, επίσης, ότι συνιστά θείο δώρο για τη σωτηρία της Ελλάδας από την *φαυλότητα*, ένα φαινόμενο που στον λόγο του αποκτά ένταση με το σχήμα του πλεονασμού, συμπαρατάσσοντας δύο όρους από την ίδια ρίζα, από τους οποίους ο ένας εμπεριέχει ήδη δύο φορές τη συγκεκριμένη σημασία (*φαυλεπίφαυλος φαυλοκρατία*). Στο σημείο αυτό υπάρχει προφανής διακειμενική αναφορά στον εκκλησιαστικό λόγο των βιβλικών κειμένων, όπου ο υπερθετικός βαθμός δηλώνεται με την επανάληψη της γενικής πληθυντικού, λόγω ανυπαρξίας μονολεκτικού τύπου στην εβραϊκή γλώσσα π.χ. ματαιότης ματαιοτήτων, άσμα ασμάτων, βασιλεύς βασιλέων.¹⁴⁸ Στην ουσία ο συγγραφέας επιχειρεί τη σύγκριση δύο διαφορετικών πολιτικών πρακτικών, αποθεώνοντας την πρώτη και καταρρακώνοντας τη δεύτερη, με σκοπό να καταδείξει τη συγκριτική της υπεροχή.

05. «οι Χριστιανοί από έποψιν αναπτύξεως και πολιτισμού είναι πολύ ανώτεροι αυτών και αδύνατον να μένωσι πλέον υπό την Τουρκικήν κυριαρχίαν [...] θα έπραττον καλώς να υποκύψωσιν εις το μοιραίον, η ιστορία αποδεικνύει ότι οι Τούρκοι είναι ανίκανοι να κυβερνήσωσι Χριστιανούς, ο Τούρκος άρχων είναι σατράπης και τύραννος, ως αρχόμενος όμως είναι ευοικονόμητος, ειρηνικός, νομοταγής [...] τον τοιούτον Τούρκον διέφθειραν οι σωβινισταί [...] ο δε τύπος τον εφανάτισε μέχρι μανίας [...] αυτοί ώρυξαν τον τάφον της Τουρκίας» (σ. 169).

¹⁴⁸ Στεφανόπουλος et al., 2002, σ. 414

«ούτε κατά της Ελλάδος θα πρέπει να εξανίσταται, διότι είναι θυγάτηρ του Βυζαντίου και νόμιμος κληρονόμος [...] ούτε κατά των Μ. Δυνάμεων, διότι είναι εκτελεσταί της Θείας Δικαιοσύνης» (σ.169).

Η χρήση ρηματικού λόγου σε ενεργητική σύνταξη και υποτακτική σύνδεση σε διαδοχική υπόταξη (*θα έπραττον καλώς να υποκύψωσιν*), δίνει στον λόγο του συγγραφέα ηθικοπλαστική απόχρωση, υποδεικνύοντας το χρέος των Τούρκων. Έπρεπε να αποδεχθούν την ανωτερότητα των Ελλήνων και τη δική τους αδυναμία διοίκησης και να υποκύψουν στο πεπρωμένο τους. Όμως ο τουρκικός λαός, όπως προκύπτει από την παράθεση επιθέτων σε ασύνδετο σχήμα (*ως αρχόμενος είναι ευοικονόμητος, ειρηνικός, νομοταγής*) έχει αρετές, αλλά παρασύρθηκε από τη σοβινιστική πολιτική των Νεότουρκων και τον σοβινιστικό τύπο, οι οποίοι τους κατέστρεψαν. Η καταστροφή αποδίδεται με μεταφορά και το αρχαίο ελληνικό ρήμα *ορύσσω*, που διατηρούνται πλέον μόνο τα παράγωγά του, ενώ είναι ορατή η διακειμενικότητα με τον εκκλησιαστικό λόγο «*Δύο και πονηρά εποίησεν / ο πρωτότοκος υιός μου Ισραήλ, εμέ εγκατέλιπε, / πηγὴν ὕδατος ζωῆς, και ὠρυξεν εαυτῷ / φρέαρ συντετριμμένον*».¹⁴⁹

Ο Πόντος κατά την αρχαιότητα

ΠΙ. «από του Η΄ αιώνας π.Χ. ήρχισαν σχηματιζόμεναί Ελληνικαί αποικίαι, ούτως ὥστε εν διαστήματι ολίγων δεκάδων ετών πάσα η λεκάνη του Ευξείνου κατέστη Ελληνική» (σ. 171).

Ο λόγος του συγγραφέα κατασκευάζει το στερεότυπο του ελληνικού Πόντου, ὥστε να το εντάξει στην ιδεολογική υπερδομή της απεραντοσύνης και της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού, στην οποία συνδετικό ρόλο διαδραματίζει το Βυζάντιο, κεντρικός κορμός του οποίου υπήρξε η Μ. Ασία σε όλα τα επίπεδα (πληθυσμιακό, εδαφικό, οικονομικό, στρατιωτικό). Μάλιστα, τα επίθετα *ολίγων*, που ελαχιστοποιεί τον χρόνο που απαιτήθηκε, και *πάσα*, που εννοεί την ολοκληρωτική κάλυψη του χώρου της λεκάνης του Ευξείνου Πόντου, φυσικοποιεί το γεγονός της ελληνοποίησης του Πόντου, μετατρέποντάς την σε πανθομολογούμενο ιστορικό δεδομένο.

Ο Πόντος κατά τον Μεσαίωνα

¹⁴⁹ Ὁρθρος Μεγάλης Παρασκευῆς

P1. «η Ελληνική αυτοκρατορία Τραπεζούντος υπήρξε το τελευταίον προπύργιον του Ελληνισμού εν Ανατολή· καθ' όν χρόνον το Βυζάντιο εψυχορράγει, οι Κομνηνοί ακοίμητοι φρουροί των εθνικών παραδόσεων ηγωνίζοντο επί των επάλξεων της Τραπεζουντιακής χώρας τον υπέρ όλων αγώνα και εις τας ευγενείς αυτών προσπαθείας οφείλεται η διάσωσις του Ελληνισμού του Πόντου» (σ. 177).

Η αναφορά πως η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας ήταν το τελευταίο προπύργιο του ελληνισμού απευθύνεται στο θυμικό του αναγνώστη. Ο χρωματισμός της πρότασης από το επίθετο *τελευταίος* έχει στόχο να προσδώσει εσχατολογική διάσταση και να δημιουργήσει μεταφυσική ατμόσφαιρα. Δύο ακόμη επίθετα χαρακτηρίζουν το ιστορικό μέγεθος και τον ηρωισμό της προσπάθειας των Κομνηνών να κρατήσουν όρθιο το *τελευταίο προπύργιο*, τα επίθετα *ακοίμητοι* και *ευγενείς*, που προσθέτουν στα ιστορικά υποκείμενα *υπεράνθρωπες* ιδιότητες το πρώτο και *μεγαλοπρέπεια* το δεύτερο, στοιχεία που μυθοποιούν τους πρωταγωνιστές.

Ο Πόντος από της αλώσεως μέχρι σήμερα

Σ1. «κατά τας στατιστικάς Λέοντος του Σοφού και Ανδρονίκου του Β' του Παλαιολόγου κατά τον Πόντον και την υπεράλιον χώρα [...] προκύπτει Ελληνισμός 5,5 εκατομμυρίων [...] ο μέγας ούτος πληθυσμός πιεζόμενος υπό των Τουρκομάνων και Καρδούχων ηραιώθη σημαντικής [...] την τελείαν καταστροφήν επήνεγκεν ο Πορθητής, διά πυρός και σιδήρου εξισλαμίσας τους κατακτηθέντας χριστιανούς» (σ. 178).

Ο όρος *Τουρκομάνοι* είναι συμπεριληπτικός των τουρκογενών φύλων, ενώ *Καρδούχοι* είναι οι Κούρδοι, η δε φράση *διά πυρός και σιδήρου* φανερώνει τον υψηλό βαθμό βαναυσότητας στη χρήση βίας. Στα δύο προαναφερθέντα φύλα και στον Μωάμεθ τον Πορθητή αποδίδεται η συρρίκνωση του ελληνικού πληθυσμού του Πόντου. Σύμφωνα με τις στατιστικές που παραθέτει ο συγγραφέας, προκύπτει ένας αριθμός 110 μαρτυρούμενων μητροπόλεων, τον οποίο ο ίδιος ο συγγραφέας με δικούς του αυθαίρετους υπολογισμούς εκτιμά και πολλαπλασιάζει με 50 χιλιάδες ανθρώπους κατά μητρόπολη, για να καταλήξει στον τελικά εκτιμώμενο πληθυσμό.

Σ2. «Τούρκον, επιτήδειον εις δηώσεις και αρπαγάς, ανεπιτήδιον δε και νωθρόν εις άλλην εργασίαν» (σ. 180).

Στο παράθεμα αναπαράγεται το στερεότυπο του απολίτιστου Τούρκου, με χρήση αντίθετων επιθέτων *επιτήδειος/ ανεπιτήδειος* και του επιθέτου *νωθρός*. Όλα τα επίθετα περικλείουν υποτιμητικό χαρακτηρισμό, ακόμη και το *επιτήδειος*, το οποίο δηλώνει μια επιδεξιότητα στην επίτευξη στόχου, εμπεριέχει τη χρήση ανορθόδοξων μέσων. Τα ουσιαστικά *αρπαγή* και *δήωση* (εκ του δηιώω/δηώ, σημαίνει διαρπαγή, λεηλασία)¹⁵⁰ είναι συνώνυμα και συνιστούν λεκτικό πλεονασμό για ενίσχυση της υποδήλωσης.

Σ3. « ο λαός της επαρχίας Χαλδίας ήτο έκπαλαι μεταλλουργός [...] οι αρχιμεταλλουργοί Έλληνες πάντοτε απήλαινον μεγίστης ελευθερίας και ήσαν ασύδοτοι [...] διά τούτο και πανταχόθεν εκεί συνέρρεον οι ταλαιπωρούμενοι Έλληνες ως εις τόπον ασφαλείας [...] επαρχία Χαλδίας κατέστη η εστία του Ελληνισμού η μεγάλη δεξαμενή, εξ ης ως εκ πολυχέυμονος πηγής, ο Ελληνισμός διηπλώθη εις τα τέσσερα σημεία του ορίζοντος [...] χάρις εις την ερυμνόν της Χαλδίας και τα μεταλλεία αυτής διεσώθη ο Ελληνισμός και κατεπλημύρισε πάσας τας χώρας εκείνας εν ταις οποίαις εξέλιπε διά της εξισλαμίσεως και της εξοντώσεως» (σ. 180).

Η Χαλδία ήταν το κέντρο του ελληνισμού του Πόντου, η σημασία της καθίσταται πρόδηλη με τα ουσιαστικά *μεταλλουργός, ελευθερία, ασφαλείας, δεξαμενή, πηγή* και *ερυμνόν* (οχυρό). Στα μεταλλεία της οφείλει η Χαλδία ότι ήταν τόπος ασφάλειας και ελευθερίας, δεξαμενή συγκέντρωσης του ελληνισμού, *πολυχέυμων* (πολύρρυτος) πηγή εξάπλωσης των Ελλήνων στο εξωτερικό. Στο σημείο αυτό καταγράφεται εκκλησιαστική διακειμενικότητα, το επίθετο *πολυχέυμων* συναντάται στο Μεγαλυνάριο της Οσιομάρτυρος Παρασκευής «Χαίροις Έκκλησίας ή λαμπηδών, καί τῶν ιαμάτων, *πολυχέυμων* ὄντως κρουνός· χαίροις προστασία, καί σεπτή οὐρανία, Παρασκευή θεόφρον, τῶν εὐφημούντων σε». Ο στόχος της σύνδεσης με τον βιβλικό λόγο είναι η δημιουργία συναισθηματικού υπόβαθρου.¹⁵¹

Σ4. «η Ελληνική γλώσσα εξέλιπεν επιβληθείσης της Τουρκικής επί ποινή εκκοπής της γλώσσης» (σ. 181).

Ως λόγος αφανισμού της ελληνικής γλώσσας από τον Πόντο αναφέρεται η εφαρμογή του ποινικού κολασμού της κοπής της γλώσσας, που με το πρόθεμα *εκ* σχηματίζει εκκλησιαστική διακειμενικότητα με τον βιβλικό όρο *εκκοπή* από το

¹⁵⁰ Σταματάκος, 1999, σ. 254

¹⁵¹ Μεγαλυνάριο Οσ. Παρασκευής

Κοντάκιο της Μεγάλης Τρίτης «Τήν ὥραν, ψυχή, τοῦ τέλους ἐννοήσασα καί τήν ἐκκοπήν τῆς συκῆς δειλιάσασα».¹⁵² Ἄλλη μία συναισθηματική ἐπένδυση του συγγραφέα στην ἐκκλησιαστική μνήμη των ἀναγνωστών του. Ἡ ἐκκοπή τῆς γλώσσας προφανῶς συνιστά βαρβαρότητα, που ἔχει στόχο τον πολιτισμικό ἀφανισμό, ὅμως ἡ ὑπαρξη τῆς τιμωρίας αὐτῆς δεν ἔχει διασταυρωθεῖ στη βιβλιογραφία.

Ο Πόντος τῆς ἀύριον

T1. «Σήμερον, ὅτε μετὰ τον θρίαμβον των Δυνάμεων τῆς Συνεννοήσεως ἔθνη βάρβαρα καὶ ἡμιπολίτιστα καὶ φύλα τέως ἀγνωστα ἠγέρθησαν ἐπὶ ποδός ζητούντα τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν, δικαιούται καὶ ὁ Ἑλληνισμός του Πόντου νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν αὐτοῦ ἀπὸ ζυγού καταθλιπτικοῦ καὶ ἀποπνικτικοῦ πέντε αἰώνων» (σ. 183).

Με χρήση ἐπιθέτων σε παρατακτικὴ σύνδεση ἐπιχειρεῖται ἡ ἀξιολογικὴ συσχέτιση του ἑλληνισμοῦ με ἄλλα ἔθνη *βάρβαρα*, *ἡμιπολίτιστα* καὶ *ἀγνωστα*, ὄχι με σκοπὸ νὰ υποτιμηθοῦν, ἀφοῦ οὔτε καν ονοματίζονται, ἀλλὰ γιὰ νὰ υποστηριχθεῖ τὸ δικαίωμα τῆς ἀνεξαρτησίας του Πόντου. Σωρευτικὰ στὴν υποστήριξη του ἴδιου ἰσχυρισμοῦ λειτουργοῦν τὰ δύο ἐπιπλέον ἐπίθετα με τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζεται ὁ ζυγὸς των Ἑλλήνων, ὡς *καταθλιπτικός* καὶ *ἀποπνικτικός*.

T2. «οἱ Πόντιοι δεν ζητοῦσι ἀνεξαρτησίαν οὔτε ἐπὶ των χωρῶν των Μιθριδατικῶν χρόνων οὔτε των Βυζαντινῶν [...] ἀλλὰ ἐφ' ὧν ἐκτείνονται οἱ ἐξ Ἐκκλησιαστικαῖ περιφέρειαι των Μητροπόλεων του Πόντου [...] κατὰ τὴν Κυβερνητικὴν στατιστικὴν Ἑλληνες τυγχάνουσι μόνον 350.000, κατὰ δὲ τὴν στατιστικὴν των Μητροπόλεων 483.000, ἐνῶ ὁ πραγματικὸς Ἑλληνικὸς πληθυσμὸς υπερβαίνει τὰς 600.000 [...] ἔχομεν ἐν Ρωσσίᾳ 665.000 Ἑλλήνων ὧν τὰ 4/5 κατάγονται ἐκ Πόντου» (σ. 183-185).

«ἡ κυβερνητικὴ στατιστικὴ εἶναι ἀνακριβεστάτη [...] οἱ μουχτάρηδες πιεζόμενοι ἀπέκρυπτον [...] οἱ γονεῖς δεν ἐδήλουν [...] ἡ ἐγγραφὴ μυριάδων Χριστιανῶν Σταυριωτῶν ὡς οθωμανῶν [...] ἡ Πατριαρχικὴ εἶναι ἐλλιπής [...] Οἱ ἐφημέριοι δηλοῦσι ὀλιγωτέρας οἰκογενείας, ἵνα πληρώσωσιν ὀλιγότερα καπνικὰ τέλη» (σ. 185).

¹⁵² Κοντάκιο Μ. Τρίτης

Ο συγγραφέας επανέρχεται στη στατιστική με καταγεγραμμένα στοιχεία από δύο πηγές, το Πατριαρχείο και τις τουρκικές αρχές, ενώ παραθέτει πάλι και προσωπική του εκτίμηση. Στο δεύτερο παράθεμα αξιολογεί την αξιοπιστία και τους περιορισμούς των δύο *επίσημων* στατιστικών.

T3. «αν υπό κηδεμονίαν μιας Δυνάμεως εντολοδόχου γίνη η εκμετάλλευσις των πολλών και ποικίλων αυτής μεταλλείων και κατασκευάζονται αρδευτικά έργα και ανοίγονται τα μέσα της συγκοινωνίας, τότε δη τότε ο τόπος θα μεταβληθεί εις αληθή παράδεισον, εις πηγὴν πλούτου και ευδαιμονίας» (σ. 187).

Αντιλαμβανόμενος την αδυναμία του μικρού αυτού γεωγραφικού κομματιού να σταθεί αυτόνομα στο παιχνίδι της ισορροπίας ισχύος και των σκληρών διακρατικών ανταγωνισμών της διεθνούς σκακιέρας, υποβαθμίζει το αίτημα της απόλυτης αυτονομίας του Πόντου σε ανεξαρτησία υπό την κηδεμονία των Μεγάλων Δυνάμεων. Παράλληλα, υπογραμμίζει την αυτάρκεια του εδάφους και του υπεδάφους του Πόντου, ομολογώντας, όμως, ότι χρειάζεται ένα έναυσμα από κάποια αρδευτικά και συγκοινωνιακά έργα και έναν εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεων.

T4. «την Ελληνικωτάτην ταύτην χώραν, την οποίαν επί τόσους αιώνας κατήρδευσαν διά του αίματος και του ιδρώτος αυτών οι Έλληνες, την πλήρη τρισχιλιετών ιστορικών παραδόσεων και εκπάγλου εθνικού μεγαλείου, επιθυμούσι να καταστήσωσιν ελευθέραν [...] τούτον απαιτεί και το συμφέρον του Μουσουλμανικού λαού [...] οι Έλληνες και οι Τούρκοι του Πόντου έζησαν εν αρμονία μέχρι τούδε και θα ζώσιν αδελφικώτατα και εν τω μέλλοντι, τούτο όμως δεν συμφέρει εις μίαν τάξιν Τούρκων, οι οποίοι εσυνείθισαν ως κηφήνες να ζώσιν εις βάρος του κυβερνητικού ταμείου [...] παρασύροντες τον εύπιστον λαόν εις ένοπλον αντίστασιν κατά της αποφάσεως της Ευρώπης, κατά της Θείας και ανθρώπινης δικαιοσύνης, κατά του πεπρωμένου» (σ. 188).

Με το βιβλικό ρήμα *καταρδεύω* (γνωστό από το απολυτίκιο των Τριών Ιεραρχών) εισάγει ο συγγραφέας το μεταφυσικό στοιχείο στη μυθοπλασία της ελληνικότητας του Πόντου, χρωματισμένο με τα επίθετα *τρισχιλιετής*, *έκπαγλος* (εκπληκτικός) και *ελεύθερος*. Στο ιδεολογικό επίπεδο η ελληνικότητα του Πόντου είναι ζυμωμένη με το αίμα και τον ιδρώτα των Ελλήνων κατοίκων του, ενώ με την αξιολογική λειτουργία των επιθέτων προσδιορίζεται ο χρόνος και ο σκοπός, που είναι

η ελευθερία. Ο συγγραφέας εκφράζει τη βεβαιότητα, με την οριστική του ενεστωτικού ρήματος *απαιτεί*, ότι οι Μουσουλμάνοι έχουν συμφέρον από ένα αυτόνομο ελληνικό κράτος του Πόντου, όπως προκύπτει από το αρμονικό παρελθόν των δύο λαών. Σ' αυτό είναι αντίθετη μια *τάξη*, που δεν προσδιορίζεται με εισοδηματικά και κοινωνικά κριτήρια αλλά σε σχέση με την εξουσία, είναι η τάξη των Νεότουρκων, οι *κηφήνες* του κυβερνητικού ταμείου, άρα αναφέρεται σε μια τάξη που δεν είναι παραγωγική και πληρώνεται από το δημόσιο. Αναφέρεται, λοιπόν, στους αξιωματούχους του καθεστώτος, που διαθέτουν σημαντικά προνόμια και έχουν καίριες θέσεις είτε στο στράτευμα είτε στον γραφειοκρατικό μηχανισμό. Αυτοί έχουν παρασύρει τον *εύπιστο τουρκικό λαό* (το στερεότυπο του αφελούς ανατολίτη) σε σύγκρουση με την ανθρώπινη δικαιοσύνη και τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Το χειρότερο, όμως, είναι ότι τον έφεραν απέναντι στον θείο νόμο και το πεπρωμένο. Με τη χρήση εμπρόθετου προσδιορισμού, αποτελούμενου από την πρόθεση *κατά* (εναντίον) και ουσιαστικό, επανέρχεται η μεταφυσική αναγωγή στην προσέγγιση της παγκόσμιας τάξης.

T5. «Η Ρωμανία 'πέρασεν, η Ρωμανί' επάρθεν. Η Ρωμανί' αν 'πέρασεν ανθεί και φέρει κι' άλλο [...] Πάλι με χρόνια με καιρούς, πάλι δικά μας είναι [...] Μετ' ακραδάντου πίστεως και ελπίδος ο Έλλην ενητένιζεν εις την μέλλουσαν απολύτρωσιν [...] Ο Έλλην πίπτει, αλλά δεν κύπτει» (σ. 189).

Κλείνοντας με ένα δίστιχο από δημοτικό του Πόντου και έναν στίχο από τον παλαιότερο θρήνο για την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο συγγραφέας εκφράζει την *πίστη* και την *ελπίδα* του για τη *μέλλουσα απολύτρωση*, σύμφωνα με τα δικά του λόγια. Τα δύο αποσπάσματα, αποπλαισιωμένα από τον ιστορικό τους χρόνο, έρχονται να λειτουργήσουν στο πλαίσιο της ιστορικής συνέχειας και του αλυτρωτισμού. Πιστεύει ότι κάποια στιγμή στο ιστορικό μέλλον θα αποδοθεί η θεία δικαιοσύνη και τα χρώματα αυτά θα αποδοθούν και πάλι στους *φυσικούς* κατόχους τους. Ο τελευταίος στίχος, ο οποίος είναι πιθανόν εμπνευσμένος από το ποίημα *Λάβαρον* του Ραγκαβή, που αναφέρει «Ο τράχηλος του Έλληνας υπό ζυγόν δεν κύπτει. Εθραύσθη ως υέλινος ο κολοσσός και πίπτει»,¹⁵³ κατασκευάζει μέσω των ρημάτων, της παρατακτικής σύνδεσης και της ενεργητικής σύνταξης, το μεταφυσικό στερεότυπο ότι οι Έλληνες πάντα μάχονται όρθιοι, συνιστώντας το διαχρονικό ηρωικό πρότυπο.

¹⁵³ Ραγκαβής, 1874, σ. 109

3.5. Ανάλυση κατά θεματικό άξονα

Από την αναλυτική διαδικασία προέκυψε το παρακάτω ερευνητικό σχήμα κατά θεματικό άξονα, που απαντά στα αντίστοιχα ερευνητικά ερωτήματα:

Θεματικοί άξονες	Παράθεμα εμφάνισης αναφοράς	συχνότητα	ποσοστό
Εθνική και θρησκευτική φαντασιακή ταυτότητα -ιστορική συνέχεια, -θεϊκό χάρισμα, θεϊκή αποστολή -μεταφυσική ερμηνεία γεγονότων	A1, A2, A3, A5, Δ1, Δ3, Z1, I1, K1, M1, Ξ1, O1, O3, O4, O5, Π1, Ρ1, Σ1, Σ3, T1, T2, T4, T5	23	48%
Μεροληπτική στάση - επικύρωση προκαταλήψεων και στερεοτυπιών - υποτίμηση άλλου - διάκριση, στιγματισμός	A3, A6, A7, B1, B2, B3, B4, Γ1, Δ3, N1, Σ2, Σ4,	12	25%
Εκφοβισμός -εκδήλωση απειλής προς τον άλλο - ψυχολογική κακοποίηση	A3, A4, Δ4, Δ5	4	8%
Παρακίνηση πράξεων βίας -απροκάλυπτη κλήση διάπραξης πράξεων βίας - φυσικοποίηση των πράξεων βίας - αίσθηση ηδονής από την τέλεση πράξεων βίας	A6, Δ4, E1, K2, Λ1, Λ2, Ξ1, O1, O2,	9	19%
Σύνολο		48	100%

Υπάρχουν παραθέματα (Δ2, Η1, Θ1, Τ3) τα οποία δεν κατατάσσονται στους θεματικούς άξονες. Περιλήφθηκαν, όμως, στην ερευνητική διεργασία, επειδή κρίθηκαν σημαντικά για τη διερεύνηση της προσωπικότητας του συγγραφέα και των κριτηρίων της προσωπικής του οπτικής και αξιοποιήθηκαν στην ανάλυση των υπόρρητων προθέσεων του.

3.5.1. Ανάλυση του άξονα *Φαντασιακή ταυτότητα*

Η οπτική του συγγραφέα για τον ελληνόφωνο πληθυσμό του Εύξεινου Πόντου έχει ως βάση εκκίνησης τη διαχρονικά διαμορφωμένη ταυτότητα, στην οποία συμφύρονται το εθνικό με το θρησκευτικό στοιχείο και η οποία αναζητεί τρόπους συγκρότησης κρατικής οντότητας. Ο συγγραφέας επιδιώκει να λειτουργήσει ως διαμορφωτής γνώμης (opinion influencer), ως αντι- Παπαρρηγόπουλος, διατηρώντας,

όμως, το βασικό ιδεολόγημα του «αντιπάλου» του, αυτό της τρισχιλιετούς ιστορικής συνέχειας, η οποία συνοψίζεται στο τρίπτυχο *Αρχαιότητα- Βυζάντιο- Νέος ελληνισμός*. Αναπαράγεται η ρομαντική αντίληψη του έθνους ως φυσικής και σταθερής οντότητας, το έθνος προτάσσεται ως πυρήνας της ιστορικής αφήγησης και η θεϊκή νομοτέλεια ως εργαλείο.

Η οθωμανική διοίκηση, παρόλο που είχε παραχωρήσει κάποιο βαθμό αυτονομίας στις κοινότητες, δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από τους χριστιανούς. Οι διάφορες εθνότητες της αυτοκρατορίας αναζήτησαν μια διακριτή συλλογική ταυτότητα, στηριγμένη σε κοσμικές αξίες, ευρύτερες της εκκλησιαστικής. Αυτή η νέα συλλογική υπόσταση ήταν το έθνος και το κίνημα έκφρασής του ο εθνικισμός. Οι εθνικές αξίες ενσωματώθηκαν στην έννοια του *Ελληνισμού*. Το ένδοξο παρελθόν αξιοποιήθηκε για την τροφοδότηση της ιδέας ενός κράτους με τη λάμψη του Βυζαντίου και τον πολιτισμό της Αθήνας των κλασικών χρόνων. Ο πυρήνας της εθνικιστικής ιδεολογίας ήταν η Μεγάλη Ιδέα, δηλαδή ο στόχος της συνάθροισης όλων των Ελλήνων κάτω από κοινή κρατική σκέπη.¹⁵⁴

Το νεοπαγές κρατικό μόρφωμα των Νεότουρκων όχι μόνο δεν αμφισβήτησε το συγκεντρωτικό μοντέλο διακυβέρνησης της οθωμανικής αυτοκρατορίας υπέρ των μειονοτήτων, αλλά υλοποίησε μια πολιτική φυσικής εξόντωσης των χριστιανικών κοινοτήτων.¹⁵⁵

3.5.2. Ανάλυση του άξονα *Μεροληπτική στάση*

Στα παραθέματα του άξονα συντελείται αναπαραγωγή στερεοτυπιών, υποτίμηση της ικανότητας και της αξιοπρέπειας του τουρκικού λαού, ταπεινωτική διάκριση και προσπάθεια στιγματισμού με διαστρέβλωση κάποιων χαρακτηριστικών. Με τη διάκριση και τον στιγματισμό εξυπηρετείται η λειτουργία βελτίωσης της αυτό-εικόνας, ενώ παράλληλα απαξιώνεται η έξω-ομάδα και προκαλείται αποστροφή εναντίον της. Συγκεκριμένα αναπαράγεται το στερεότυπο του Τούρκου ως απολίτιστου, τεμπέλη, νωθρού, νωχελικού, ανίκανου για δημιουργικό έργο και ικανού μόνο για βαρβαρότητες, ληστείες, δολοφονίες και καταστροφές. Η μεροληπτική στάση εκφράζεται, επίσης, με διαρκή υποβιβασμό του άλλου που φτάνει στην εξομοίωση με κτήνος.

¹⁵⁴ Μιχαήλ, 2015, σ. 94-95

¹⁵⁵ Αγτζίδης, 2019, σ. 125

Βασικό εργαλείο στη φυσικοποίηση των αντιλήψεων που προωθεί είναι η υψηλή αφαιρετική και η εστίαση στη συνολική εικόνα. Παράλληλα, ο λόγος διατηρεί την αβαθή, απλουστευτική, μανιχαϊστική οπτική της αέναης σύγκρουσης του καλού με το κακό, του αναπόφευκτου του μοιραίου και της κατίσχυσης υπερκοσμικών δυνάμεων στον καθορισμό της κοινωνικής δράσης. Διακρίνεται, ακόμη, μια αμφιθυμία του συγγραφέα στις αναφορές του στον τουρκικό λαό, αφού σε κάποια σημεία αναιρεί όσα έχει υποστηρίξει προηγουμένως και απαλλάσσει τον απλό λαό, αποδίδοντας τις ευθύνες της στασιμότητας, των εγκλημάτων και των καταστροφών στη φύση της θρησκείας και στους κυβερνήτες του.

3.5.3. Ανάλυση του άξονα *Εκφοβισμός*

Η απόπειρα διαμόρφωσης ψευδούς συνείδησης για την κοινωνική πραγματικότητα και την υποταγή της κοινωνικής δράσης στην επίδραση υπερκοσμικών δυνάμεων διατηρείται στον συμβολικό πυρήνα του λόγου του συγγραφέα, όταν απευθύνεται προς τους Έλληνες αναγνώστες του. Επιπλέον, οι συναισθηματικές σχέσεις ταύτισης, οι οποίες αναπτύσσονται όταν ο συγγραφέας απευθύνεται στο συγκεκριμένο κοινό, προσδίδουν στην έσω-ομάδα χαρακτηριστικά απρόσωπης μάζας, αποσεΐουν την ευθύνη της και αποδίδουν κάθε κακοδαιμονία σε αποδιοπομπαίους τράγους.

Η αντίθεση των δύο λαών παρουσιάζεται ως απύθμενη και αγεφύρωτη. Τα παραθέματα αυτά περιέχουν ωμές απειλές και προτροπές πρόκλησης σωματικής βλάβης και διάπραξης δολοφονίας, που απευθύνονται ευθέως προς τους Χριστιανούς. Ακόμη, στα κείμενα των Νεότουρκων καλλιεργείται η ιδέα της εκδίκησης, ως φυσική κατάληξη της απόφασης και της δράσης του πλήθους. Έτσι, το μοτίβο της εκδίκησης λειτουργεί ως νομιμοποίηση της πράξης βίας, η οποία παρουσιάζεται ως πράξη εξισορρόπησης ή αποκατάστασης μιας αδικίας.

3.5.4. Ανάλυση του άξονα *Παρακίνηση πράξεων βίας*

Παραθέματα εμποτισμένα με φυλετικό μίσος κατά των Τούρκων και ωμές προτροπές πράξεων εκδίκησης, δίωξης, πρόκλησης σωματικής βλάβης και δολοφονίας. Από την άλλη πλευρά, ο λόγος μίσους των τουρκικών εφημερίδων λειτουργεί καθαρά ως προτροπή σε πράξεις βίας, κλιμακώνεται σε βαναυσότητες και φρικαλεότητες, για να

καταλήξει στη διάπραξη της διπλής θανάτωσης, που συντελείται με την ατίμωση του νεκρού.

Η τιμωρία ως αυτοδικία και η δικαιολογία της εκδίκησης στις διάφορες οχλοκρατικές πρακτικές λιντσαρίσματος, πέρα από το ανυπόστατο των κατηγοριών, στηρίζεται στη δαιμομονοποίηση των θυμάτων. Επιχειρείται να μην φαίνονται ως άνθρωποι αλλά ως απόκοσμα πλάσματα, ώστε να απαλλαγεί το θυμικό των θυτών από συναισθήματα οίκτου και να διευκολυνθεί η τέλεση της πράξης βίας. Ο συγγραφέας επιλέγει κάποια νοητικά σχήματα εκλογίκευσης συγκεκριμένων μορφών βίας στο θυμικό των αναγνωστών του. Όμως, η λογική της αντεκδίκησης και των αντιποίνων, όχι μόνο σχετίζεται με μια υποκειμενική αντίληψη της πραγματικότητας και με την εργαλειοποίηση του συναισθήματος, αλλά στην ουσία αναπαράγει αδιόρατα νέες μορφές βίας.

Στην πρακτική των Νεότουρκων η οδύνη του ξένου και η δημόσια θανάτωσή του αποκτά τελετουργικό χαρακτήρα, δηλαδή εντάσσεται στην κοινωνική ζωή και όχι μόνο φυσικοποιείται, αλλά προσφέρει παράλληλα συλλογική ηδονή στο πλήθος.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

4.1. Συζήτηση αποτελεσμάτων-Συμπεράσματα

Σε σχέση με τη διακειμενικότητά του, το βιβλίο είναι ένα ψευδεπίγραφο ρομαντικό λογοτεχνικό κείμενο, εμπλουτισμένο με πλήθος στοιχείων αφήγησης και μυθοπλασίας, το οποίο ως προς τη διαδικασία παραγωγής και διανομής εντάσσεται στη ρομαντική εθνικο-ιστορική παράδοση, στο πλαίσιο της οποίας η ιστορία εκλαμβάνεται ως γραμμική συνέχεια από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.¹⁵⁶

Ο λόγος του είναι μυθοπλαστικός, δηλαδή καταλύει το όριο μεταξύ φυσικού και φαντασιακού και περιέχει φαντασιακές κατασκευές από τον χώρο του θρύλου και της λαϊκής φαντασίας. Επιπλέον, ο λόγος είναι εκλαϊκευτικός, περιορίζεται στην επιφανειακή αλλά δριμύεια περιγραφή των αρνητικών του άλλου και διχάζει την κοινωνία σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα καλών και κακών. Αντιμετωπίζει το παρελθόν του έθνους/κράτους ως κάτι διαχρονικό και επιχειρεί να θεμελιώσει

¹⁵⁶ Μπονίδης, 2009

ανταγωνιστικά το εθνικό δίκαιο. Ξορκίζει τους φόβους, δαιμονοποιεί πρόσωπα και αποδίδει το κακό σε συνωμοσίες αόρατων δυνάμεων και σε αποδιοπομπαίους τράγους.

Σε ορισμένα σημεία διακρίνεται κάποια οίηση από την πλευρά του συγγραφέα, σχετικά με τη μοναδικότητα του πονήματός του. Όμως, στην ουσία, ο ερειστικός ιστός του πονήματος είναι η ρητορική μίσους. Μέσω της συναισθηματικής δέσμευσης, επιχειρεί την αυτόματη συναισθηματική ταύτιση, δηλαδή να αισθάνονται συνολικά προσβεβλημένοι όλοι οι Έλληνες από την προσβολή ενός μέλους της ομάδας/έθνους. Ταυτόχρονα, επιχειρώντας την επίλυση των διαφορών στο εθνικιστικό πεδίο, αναπτύσσει τη μεροληψία προς την άλλη ομάδα, μέσω της απατηλής συνάφειας και του θεμελιώδους σφάλματος. Όμως η υπερβολή και ο ανορθολογισμός μπορεί να προκαλέσουν ηθικό πανικό, ενώ η υποβολή και η πολωτική προπαγάνδα να ενεργοποιήσει πρωτόγονα ένστικτα.

Στο κείμενο είναι έντονη η συναισθηματική διάσταση. Η περιγραφή γεγονότων με έντονα συναισθήματα έχει προνομιακή θέση στη μνήμη και διευκολύνει την ανάκληση. Η συναισθηματική επένδυση της ιστορίας διευκολύνει τη γραμμική αναπαραγωγή των συμβάντων, την αλλαγή σημασίας και τις συγκινησιακές στρεβλώσεις.¹⁵⁷

Οι πρωτόγονοι και χονδροειδείς συλλογισμοί και τα ακραία συναισθήματα εύκολα μετατρέπουν τη συμπάθεια σε λατρεία και την αντιπάθεια σε μίσος. Η ατομική υπόσταση υποχωρεί, όταν το άτομο μετέχει σε μια μεγάλη συνάθροιση ως μέλος κάποιου πλήθους. Όταν το άτομο μεταμορφωθεί σε μάζα, αισθάνεται, σκέφτεται και λειτουργεί τελείως διαφορετικά από ό,τι θα έκανε μεμονωμένα. Η ανωνυμία, η ανευθυνότητα και η εξίσωση όλων προς τα κάτω διευκολύνουν την ανορθολογική επικοινωνία και την κυριαρχία των ενστίκτων. Ταυτόχρονα εμφανίζεται ο μηχανισμός της *διανοητικής μετάδοσης*, ως αποτέλεσμα της υποβολής, όπου το άτομο δρα παρορμητικά, μισαλλόδοξα, δογματικά, υπό την επιρροή μαζικής ύπνωσης και χωρίς συνείδηση των πράξεων και των συναισθημάτων του.¹⁵⁸

Ο συγγραφέας βασίζεται σε προσωπικές πληροφορίες, διαμορφώνει κανόνες που ικανοποιούν την ανάγκη της στιγμής, αποδίδει αιτίες σε προθέσεις ατόμων και όχι στις περιστάσεις και επιλέγει δεδομένα που ευνοούν τις απόψεις του. Έτσι, λειτουργεί στο πλαίσιο της κοινωνικής μνήμης, η οποία απλοποιεί την ιστορική

¹⁵⁷ Μαντόγλου, 2012, σ. 63

¹⁵⁸ Χρηστάκης, 2010, σ. 12-16

αλήθεια, είναι επιλεκτική, αποσπασματική και ταυτίζεται με την ψευδή συνείδηση, προκειμένου να κατασκευάσει κάποια συγκεκριμένη ταυτότητα.

Η υποτίμηση του *εθνικού άλλου* (Τούρκων, Βουλγάρων) σε σαρκοφάγο ζώο και η ντετερμινιστική απόδοση κοινωνικών συμπεριφορών σε βιολογικά χαρακτηριστικά (Γερμανών) έχει προφανή στόχο την φυσικοποίηση κάθε πράξης βίας εναντίον τους. Ο συγγραφέας ζητά από τους Ευρωπαίους συμμάχους να εκδιώξουν βίαια τους Τούρκους και τους Βουλγάρους στις ασιατικές τους κοιτίδες. Λειτουργεί στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο με αυτούς που κατηγορεί και αναπτύσσει ταυτόσημη ρητορική μίσους. Δεν ενδιαφέρεται γενικώς για τον άνθρωπο, τη ζωή και την αξιοπρέπεια των ανθρώπων, παρά κόπτεται μόνο για τον δικό του άνθρωπο, τον *ομοεθνή* του.

Η ρητορική του συγγραφέα διαμορφώνει τις αναπαραστάσεις της εθνικής ομάδας για εαυτό της και τους άλλους και νομιμοποιεί τη συγκρότησή της ως ανεξάρτητης ενότητας στη βάση αρχαϊκών λειτουργιών, ανεπεξέργαστων διεργασιών και ιδεολογικών προκαταλήψεων περί φυλετικής ανωτερότητας. Η εθνική ταυτότητα παρουσιάζεται διωκόμενη και διαρκώς απειλούμενη, όμως η απειλή προκύπτει από τη συσχέτιση με τον *άλλο*, τον αντικατοπτρισμό των θετικών χαρακτηριστικών τού εμείς ως αρνητικά του άλλου και γενικότερα από τον ετεροπροσδιορισμό.¹⁵⁹

4.2. Επίλογος

Ο άνθρωπος στην προσπάθειά του να κατανοήσει τον πολύπλοκο κόσμο γύρω του οδηγείται στις πρώτες γενικεύσεις και απλουστευμένες κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους συγκροτούν τα στερεότυπα. Οι κοινωνίες των εθνικών-κρατών τον 18^ο αιώνα πέτυχαν την ποθούμενη πολιτισμική ομοιογένεια μέσα από πρωτοφανείς μορφές ιδεολογικής βίας. Η λεκτική και ιδεολογική βία έφερε στο ιστορικό προσκήνιο εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και γενοκτονίες.

Στους χειρισμούς για την αναγνώριση της γενοκτονίας χρησιμοποιήθηκε επί μακρόν η ρητορική της αδιαλλαξίας. Όμως, η έννοια της δημόσιας διαβούλευσης έχει νόημα, μόνο όταν οι μετέχοντες είναι έτοιμοι να μεταβάλλουν τις αρχικές τους απόψεις. Χαρακτηριστικά ο Hirschman αναζητώντας την καταγωγή της

¹⁵⁹ Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997, σ. 104-105

πλουραλιστικής δημοκρατίας επισημαίνει ότι δεν θεμελιώθηκε πάνω σε κάποια συναίνεση θεμελιωδών αξιών, αλλά στην αναγνώριση της αδυναμίας των αντιμαχόμενων να πετύχουν την κυριαρχία και ουσιαστικά στην αποδοχή της ισοπαλίας.¹⁶⁰

Όμως, όταν μια ολόκληρη κοινωνία συνεχίζει να λειτουργεί μόνο με *κόκκινες γραμμές*, δεν μπορεί να υπάρξει διάλογος παρά μόνο διεύρυνση του χάσματος. Η ρητορική μίσους είναι η πιο ασφαλής πρακτική συνέχισης της γενοκτονίας με άλλα μέσα. Σε ένα πλουραλιστικό πλαίσιο είναι δυνατό μια γενοκτονία να νοηματοδοτηθεί και να βιωθεί από τους απογόνους των θυμάτων ως πολιτισμικό τραύμα, με προϋπόθεση την ανασυγκρότηση της συλλογικής οπτικής του.

Έχει αποδειχτεί ότι η απροβλημάτιστη ταύτιση με το ένδοξο παρελθόν στη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας συνδέεται στενά με συλλογικά εγκλήματα. Η ρητορική μίσους δεν αμφισβητεί αλλά διαιώνίζει τον ιδεολογικό πυρήνα της βίας, τον κοινωνικό διαχωρισμό του ξένου και τελικά δεν καταφέρνει να απεγκλωβιστεί από τον κύκλο της βίας.

Ένα βασικό πρόβλημα είναι ότι τα θύματα, χωρίς να το καταλαβαίνουν, φιλοξενούν μέσα τους τον θύτη και την πρακτική του, δηλαδή τη βιαιότητα. Εσωτερικεύουν την εικόνα του και φοβούνται να βγουν έξω από τα διατεταγμένα. Αυτή η ταύτιση θύτη και θύματος διατηρεί το πλαίσιο της βίας αμετάβλητο. Μπορεί να αλλάζουν οι ρόλοι θύτη-θύματος, η σχέση βιαιότητας όμως παραμένει άθικτη. Με τον δυνάστη φωλιασμένο μέσα τους, καταφεύγουν σε μαγικές εξηγήσεις και στη μοιρολατρία και έτσι χτίζεται μια κλειστή, μονολιθική, αναπόδραστη ψευδαίσθηση της πραγματικότητας.

Η διαδικασία της αένας επιστροφής και ο μηρυκασμός φαντασιακών βεβαιοτήτων οδηγούν στην εκδικητικότητα, στην αναπαραγωγή του κύκλου της βίας και στην ταύτιση με τον επιτιθέμενο. Το πολιτισμικό τραύμα της ανταλλαγής του 1922, ως κατασκευή γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ του οδυνηρού γεγονότος και της αναπαράστασής του στη μνήμη, χρειάζεται να νοηματοδοτηθεί εξ αρχής με επιστημονικούς όρους, ώστε να επιλυθεί οριστικά. Για τον λόγο αυτό είναι αναγκαίο σήμερα να επιλεγεί η διεργασία του ολοκληρωμένου πένθους και της συγχώρησης. Η κριτική ματιά και η χειραφέτηση, με την έννοια της άρσης κάθε ετεροκαθορισμού, είναι ο μόνος δρόμος για την αμοιβαία υπέρβαση κάθε προσχηματικής και διχαστικής

¹⁶⁰Hirschman, 2015, σ. 204

λογικής. Το συγκεκριμένο γεγονός ως πολιτισμικό τραύμα μπορεί να διευρύνει το πεδίο της κοινωνικής κατανόησης και ενσυναίσθησης, αλλά και να διευκολύνει τον επιμερισμό της υλικής και συμβολικής ευθύνης. Το τραύμα του μακρινού άλλου μπορεί να στρέψει την προσοχή όλων στα τραύματα της ανθρωπότητας. Οι πράξεις βίας, εγκλημάτων πολέμου, εθνοκάθαρσης και γενοκτονίας δεν είναι ζήτημα ενός κράτους ή μιας ομάδας ανθρώπων, είναι εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και αφορούν την οικουμενική ηθική συνείδηση. Η πρόληψη, η αποφυγή και η αντιμετώπισή τους αφορά το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο και τα διεθνή θεσμοθετημένα όργανα.

Η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να συμβάλει στην κατεύθυνση της επισήμανσης μιας ανακολουθίας μεταξύ πρακτικών και βασικού σκοπού και στην ανάγκη απομυθοποίησης του ιστορικού αφηγήματος και ανασκευής των πτυχών εκείνων που συγκροτούν την παρωχημένη, αντιδραστική και αυτο-υπονομευτική ρητορική. Οι δυσκολίες του εγχειρήματος αναδρομικής ποινικοποίησης μαζικών εγκλημάτων και απονομής ιστορικής δικαιοσύνης είναι προφανείς.

Η μοναδική ορατή εγγύηση των ειρηνικών σχέσεων είναι υπέρβαση της βίας ως οντολογικής συνθήκης της ανθρώπινης κοινωνίας και η επικράτηση συνθηκών διαλόγου, μεταμέλειας από τον θύτη με ηθική ή υλική επανόρθωση και συγχώρεσης από τα θύματα. Ιστορική συμφιλίωση σημαίνει απεγκλωβισμό από τον αέναο κύκλο του αίματος και της βίας και των διχαστικών οπτικών. Η συμφιλίωση ως πράξη συλλογικής αυτογνωσίας πρέπει να εκληφθεί ως μία αμοιβαία δεσμευτική διεργασία πλαισιωμένη από πρακτικές δημόσιας αναγνώρισης και αποκατάστασης των θυμάτων. Φυσικά, αυτό δεν είναι δυνατό να ανατεθεί στο σχολείο, αν προηγουμένως η κοινωνία δεν είναι έτοιμη να αντικρίσει στον καθρέφτη το πραγματικό της είδωλο και επιμένει να αντιμετωπίζει τη σχολική ιστορία ως μηχανισμό ιδεολογικού φρονηματισμού.¹⁶¹

¹⁶¹ Κόκκινος, 2012, σ. 315-3

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Έντυπα

- Arendt, H.(2000). *Περί βίας*. Β. Νικολαΐδου-Κυριανίδου (μτφρ). Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Boorstin, D. (1989). Από τη συλλογή ειδήσεων στην κατασκευή ειδήσεων: ένας κατακλυσμός ψευδογεγονότων. Στο Κ. Λιβιεράτος & Τ. Φραγκούλης (επιμ.) *Το μήνυμα του μέσου: Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Cohen, L. Manion, L. & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Gellner, E. (1992). *Έθνη και εθνικισμός*. Δ. Λαφαζάνη (μτφρ.), Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Girard, R. (1991). *Το εξιλαστήριο θύμα: η βία και το ιερό*. Κ. Παπαγιώργης (μτφρ). Αθήνα: Εξάντας.
- Hirschman, A.O. (2015). *Η αντιδραστική ρητορική: αντίστροφο αποτέλεσμα, ματαιότητα, διακινδύνευση*. Κ. Σπαθαράκης (μτφρ.). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Kress, G. (2003). *Γλωσσικές διαδικασίες σε κοινωνιοπολιτισμική πρακτική*. Ε. Γεωργιάδη (μτφρ.). Αθήνα: Σαββάλας.
- Phillips, L. & Jorgensen, M. (2009). *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Sen, A. (2012). *Ταυτότητα και βία: Η ψευδαίσθηση του πεπρωμένου*. Λ. Βουτσοπούλου (μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αγτζίδης, Β. (2015). *Μικρά Ασία: Ένας οδυνηρός μετασχηματισμός (1908-1923)*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Αράπογλου, Β. (2006). Τοπικές ιστορίες για την κοινωνική ενσωμάτωση: Ταυτότητα και αναστοχασμός της. Στο Θ. Ιωσηφίδης και Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ποιοτική κοινωνική έρευνα: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική
- Γιαννουλόπουλος, Γ. (2003). *Η ευγενής μας τύφλωση: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Δεμερτζής, Ν., Πασχαλούδη, Ε. & Αντωνίου, Γ. (2013). *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Δεμερτζής, Ν. & Λίποβατς, Θ. (2006). *Φθόνος και μνησικακία. Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*. Αθήνα: Πόλις.
- Δημητρίου, Σ. (2009). *Μορφές Βίας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Ιωαννίδης, Ι. Δ. (1982). *Παιδαγωγική ψυχολογία*. Δ' έκδοση. Αθήνα: Δρυμός.
- Καρύδης, Β. Χ. (2009). Προλεγόμενα, Στο Σ. Δημητρίου *Μορφές Βίας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Καστοριάδης, Κ. (1978). *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κόκκινος, Γ. (2012). *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κόλλιας, Α. (2014). *Ανάλυση περιεχομένου: εξέλιξη, τεχνικές και εφαρμογές της μεθόδου στη μελέτη της επικοινωνίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαντόγλου, Άν. (2012). *Μνήμες: Ατομικές- Κοινωνικές- Ιστορικές*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μιχαήλ, Δ. (2015). *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*. 4^η έκδοση αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη. Θεσσαλονίκη: Σταμούλης.
- Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ντάνη, Σ. (2017). *Η μη αποδοχή της ετερότητας: Αναπαραστάσεις της ετερότητας, κοινωνικός αποκλεισμός, ρητορική μίσους. Όψεις του προσφυγικού φαινομένου*, ProjectPRESS, Ενότητα 2. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Σαμουηλίδης, Χ. (2002). *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*. Τρίτη έκδοση βελτιωμένη και επαυξημένη. Αθήνα: Λιβάνης
- Στάμου, Α. (2014). *Η κριτική ανάλυση λόγου: μελετώντας τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας*. Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφιανού & Β. Τσάκωνα *Ανάλυση λόγου: θεωρία και εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος
- Στεφανόπουλος, Θ. Κ., Τσιτσιρίδης, Στ., Αντζουλή, Λ. & Κριτσέλη, Γ. (2002). *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*. Τόμος τρίτος. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Τσουκαλάς, Κ. (2010). *Η επινόηση της ετερότητας: «Ταυτότητες» και «διαφορές» στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα, Θ. (1997). *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Δεύτερη έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Χατζησαββίδης, Σ. και Χατζησαββίδου, Α. (2012). *Γραμματική νέας ελληνικής γλώσσας*. Α΄, Β΄, Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος.
- Χρηστάκης, Ν. (2010). Πρόλογος στην έκδοση από το ΒΗΜΑ. Στο G. LeBon, *Ψυχολογία των μαζών*. Αθήνα: Το ΒΗΜΑ/ Ζήτρος

Ξενόγλωσσα ψηφιακά κείμενα

- Allen, J. J. & Anderson, C. A. (2017). Aggression and Violence: Definitions and Distinctions. In P. Sturmey (edit.) *The Wiley Handbook of Violence and Aggression*. Retrieved January 19, 2020, from <https://cutt.ly/pyRoiWa>
- Barendt, E. (2019). *What Is the Harm of Hate Speech?* Ethical Theory and Moral Practice, pp 1–15. Retrieved November 16, 2019 from <https://link.springer.com/article/10.1007/s10677-019-10002-0>
- Brown, A. (2015). *Hate speech law: A philosophical examination*. London: Routledge. Retrieved October 12, 2019, from <https://www.oapen.org/download?type=document&docid=1004180>
- Brown, A. (2017). *What is hate speech? Part 1: The myth of hate*. Law and Philosophy, 36 (4), p. 419-468. Retrieved October 11, 2019, from <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10982-017-9297-1.pdf>
- Brown, A. (2018). *What is so special about online (as compared to offline) hate speech?* Ethnicities, 18 (3), p. 297-326. Retrieved October 10, 2019, from <https://cutt.ly/1yRoo9h>
- Cohen-Almagor, R. (2011). *Fighting hate and bigotry on the Internet*. Policy & Internet, 3(3), 1-26. Retrieved December 12, 2019, from <https://cutt.ly/6yRoabt>
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis*. Retrieved November 11, 2019, from <https://cutt.ly/GyRpdJZ>
- Hovanissian, A. (1999). Turkey: a Cultural Genocide. In L. Chorbajian & G. Shirinian (edit) *Studies in Comparative Genocide*, p. 147-154. London & New York: MacMillan Press LTD. Retrieved December 30, 2019 from <https://el.b-ok2.org/book/2940309/0272df>
- Kennedy, B., Kogon, D., Coombs, K., Hoover, J., Park, C., Portillo-Wightman, G., Mostafazadeh, A., Atari, M. & Dehghani, M. (2018). *A Typology and Coding*

- Manual for the Study of Hate-based Rhetoric*. Retrieved December 16, 2019 from <https://cutt.ly/ryRosXO>
- Lemkin, R. (1946). *Genocide*. American Scholar, v. 15 (2), April 1946, p. 227-230. Retrieved October 11, 2019 from <https://cutt.ly/1yRpsiV>
- Maynard, J.L. (2019) *Ideologies, Identities and Speech in Atrocity Crimes*. Oxford Handbook of Atrocity Crime. Retrieved December 17, 2019 from <https://cutt.ly/3yRod0b>
- Rosenberg, S.P. (2012) *Genocide Is a Process, Not an Event*. Genocide Studies and Prevention: An International Journal, v. 7 (1), article 4. Retrieved December 17, 2019 from <https://cutt.ly/ayRogi2>
- Semelin, J. (2012). *Around the "G" Word: From Raphael Lemkin's Definition to Current Memorial and Academic Controversies*. Genocide Studies and Prevention: An International Journal: vol. 7 (1), article 5. Retrieved December 15, 2019 from <https://scholarcommons.usf.edu/gsp/vol7/iss1/5>
- Semin, G. R. & Fiedler, K. (1988). *The cognitive functions of linguistic categories in describing persons: Social cognition and language*. Journal of personality and Social Psychology, 54(4), 558. Retrieved November 13, 2019 from <https://cutt.ly/3yRojQm>
- Stanton, G.H. (2016) *The Ten Stages of Genocide*. Retrieved 19 September, 2019, from <http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/>
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (2004). *The social identity theory of intergroup behavior*. In J. Jost & J. Sidanius (edit.) Political Psychology, ch. 16, p. 276-293. Retrieved November 16, 2019, from <https://cutt.ly/uyRokPT>
- Turner, J. C., Oakes, P. J., Haslam, S. A., & McGarty, C. (1994). *Self and collective: Cognition and social context*. Personality and social psychology bulletin, 20 (5), 454-463. Retrieved October 18, 2019, from <https://cutt.ly/1yRol2H>
- Weber, A. (2009). *Manual on hate speech*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. Retrieved January 19, 2020, from <https://tandis.odhr.pl/bitstream/20.500.12389/20608/1/05895.pdf>

Ελληνόγλωσσα ψηφιακά κείμενα

- Arend, H. (2015). *Εμείς οι πρόσφυγες*. Ανακτήθηκε 10 Ιανουαρίου, 2020, από <https://www.openbook.gr/?s=εμεις+οι+προσφυγες>

- Jagland, T. (2015). *Πρόλογος*. Στο E. Keen & M. Georgescu, Σύνδεσμοι: Ένα εγχειρίδιο για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο μέσα από την εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα. Ανακτήθηκε 30 Σεπτεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/MyRoyXp>
- Keen, E. and Georgescu, M. (2015). *Σύνδεσμοι: Ένα εγχειρίδιο για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο μέσα από την εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα*. Συμβούλιο της Ευρώπης. Ανακτήθηκε 21 Οκτωβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/MyRorfl>
- Tilly, C. & Tarrow, S. (2006). *Πολιτικές ταυτότητες: Πως λειτουργούν*; Σ. Σεφεριάδης (μτφρ.). Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 27 (1), 43-70. Ανακτήθηκε 16 Νοεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/jyRoxst>
- Αγτζίδης, Β. (2018). *Το ποντιακό κίνημα και η Αριστερά μπροστά στην φασιστική απειλή*. Ανακτήθηκε από <https://cutt.ly/NyRocN6>
- Αγτζίδης, Β. (2019). *Ο φυλετικός παντουρκισμός και η γενοκτονία των “άλλων”*. Ανακτήθηκε 28 Δεκεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/GyRov8Z>
- Βαμβακάς, Β. (2018). Η ρητορική του μίσους. ΤΑ ΝΕΑ, 9.10.2018. Ανακτήθηκε 19 Δεκεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/HyRob58>
- Βεκρή, Α. (2017). *Πρέπει να υπαχθεί η πολιτισμική γενοκτονία στο άρθρο 6 του Καταστατικού της Ρώμης*; Expressis Verbis Law, τα, 1. Ανακτήθηκε 28 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/JyRon3F>
- Βεργέτη, Μ. (2015). *Χρονολόγιο-Αυτοβιογραφία Γεωργίου Κανδηλάπτου- Κάνεως*. Ανακτήθηκε 29 Δεκεμβρίου, 2019, από https://santeos.blogspot.com/2015/11/2_25.html
- Δαμανάκης, Μ. (2010). “Απειλούμενες” ταυτότητες: χορήγηση ελληνικής ιθαγένειας σε περιόδους κρίσης. Στο Α. Κεσίδου, Α. Ανδρούστου, Β. Τσάφος (επιμ.) *Μετανάστευση, πολυπολιτισμικότητα και εκπαιδευτικές προκλήσεις: Πολιτική-έρευνα-πράξη*. Ανακτήθηκε 27 Φεβρουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/oyRomKY>
- Δεμερτζής, Ν. & Ρουδομέτωφ, Β. (2011). *Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας*. Επιστήμη και Κοινωνία, 28: 1-19. Ανακτήθηκε 14 Ιανουαρίου, 2020, από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/818>

- Ζαραφωνίτου, Χ. (2013). *Κριτική προσέγγιση των ηθικών πανικών. Ημερίδα ΕΚΠΑ Ηθικός πανικός, κοινωνία, δικαιώματα*. Ανακτήθηκε 15 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/TyRoWvV>
- Καβουλάκος, Κ. (1997). *Η διαμάχη Habermas- Gadamer και η θεωρητική στροφή της κριτικής θεωρίας*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 92-92, σ. 93-108. Ανακτήθηκε 6 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/yyRoYn4>
- Καβουλάκος, Κ. (1998). *Δημόσια χρήση της ιστορίας και συλλογική ταυτότητα: Οι ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις της «διαμάχης των ιστορικών» στη Γερμανία*. Μνήμων, τ. 20, σ. 109-132. Ανακτήθηκε 17 Νοεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/ZyRoR6d>
- Καρύδης, Β. Χ. (2016). *Μετανάστες και κοινωνικοί πανικοί στην Ελλάδα*. Στο Μ. Γασπαρινάτου (επιμ.) *Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης*, Τιμητικός τόμος Νέστορα Κουράκη, τ. Α', σ. 1629-1648. Αθήνα: Σάκκουλας. Ανακτήθηκε 15 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/IyRoUKS>
- Καστανάς, Η. (2015). *Η απαγόρευση του μισαλλόδοξου “αναθεωρητισμού” και τα δικαιώματα του ανθρώπου*. Επιστήμη και Κοινωνία, 4, 169-185. Ανακτήθηκε 24 Οκτωβρίου, 2019 από <https://cutt.ly/MyRphYs>
- Κυριακίδης, Θ. (2019). *Οι βίαιοι εκτοπισμοί ως εργαλείο εξόντωσης στη γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*. Ανακτήθηκε 11 Φεβρουαρίου 2020 από <https://cutt.ly/2yRoONo>
- Λαμψίδης, Ο. (2000). *Η πρώτη εκδήλωση (1.10. 1917) για αυτονομία-ανεξαρτησία του ελληνικού μικρασιατικού Πόντου*. Δωδώνη: Ιστορία και 'Αρχαιολογία ΚΘ' (2000), σ. 95-112. Ανακτήθηκε 23 Νοεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/2yRoARt>
- Λιάκος, Α. (2013). *Βγάλτε τους νεκρούς από τη ζυγαριά: Αντιρατσιστικό, γενοκτονίες και εργαλειοποίηση της μνήμης*. Χρόνος, τ. 8. Ανακτήθηκε 2 Φεβρουαρίου 2020 από <http://chronosmag.eu/index.php/index.php/ls-gl-p-g.html>
- Μπονίδης, Κ. (2009). *Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης*. Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση, τ. 13, σσ. 86-122. Ανακτήθηκε 2 Δεκεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/eyRoSPK>
- Μπούρα, Κ. (1983). *Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918*. Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 4,

- 69-85. Ανακτήθηκε 17 Μαΐου 2020, από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltiokms/article/view/2417>.
- Ναγόπουλος, Ν. (2015). *Γνώση, μέθοδος και κοινωνική πράξη: Από τη γνωσιοθεωρία στην κοινωνιολογία της γνώσης*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα. Ανακτήθηκε 6 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/OyRoDVh>
- Ντίνας, Κ. (n.d.). Κριτήρια κειμενικότητας. Παρουσίαση. Ανακτήθηκε 19 Μαΐου 2020, από <https://cutt.ly/7yBCVYZ>.
- Οικουμενικό Πατριαρχείο (1919). *Μαύρη Βίβλος διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*. Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο. Ανακτήθηκε 22 Δεκεμβρίου, 2019 από <https://cutt.ly/LyRoF41>
- Πανούσης, Γ. (1989). *Το εγκληματικό στερεότυπο: κοινωνικό δηλητήριο διά του τύπου διοχετευόμενο*; Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 74(74), σ. 72-104. Ανακτήθηκε 11 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/qyRoH9T>
- Παπαρίζος (2018). Η γοητεία της ολοκληρωτικής ταυτότητας: Θρησκεία και βία. Στο Ε. Λαμπροπούλου, Σ. Παπαμιχαήλ & Π. Σχίζας (επιμ.) *Σύγχρονες τάσεις αντεγκληματικής πολιτικής*. Συλλογικός τόμος, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 959-975. Αθήνα: Παπαζήσης. Ανακτήθηκε 15 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/CyRoKg8>
- Περεζούς, Κ. (2004). *Zygmunt Bauman, Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*. Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, τ. 12, σ. 351-358. Ανακτήθηκε 27 Οκτωβρίου, 2019, από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/779>
- Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (2015). Εισαγωγή στην ποιοτική έρευνα. Στο Φ. Ίσαρη & Μ. Πουρκός *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας: Εφαρμογές στην ψυχολογία και στην εκπαίδευση*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. Ανακτήθηκε 18 Νοεμβρίου, 2019, από https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/5826/4/15327_Isari-KOY.pdf
- Ραγκαβής, Α.Ρ. (1874). *Απάντα τα φιλολογικά*. Τ. Α', Λυρική ποίησης. Αθήνα: Ελληνική Ανεξαρτησία. Ανακτήθηκε 28 Δεκεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/yyRoLgv>
- Ράμμος, Χ. (2015). *Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo: Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με*

- βάση τη νομολογία του ΕΛΛΑ. Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας, τ.1/2015. Ανακτήθηκε 4 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/YyRoZyj>
- Τάκης, Α. (2018). Ρητορική μίσους, δημοκρατία και λογοκρισία. Στο Π. Πετσίνη & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Λεξικό λογοκρισίας στην Ελλάδα: Καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση*. Αθήνα: Καστανιώτης. Ανακτήθηκε 9 Οκτωβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/KyRoZ3Y>
- Τζανάκης, Μ. (2013). *Η σχέση ψυχολογίας, κοινωνίας και σώματος στον Marcel Mauss*. Ανακτήθηκε 8 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/YyRoX4k>
- Τσακουράκης, Σ. (2013). *Ελευθερία του λόγου και μισαλλοδοξία*. Το Βήμα, Γνώμες, 18.05.2013. Ανακτήθηκε 25 Οκτωβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/hyRoVod>
- Φωτιάδης, Κ. (2019). Οι ανθελληνικοί διωγμοί στον Πόντο μέσα από τα αρχεία των υπουργείων Εξωτερικών της Αυστρίας και της Γερμανίας. Στο *Πόντος γενοκτονία: Οι κραυγές των άφωνων νεκρών περιμένουν*. Ανακτήθηκε 28 Δεκεμβρίου, 2019 από <http://pontos-genoktonia.gr/download/file/fid/616>

Βίντεο

- Μπαμπινιώτης, Γ. (2015). *Τι είναι μισαλλοδοξία*; Ανακτήθηκε 6 Νοεμβρίου, 2019, από <https://www.youtube.com/watch?v=WyeqRVKHzNA>

Αρχειακές πηγές

- ADL (2019). *Pyramid of hate*. Retrieved January 19, 2020, from <https://www.adl.org/media/12060/download>
- Αποστολίδης, Δ. Γ. (1919). *Η μεγάλη τραγωδία του Πόντου*. Αθήνα. Ανακτήθηκε 25 Σεπτεμβρίου 2019 από <https://cutt.ly/uyRoBvZ>
- Αποστολίδης, Δ. Γ. (1935). *Συνοπτική ιστορία του ελληνισμού του Πόντου*. Πρώτη έκδοση Θεσσαλονίκη 1934, τύποις Σπύρου Σύρου. Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε 25 Σεπτεμβρίου 2019 από <https://cutt.ly/hyRoNgU>
- Lemkin, R. (1944). *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, p. 79-95. Retrieved November 19, 2019, from <https://cutt.ly/UyRoMtQ>

Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (2010). Ανακτήθηκε 4 Ιανουαρίου, 2020, από <https://cutt.ly/LyRo1jy>

Κέντρο Μελετών Αλέξανδρος Μπαλτατζής (n.d.). Αλέξανδρος Μπαλτατζής.

Ανακτήθηκε 29 Δεκεμβρίου, 2019, από <http://almpaltatzi.gr/index.php/full-bio/>
Κοντάκιο Μεγάλης Τρίτης. Ανακτήθηκε 23 Μαΐου 2020, από <http://www.saint.gr/271/saint.aspx>.

Μεγαλυνάριο Οσιομάρτυρος Παρασκευής. Ανακτήθηκε 23 Μαΐου 2020, από <http://glt.xyz/texts/Synek/Megalynaria.uni.htm>

Όρθρος Μεγάλης Παρασκευής, Αίνοι, Ήχος γ'. Ανακτήθηκε 23 Μαΐου 2020, από <https://bit.ly/3cEvjtm>

Λεξικά

Βασδέκης, Σ. Ν. (n.d.). *Ετυμολογικό λεξικό της ελληνικής γλώσσας*. Ανακτήθηκε 10 Νοεμβρίου, 2019, από <http://bit.ly/2mqpLOR>)

Hofmann, J. B. (1974). *Ετυμολογικόν λεξικόν της αρχαίας ελληνικής*. Α. Παπανικολάου (μτφρ.). Ανακτήθηκε 10 Νοεμβρίου, 2019, από <https://cutt.ly/6yRppcR>

Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Δεύτερη έκδοση. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ

Παπαδόπουλος, Α. (2016). *Ιστορικόν λεξικόν της ποντιακής διαλέκτου*. 2^η έκδοση. Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.

Δημ. Γ. Αποστολίδης, Η μεγάλη τραγωδία του Πόντου. Εν Αθήναις, 1919.

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/9/5/d/metadata-af68eb323dddb4e04adf58a6e0957567_1246951320.tkl

Τῷ μεγάλῳ

ΚΩΝΣΤ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

τέκνῳ ἐκκλησίῃ τῆς περικαλλοῦς νύμφης τοῦ Ἐβραίου,
τῆς πόλεως Κερασσοῦντος, τῷ πατρὶ καὶ δημιουργῷ
τῆς ὑποθέσεως τοῦ Πόντου καὶ ἀκαμάτου ἐργάτη
τῆς ἐλευθερίας τοῦ κατὰ Πόντον Ἑλληνι-
σμοῦ, εὐγνωμοσύνης αἰωνίας καὶ ἀπείρου
ἐκτιμήσεως ἐλάχιστον δαίγμα τὴν δε
τὴν βίβλον ἀνατίθειαι

Ο ΠΩΝΗΣΑΣ

ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΥΛΗΣ

Ἑλλάς σημαίνει χώρα τοῦ φωτός, διότι ἑλ σημαίνει φῶς ἐξ οὗ καὶ ἥλιος· τὴν χώραν ταύτην προώρισεν ὁ Θεὸς πρὸς κατοικίαν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, ἕπως δι' αὐτῆς διαδώσῃ τὸ φῶς, τὸν Ἑλλ. πολιτισμὸν ἀνά τὴν οἰκουμένην· τὸν προορισμὸν αὐτῆς ἐξαπλήρωσε θαυμασίως ἡ Ἑλληνικὴ Φυλὴ διὰ τῆς ἀποστολῆς Ἑλληνικῶν πολυαρίθμων ἀποικιῶν εἰς πάσας τὰς παραλίαις τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Μεσογείου καὶ εἰς χώρας ἀπομεμακρυσμένας καὶ ἀγνώστους, διὰ τῆς θαυμασίας ἐκείνης καὶ μοναδικῆς ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ ἐκστρατείας τοῦ μεγάλου στρατηλάτου τοῦ κόσμου Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ βραδύτερον διὰ τῶν συναχθῶν ἐκστρατειῶν τῶν Βυζαντινῶν Ἀυτοκρατόρων Ἡρακλείου, Βασιλείου, Νικηφόρου Φωκά καὶ Ἰωάννου Τσιμισκῆ, οὗθ' ἀνέκοψε τὸ ἐκπολιτιστικὸν αὐτῆς ἔργον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, διότι κατὰ τοὺς Ρωμαίικους χρόνους καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας συνετέλεσεν εἰς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τῆς Εὐρώπης· ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων λοιπὸν χρό-

νων ἡ Ἑλληνικὴ Φυλὴ εὐρίσκαται εἰς ἀδιάκοπον ἀγῶνα τοῦ φωτὸς κατὰ τοῦ σκότους, εἰς ἀνεκὴν πάλιν τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τῆς βαρβαριότητος· πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ὑψηλῆς αὐτῆς ἀποστολῆς διεξήγαγε πολλοὺς ἀγῶνας καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ κατὰ τὸν μεταίωνα πρὸς βάρβαρα φύλα τὰ ὅποια ἐξήμασαν ὁ ἄγριος βορρᾶς, ἀλλὰ τὸν μακρότατον καὶ τραυματώτερον ἀγῶνα διεξήγαγε κατὰ τῶν Τούρκων, οἱ ὅποιοι ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς κύριοι στόχον εἶχον τὴν κατάκτησιν τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν· αὐτὸς ὁ θεμελιωτὴς τῆς Ἰσλαμικῆς θρησκείας Μωῦαμεθ εἶχε κατὰ νοῦν τὴν Κωνσταντινούπολιν, λέγων πάντοτε ὅτι ὁ κατέχων τὴν Κωνσταντινούπολιν κατέχει τὴν κλεῖδα τῶν δύο κόσμων καὶ δύναται ν' ἀποθῆ κύριος τῆς οἰκουμένης (τῆς γῆς).

Ἄλλ' ἡ πάλιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ μουσουλμανισμοῦ ἦτο ἀνισος ἡ Εὐρώπη, καὶ ἂν ἤθελε δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ βοηθήσῃ τὸ Βυζάντιον καὶ τοιοῦτοτρόπως ὁ Ἑλληνισμὸς μείνας μόνος καὶ μὴ δυναθεῖς ν' ἀντιστῇ περισσότερο εἰς τὴν πανταχόθεν στενῶς περιζώσασαν αὐτὸν τουρκικὴν φυλὴν ὑπέκυψε μοιραίως ὑπὸ τὸν τραχὺν ζυγὸν τοῦ Ἀσιάτου κατακτητοῦ τῷ 1453· ἔκτοτε βαθύ σκότος ἀκάλυψε τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ἤκημαζον αἱ τέχναι καὶ αἱ ἀπιστήματι καὶ ἐξαδελούτο ἡ Ἑλληνικὴ ζωὴ ἐν τῇ ζωηρότητι αὐτῆς, μαρasmus καὶ νεκρικὴ σιγὴ ἐπέλθεν ὑπὸ τὸ βαρὺ πέλμα τῶν κατακτητῶν ἡ τουρκικὴ φυλὴ ὀρμημένη ἐκ τῶν ὄροπέδιων τῆς Μογγολίας καὶ ἐν τῇ χειρὶ

κατασκευάσασα τὸ ἔθνος, ταχέως ἀξήπλωθη, διὰ πικρὰ καὶ σιδήρεα εἰς πάσας τὰς γῶνας καὶ κατακτείνασα τὸ κίονότιον Βυζαντινὸν Κράτος, ἐβόησαν εἰς τὰ πρόθυρα τῆς Βιέννης ἀπειλοῦσα νὰ κατακλύσῃ καὶ τὴν ἀναγεννημένην νεκρὴν Εὐρώπην (ἦτο μίᾶ θεομηγρία τῆς ἐποικίας τῆς προμαρῆς συναπειῆς ὑπέστη ὁ Ἑλληνογενὴς ἄνα διὰ τοῦ ἄνισου καὶ ἀπαλπιστικοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ ἀνακλύσῃ τὴν ἀκάθεκτον ἐρμὴν τῶν Τούρκων καὶ σφῶσῃ ἐκ θαλάσσης καταστροφῆς σύμπασαν τὴν Εὐρώπην, περὶν ἀξίλασθήριον ὄμμα ἀγκυροσταθῆναι λουπὴν ἔριστικῶς οἱ Τούρκοι ἐπὶ τὸν ἀπαράντων γωρῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καὶ ματ' αὐτῶν ἀγκυροστάτησαν καὶ τὸ κράτος μαύρης καὶ στυγαρῆς δουλαίας διακίφοντας ἐπὶ πέντε αἰῶνας τὸν ἐκπολιτισμὸν τῆς Ἀνατολῆς, τῆς ἀνεκμεταλλεύτου καὶ μυθωδῶς πλουσίας καὶ ὀραίας ταύτης γῶρας, ἣ ἐποικία εἰς χεῖρας πεπολιτισμένου κράτους θ' ἀπέβαιναν ἀληθῆς παράδεισος· οἱ Τούρκοι δὲν ἐδημιούργησαν ἴδιον πολιτισμὸν, οὐδ' ἠδύναντο νὰ δημιουργῶσι διότι ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσλάμ ἀπαγορεύει πάντα νεωτερισμὸν (παρὰ τοῖς Τούρκοις ἡ ἔγνοια τῆς πολιτείας καὶ θρησκείας συνταυτίζεται, ἅπας δὲ ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος στήρξεται ἐπὶ τῶν δογμάτων τοῦ Σερῆ, ἐξ ὧν ἀπορρέουσι καὶ οἱ νόμοι τοῦ κράτους, διὰ τοῦτο δὲ ἡ πολιτεία μετὰ δυσκολίας προέβαιναν εἰς μεταρρυθμίσεις ἐσάκις ἀπειζέτο ὑπὲρ τῆς Εὐρώπης καὶ οὐχὶ ἐκ κακοβουλίας ἢ ἀπροθυμίας μόνον ὡς νομίζεται παρὰ πολλοῖς· οἱ Τούρκοι ἐσυναίθησαν νὰ ἄρχωσι καὶ νὰ ζῶσι διὰ τῶν

καμάτων και ιδρώτων τῶν κατακτιθέντων λαῶν πα-
σαν δὲ τὴν προσοχὴν αὐτῶν στρέψαντες εἰς κατακτι-
σεις καὶ εἰς ἀδιαλείπτους ἀγῶνας εὐρισκόμενοι δὲν ἠ-
σθάνοντο τὴν ἀνάγκην καὶ δὲν εἶχον καιρὸν νὰ σκε-
φθῶσι περὶ ἔργων προόδου καὶ πολιτισμοῦ.

Ἀλλὰ περὶ τῆς ἐκπολιτιστικῆς ἰκανότητος τῶν
Τούρκων ἂς ἀφήσωμεν νὰ ἐμιλήσῃ ὁ παγκοσμίου φή-
μης κοινωνιολόγος Μάξ Νερδάου, ὅστις κατὰ τὸν Βαλ-
κανικὸν πόλεμον ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ Ἑγγλικῷ περιο-
δικῷ «Λονδίνειος Οἰκονομολόγος» περισπούδαστον
ἄρθρον ἐξ οὗ παραλαμβάνομεν τὰ ἑξῆς :

«Τέσσαρα κράτη διεξάγουσιν ἀμείλικτον κατὰ τῆς
Τουρκίας πόλεμον· χθὲς ἀκέμη ἦσαν πέντε, πρὶν ἢ
δηλαδὴ κλεισθῆ ἔσπευσμένως ἢ μετὰ τῆς Ἰταλίας
εἰρήνη· τέσσαρες ἐναντίον ἑνός. τοῦτο ἀκριδῶς δὲ φα-
νῆ παράδοξον εἰς πάντα ἱπποτικῶ χαρακτήρος ἄνδρα,
ἀξιοῦντα φιλοδίκαιον πόλεμον· εἰς ἐκ τούτων ἀκριδῶς
εἶναι ὁ Πιερ Λοτῆ ὅστις μετὰ συμπαθείας ἐνεκολπώθη,
τὸ μέρος τῆς Τουρκίας, ὃχ ἦρτον ἀπαραίτητον εἶναι
ὅπως καθησυχάσωμεν τὸ ψυχικὸν αἰσθημα· τὰ γεν-
ναῖα κράτη ἀνέλαβον νὰ ἐκδικήσωσιν ἱστορικὸν ἔγ-
κλημα καὶ ἀποπλύνωσι τὴν Εὐρώπην ἐκ μιᾶς ἀτιμίας.
οἰκταίρω τὸν πεπολιτισμένον ἄνθρωπον τὸν ἀνακεφα-
λαιῶντα τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν λαβόντα
χώραν γεγονότα ἐν τῇ Βαλκανικῇ, χωρὶς νὰ ἐρυθριά-
σῃ ἐξ αἰσχύνης.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ Μεσαίωυος ἡ Εὐρώπη ἐκαυχᾶτο
διὰ τὸν πολιτισμὸν τῆς· νεαρὰ κράτη στερούμενα ζωτι-

κῆς δυνάμεως, ἐνωσιθέντα τὸν Εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν, ἀνεπτύχθησαν ἐντὸς βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος εἰς βαθμὸν ἀπίστευτον· οἱ Σέρβοι παράγαγον σεφεὲς νομοθέτας ὡς τὸν Στέφανον Δούσαν καὶ ἀξιοεξηλαύτους ἥρωας, ὡς τὸν αὐτοκράτορα Λάζαρον· οἱ Βούλγαροι ὁμοίως ἀνεπτύχθησαν εἰς εὐνομον κράτος ὑπὸ βασιλεῖς οἷος ὁ Συμεών· τὰ νέα κράτη ἀνεπτύχθησαν οὕτως ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ παλαιοῦ Βυζαντίου, τὸ ὁποῖον παρὰ τὴν μερικὴν κατάπτωσίν του ὑπέρβεν εἰσέτι ὁ ἐνδοξὸς ἀπόγονος τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Ρώμης· αὐτόθι εἰσέτι ζῆ ἡ γλῶσσα τοῦ Ὀμήρου καὶ Πλάτωνος ἔστω καὶ μὲ ἐλαχίστας ἀλλοιώσεις· οἱ αὐτόθι ἀπέκτησαν τὸ Εὐαγγέλιον ἐν τῇ ἀρχικῇ γλώσσῃ ἐν ᾗ ἔγραψαν αὐτὸ οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ, διεφύλαξαν τὸν ἔρωτα καὶ τὴν φιλοκαλίαν τῆς τέχνης, τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ φιλοσοφικὸν ἐνδιαφέρον τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος· ἔταν ἐπὶ τῆς Εὐρώπης ἠπλοῦτο ὁ ζόφος τῆς εαρδαρότητος, ἐπὶ τῆς Κων)πόλεως ἐπεκράτει φῶς· τὸ Βυζάντιον ἔδωκε πρὸς τὰ ἑσραία κράτη τὸ παράδειγμα πολιτικῆς ὀργανώσεως· αἱ ἀδελφαὶ τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων ἐδίδαξαν Γερμανοὺς πρίγκηπας, οὓς ἐνυμφεύθησαν καὶ ἐξεπαίδευσαν· εἶναι συνήθεια τὸ ὁμιλεῖν περιφρονητικῶς περὶ τοῦ νεωτέρου Βυζαντίου· τοῦτο ἀποτελεῖ αὐτόχρημα συκοφαντίαν. Δαὸς τοῦ ὁποίου ὁ τελευταῖος Αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ἔπεσεν ἥρωικώτατα μὲ τὸ ἐγχειρίδιον ἀνὰ χεῖρας, λαὸς τοῦ ὁποίου οἱ πρόσφυγες ὑπέρβεν οἱ δημιουργοὶ τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως.

δὲν εἶναι λαὸς προωρισμένος εἰς ἐξαφάνισιν καὶ καθ' ὄν χρόνον ἐπιτελεῖτο ἡ ζύμωσις αὕτη τῶν ἐθνῶν, αἰφνης κατὰ τὸ 1358 ἀγρία τις Ἀσιατικὴ φυλὴ ἀνακύφασα ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ληστοῦ Ἑρτογρουλ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ κατατρομοκράτει τοὺς πάντας διὰ τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ ξίφους, κατορθώσασα ἐν τέλει νὰ κατακτήσῃ τὴν Κων)πολιν τῷ 1453· ἡ 29 Μαΐου 1453 καθ' ἣν ὁ διπλοῦς σταυρὸς ἐρρίφθη ἀπὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς ἐνδοξοτέρας Χριστιανικῆς ἐκκλησίας καὶ ἀντεκατεστάθη ὑπὸ τῆς ἡμισελήνου, ἀποτελεῖ τὴν ταπεινωτέραν ἡμερομηνίαν τῆς Εὐρώπης, οὐχὶ διὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐγκατάστασιν αὐτῆθι τῶν Τούρκων.

Ὁ Ἰσλαμισμὸς δὲν εἶναι ἀνεπίδεκτος πολιτισμοῦ, τοῦναντίον οἱ Ἀραβες Χαλίφαι ἀνέπτυξαν ἐν Βαγδάτῃ ἀνθηρὸν πολιτισμὸν· ἡ Ἰσπανία ὑπὸ τοὺς Μαυριτανοὺς ὑπῆρξεν ἡ μεγαλυτέρα σχολὴ τῆς Χριστιανικῆς Εὐρώπης· οἱ Ἀραβες εὐθὺς ὡς ἐγκατέλειψαν τὰς ἐρήμους σκηνάς των καὶ ἐγκατεστάθησαν ὑπὸ τὴν στέγην, διέπρεψαν εἰς τὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας, ἀλλ' οἱ Τούρκοι, τὸ μίγμα τοῦτο τῶν Δυναταίων καὶ Σελτσουκιδῶν, ἀποτελεῖ κλάδον τῶν ἐνδοτέρων τῆς Ἀσιατικῆς Μογγολίας τοῦ ὁποῦ ἡ βαρβαρότης εἶναι ἀδιόρθωτος. Οἱ Σῖναι ὀνομάζουσι τοὺς Μογγόλους «ἀγρίους» καὶ ἔκτισαν τὸ μέγα τεῖχος· ἡ Εὐρώπη ἐγνώρισε τὴν φυλὴν ταύτην ὡς ἀγρίους ληστὰς, δολοφόνους καὶ ἐρημιωτάς· αὕτη οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἱκανὴ νὰ χειρισθῇ ἄλλο τι ἔργαλειον ἐκτὸς τοῦ ξίφους καὶ τοῦ ἐγχειριδίου·

οὐδέποτε οἱ Τούρκοι ἀνήγειρον, ἀλλὰ κατέστρεφον· οἱ Τούρκοι γνωρίζουν καλῶς τὴν ἱππασίαν, ἐλευσινότατα δὲ τὸ ἄροτρον, ἀγαποῦν τὰς μάχας καὶ μισοῦν ἀσπόνδως τὴν ἐργασίαν. Οἱ σφαγεῖς οὗτοι εἰσώρμησαν ὡς λύκοι εἰς τὴν Εὐρώπην· κατέστρεψαν τοὺς θησαυροὺς δισχιλίων ἐτῶν, διενεμήθησαν τὴν κατακτηθεῖσαν γῆν καὶ κατέστησαν τοὺς νομίμους κτήτορας σκλάβους· γινέχθησαν ἐκκλησίαι καὶ σχολαῖα διότι περιεφρόνουν τοὺς Χριστιανοὺς· οἱ Τούρκοι δὲν ἐκυβέρνησαν, ἀλλὰ διήρπασαν καὶ ἐξόντωσαν· οἱ Τούρκοι θὰ ἀπόλλυντο ἂν οἱ ξῆνοι δὲν εἰργάζοντο ὑπὲρ αὐτῶν· Ἴταλοι ἀποστάται τοῖς ἀνήγειραν μέγαρα ὅταν τὰ παλαιὰ τοιαῦτα ἠπειλοῦν νὰ καταρραύσουν ἐπὶ τῶν κεφαλῶν των· τοῖς κατασκεύασαν πυρίτιδα ἵνα ἐχρησιμεύσουν αὐτὴν εἰς τοὺς πολέμους· τοῖς ἐναυπήγησαν πλοῖα τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦν δι' Ἑλλήνων· Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι ἐχρησίμευον εἰς αὐτοὺς ἀξιωματικοὶ καὶ διπλωμάται· οἱ Χριστιανοὶ ἐπὶ 400 ἔτη ἔζησαν καὶ ζοῦν ἐν κολάσει δι' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει ἀσφάλεια ζωῆς καὶ περιουσίας, οὔτε τιμῆς καὶ ἀξιοπρατείας. Τὰ χωρία των κτίζουσι συστηματικῶς μακρὰν τῶν ὕψωμάτων καὶ περιόπτων μερῶν, ἵνα μὴ ἀνακαλυφθῶσιν ὑπὸ τῶν ταξιδευόντων πασάδων, ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν· οἱ Χριστιανοὶ παρ' ἑλθὴν τὴν πραότητα καὶ πειθαρχίαν των ἐπὶ τῇ ἐλαχίστῃ αἰτίᾳ καὶ πολλάκις ἄνευ αἰτίας δολοφονοῦνται διὰ φρικωδεστάτων βασάνων, ἀνασκολοπιζοῦνται, κείνται ζωντανοὶ, φέρονται εἰς τὴν σοῦδαν καθ' ὃν χρόνον αἱ ἀτυχεῖς σύζυγοὶ των ἀτιμάζονται

πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἐκίρυσαν τὸ σύνταγμα καὶ ὁ κόσμος συναπάθησεν αὐτούς, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον συνέβησαν αἱ φρικώδεις καὶ εἰς τὸν σκῆμα τῶν Ἀδάνων καὶ τὰ ἀκατανόμαστα ἔργα ἐν Μακεδονίᾳ· οἱ Τούρκοι εἶναι ἀδιόρθωτοι καὶ ἔμωσεν αἱ ἀντιζηλῖαι τῶν Δυνάμεων τοῦς συγκρατοῦσι ἐν τῇ Ἀσίᾳ, ἔθεν πρὸ πολλοῦ ἔδει γ' ἐκδιωχθῶσιν.»

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ

ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΦΥΛΗΣ

Ὁ ἐπιπολαῖως ἐξετάζων τὴν Τουρκικὴν φυλὴν σχηματίζει τὴν γνώμην ὅτι αὕτη εἶναι ἀνεπίδεκτος μορφώσεως καὶ προόδου, πρὸ πάντων ἔταν ἔχη ὑπ' ὄψιν τὰ Βαλκανικὰ κράτη, τὰ ὅποια ἐνφ' ἐντὸς ἡμισείας ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς χειραφετήσεως αὐτῶν ἐπετέλεσαν τεραστίαν προόδου, οἱ Τούρκοι εἰς διάστημα πέντε αἰώνων οὐδὲ ἐν βῆμα ἐσημείωσαν πρὸς τὰ πρόσω καὶ διετέλεσαν ἐν Κινεζικῇ στασιμότητι, ἂν δὲ παρατηρήθῃ καὶ παρ' αὐτοῖς πολιτειακὴ τις δι-οργάνωσις καὶ στοιχεῖα προόδου τοῦτο ὀφείλεται εἰς Ἑυρωπαϊούς· ἄνευ τῶν Χριστιανῶν αἱ χῶραι τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας θὰ ἐφαίνοντο ὡς ἀπέραντοι νεκροπόλεις· ἐπισκέψασθε χωρὶα Ἑλληνικὰ καὶ Τουρ-

κικὰ ὅπως ἴθιτε ἐκ πρώτης ὄψεως ὅποια διαφορά ὑ-
πάρχει ἐν τε τῇ καλλιιεργείᾳ καὶ τῇ καθαριότητι καὶ
τῇ τάξει τοῦτο πολλάκις ὠμολόγησαν ἐπίσημοι Τοῦρ-
κοὶ αὐτὸς ὁ Αὐτοκρατορικὸς πρίγκιψ Ἄμποῦλ Ρα-
χήμ ἐφένθης, ὡς πρόεδρος τῆς μεταβάσεως ἐσχάτως
εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐκτάκτου ἀποστολῆς, διερχόμενος
ἐκ τῆς περιφερείας Βαλουκισέρ ἐθαύμασε τὴν καθα-
ριότητα καὶ τὴν εὐπρέπειαν τῶν εἰς προῦπάντησιν αὐ-
τοῦ ἐξεληθόντων χριστιανῶν χωρικῶν διαπορῶν πῶς
δυσώθησαν καὶ ἐλευσιολόγει τὴν ἀθλιότητα τῶν Τοῦρ-
κων χωρικῶν οἱ Τοῦρκοὶ εἶναι νωχελεῖς καὶ ἀδρανεῖς,
φιλοὶ τῆς εὐμαρείας καὶ χλιδῆς καὶ τοῦ ἀπόνου βίου,
καὶ οἱ μὲν ἀριστοκράται αὐτῶν εἶναι λίαν ἀβροδιαίτοι
ἐνασμενιζόμενοι νὰ διάγῳσιν ἐν σισύραις ἐγκεκκορδου-
λημένοι καὶ ἐν ἀίθουσαις κεκαλυμμέναις διὰ πολυτί-
μων ταπήτων, κραιπαλῶντες ἢ ἀπορροφῶντες μακα-
ρίως τὸν ναργκιλέ, ἢ μεσαία τάξις εἶναι φιλῆ τῆς ἱπ-
πασίας καὶ τοῦ ὅπλου, ὀλίγοι δὲ ἐκ τῆς τάξεως ταύτης
εἶναι οἱ ἀσχολούμενοι εἰς βαναύσους τέχνας καὶ ὀλίγι-
στοὶ οἱ εἰς τὸ ἐμπόριον, ἐμπορευόμενοι συνεταιρικῶς ἢ
διὰ χριστιανῶν ὑπαλλήλων, οἱ δὲ ἀγρόται ἀσχολοῦνται
εἰς τὴν κτηνοτροφίαν καὶ γεωργίαν τὴν ὅποιαν ἐδι-
δάχθησαν ἀπὸ τοῦς ὑποδουλωθέντας Ἑλληνας, ὡς
μαρτυροῦσι πολλοὶ γεωργικοὶ ὄροι Ἑλληνικοὶ διότι λέ-
γουσι «κόρος» ὅταν ἡ γῆ κορσοθῆ βροχῆς καὶ κατα-
στῆ κατάλληλος πρὸς σπορὰν ἢ «νάτς» ἦτοι «νεα-
τὸς» ὅταν ὀργωθῆ ἡ γῆ, κόνι, μέτρον σιτηρῶν ἐκ τῆς
ἀρχαίας «κοτύλης» ἢ ὁ «κότυλος» καὶ ἄλλα πολλά-

κυρίως οί Τούρκοι διαίρουνται εἰς δύο τάξεις, εἰς τὴν ἀριστοκρατικὴν ἢ ὅποια κατέχει τὰ ἀξιώματα τῆς πολιτείας ἢ ἀποστῆ ἐκ κτηματικῶν εἰσοδημάτων, καὶ εἰς τὴν ἀγροτικὴν ἢ ὅποια ἀσχολεῖται εἰς βαναύσους τινὰς τέχνας καὶ εἰς τὴν γεωργίαν.

Καὶ ὅμως ὁ Τουρκικὸς λαὸς δὲν εἶναι ἀδιόρθωτος, ὡς διατείνεται ὁ Μάξ Νορδάου, εἶσι κατὰ τὴν παιδαγωγίαν μόνον οἱ ἠλίθιοι καὶ βλάκες εἶναι ἀνεπίδεκτοι μορφώσεως· ὁ Τούρκος ἔχει ἀρετὰς τὰς ὅποιας δὲν ἀπαντᾷ τις εἰς πολλὰ ἄλλα ἔθνη, τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου πολιτισμοῦ, ὡς εἰς τὰ πολυάνυμα ἔθνη τοῦ Καυκάσου εἶναι ἀπλοήθεις, φιλόξενοι, εὐσεβεῖς, ἐλιγαρκῆς φιλόνθρωπος, πιστὸς καὶ ἀφροσιωμένος εἰς τὸν Σουλτάνον καὶ τὴν κυβέρνησίν του ἢ κινεζικῆ στασιμότητος του ἐφαίλεται εἰς τὸ ἐπισθοδρομικὸν πνεῦμα τῆς θρησκείας του, ἢ ὅποια δεσμεύει πᾶσαν πρωτοβουλίαν καὶ αὐτανέργειαν αὐτοῦ· ὁ Τούρκος ἔσον ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν θρησκείαν του τόσον εὐκολώτερον δύναται νὰ ἀναπτύχθῃ καὶ μορφωθῇ κοινωνικῶς· καὶ ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσλάμ ἔχει τὸ ἱεροτελεστικὸν μέρος (φουρου-εττίν) καὶ τὸ δογματικὸν (ούσουλ-εττίν) καὶ ὅπως παρ' ἡμῶν μελετᾶται ἢ μεταρρυθμίσις καὶ κατάργησις πολλῶν τύπων τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας οὕτω καὶ παρὰ τοῖς Τούρκοις δύναται νὰ γίνῃ εἰς τὸ ἱεροτελεστικὸν μέρος· μήπως ἐλίγαι διατάξεις τοῦ **Chépi** κατηργήθησαν σιωπηρῶς ; κατὰ τὴν ἱερὰν παράδοσιν τῶν Μουσουλμάνων (σουννά) δὲν ἐπιτρέπεται ἡ εὐσεβὴ ἐκκλήσις ἐν Ἰσλαμικῇ χώρῃ καὶ ὅμως ἐπίνοι περιουλίαις καὶ

μεγαλοπραεῖς ναὶ παραδέθησαν εἰς τὴν λατρείαν ἀπὸ πεντήκονταετίας τοῦλάχιστον· οἱ Ζιμμί, ἴτοι οἱ φόρου ὑποτελεῖς μὴ Μουσουλμάνοι ὀφείλουσι δι' ἰδιόζοντος ἱματισμοῦ μαύρου χρώματος νὰ διακρίνωνται ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους, αἱ δὲ οἰκίαι αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε ὑψηλότεραι· οὔτε ὄραιότεραι τῶν οἰκιῶν τῶν πιστῶν· δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἱππεύωσι· μήτε νὰ καθήσωσιν ἄνευ ἀδείας μετὰ Μουσουλμάνων ἀφροῦ καὶ οἱ Μητροπολίται πρὸ ἐνὸς αἰῶνος ἐπὶ ποδὸς ὀφείλου νὰ εἴπωσι τὰ παράπονά των πρὸς τὸν Διοικητὴν καὶ νὰ γονατίσωσιν, οὐχὶ νὰ καθήσωσιν, ἂν ἐποίει αὐτοῖς νεῦμα μήτε νὰ ἐνδύωνται καὶ φέρωνται πολυτελῶς κτλ. καὶ ἔμωσ πάσαι αὐταὶ αἱ διατάξεις κατηργήθησαν, ὡς κατηργήθη καὶ ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ θωρεὰ καὶ ἡ κληροδοτήσεις θεῶλων ἢ ἐποία ἐπατρέπετο ὑπὸ τοῦ **Gheri** καὶ ὁ Τούρκος ἤρχισε νὰ ἐνδύεται. Εὐρωπαϊστὶ καὶ νὰ μεταχειρίζεται μαχαιροπήρουνά ἐν τῇ τραπέζῃ καὶ νὰ κάμη χρήσιν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν καὶ νὰ μάθῃ ξένας γλώσσας καὶ ἐν γένει βαθμιαίως νὰ ἐκπολιτισθῇ· εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ Τουρκικὴ φυλὴ ἔχει ἄλλην νοστροπίαν καὶ ἰδεολογίαν καὶ αἰσθηματολογίαν (διαμορφώθεισαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἐξ ἧς δὲν δύνάται νὰ παρεκλίνη ἀποτόμως ἐν τούτοις ὅταν παύσῃ ἄρχουσα ἐπὶ Χριστιανῶν καὶ ἀποσκορακίσῃ τὰς ἱεραρχτικὰς καὶ ἐθνοκρατικὰς ἰδέας αὐτῆς, ταχέως δύνάται νὰ προαχθῇ ἐν τῷ σταδίῳ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ γατικῆς ἀπόψεως ἐξεταζόμενος ὁ Τουρκικὸς λαὸς δὲν εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὰ κακουργήματα καὶ τὰ

αἰσχρῆ τῆς στυγεραῆς τυραννίας τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ πάντε αἰῶνων· ὑπεύθυνοι ὑπῆρξαν πάντοτε οἱ κατὰ καιρὸν κυβερνήται· ὅτε πρὸ εἰκοσιπενταετίας ἐγένοντο αἱ σφαγαὶ τῶν Ἀρμενίων ὑπὸ τοῦ Ἐρυθροῦ Σουλτάνου ὁ διοικητῆς Κιουμουσχανὲ προσκαλέσας τοὺς ἀγάδας ἔδωκεν ἐδηγίαν πρὸς παρασκευὴν τοῦ κινήματος· ἐπὶ 15 ἡμέρας οἱ ἀγάδες προσκαλοῦντες εἰς μυστικὰς συνεδριάς τοὺς Τούρκους μουχτάριας τῶν πέριξ χωρίων προσεπάθουν νὰ καταπίσωσιν αὐτοὺς ὅτι ἀνωτέρα κυβερνητικῆ διαταγῆ οἱ Τούρκοι ὄφειλον νὰ σφάξωσιν Ἀρμένιους· οἱ χωρικοὶ ἐκπληκτοὶ ἤκουον τὰ τοιαῦτα διότι δὲν ἐφαντάζοντο ποτὲ μίαν τοιαύτην κακοῦργον εἰσῆγησιν τῆς Κυβερνήσεως, διὸ καὶ μετὰ πολλῆς δυσκολίας εὐρέθησαν ἐπὶ τέλος ἱκανοὶ χωρικοὶ οἱ ὅποιοι ἐξετέλεσαν τὴν διαταγὴν· τὸ αὐτὸ παρατηρήθη καὶ κατὰ τὰς τελευταίας σφαγὰς ἀπηλάθησαν κατ' ἀρχὰς οἱ Ἀρμένιοι ἄνδρες, ἐπειδὴ δὲ οἱ Τούρκοι ἐγνώριζον τὴν ἀναμένουσαν αὐτοὺς τύχην ἐδυσφόρουν σφόδρα ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ ἐξωφρενικῇ ἀποφάσει τῆς Κυβερνήσεως, ὅτε δὲ ἀπηλάθησαν βιαίως καὶ τὰ γυναικόπαιδα, πάντες συνεκινήθησαν θαύματα, αἱ δὲ Ὀθωμανίδες θρηνοῦσαι κατηρῶντο τοὺς ὑπαίτιους, μετ' ἀλγούσης καρδίας ὀρῶσαι ἄθῳα πλάσματα ἀγόμενα ἐπὶ σφαγὴν, τέκνα τῆς αὐτῆς πατρίδος μεθ' ὧν συνέζων καὶ ἀνέπνεον τὸν αὐτὸν ἀέρα· ἡ αὐτὴ ψυχολογικὴ κατάστασις βεβαίως ἐπεκράτει ὅπου ἔλαβον χώραν αἱ σφαγαὶ καὶ ὑπῆρχον μὲν βεβαίως καὶ πολλοὶ ἐπικροτοῦντες καὶ ἐπιχαίροντες ἐπὶ τῷ τοιοῦτῳ κυβερνητικῷ ἐγκλήματι,

φρονούντες ότι γίνονται διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ κράτους ἢ ἀνοπομόνως ἀναμένοντες νὰ ἀρπάξωσι καὶ ἀπάγωσιν εὐδαίεως νέους καὶ νέας ἢ ἐπ' ἐλπίδι ἀπαλλαγῆς ἐκ τῶν ὀφειλῶν πρὸς τοὺς Χριστιανούς, ἀλλ' αὐτοὶ οὐδέλωσ ἐνοχοποιούσιν ἑλὼν τὸ ἔθνος· ὁ Τουρκικὸς λαὸς εἶναι ἀξιοκατάκριτος κατὰ τοῦτο, ἐπὶ ἤνέχθη, τὰ γανόμενα καὶ ἀτίρησε παθητικὴν στάσιν, ἐνῶ συνησθάνετο τὸ μέγεθος τοῦ ἐγκλήματος, ἐνῶ ἔβλεπε τὰς Τουρκικὰς ἵπτας εἰς τὰ μέτωπα καὶ ἰδίᾳ τὴν πανωλεθρίαν κατὰ τὴν μάχην τοῦ Σαρὶ-Καμίς, ἐνῶ ἔβλεπεν ἐν μέσῳ παγεροῦ χαιμῶνος νὰ μεταναστεύουν οἱ πληθυσμοὶ Βαγιαζήτ, Ἐρζερούμης, Πιτλὶς καὶ Τραπεζούντος δὲν ἔσπευσε διὰ τολμηροῦ τινος ἐπαναστατικῆς κινήματος νὰ κατασυντρίψῃ τὸ κράτος τοῦ κομιτάτου ὅτε καὶ ἡ σημερινὴ θέσις καὶ ἡ τύχη τῆς Τουρκίας θὰ ἦτο καλυτέρα· ἴσως ἐν τῇ πρωτεύουσῃ θὰ ἦτο ἀδύνατος μία ἐπανάστασις διότι ἐν αὐτῇ ὑπῆρχον καὶ Γερμανοί, ἡ δὲ κυβέρνησις ἔλαβε δρακόντεια μέτρα πρὸς διατήρισιν τῆς τάξεως, ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ὅμως ἔπεν στρατὸς δὲν ὑπῆρχεν, οὔτε ἐπαρκὴς δύναμις χωροφυλακῆς καὶ ἀστυνομίας, ἄριστα ἤδύνατο νὰ εὐδοκίμῃσῃ μία ἐπανάστασις καὶ θῆ κατὰ τὴν ἐπελθούσαν ἐκ τῆς μεταναστεύσεως ἀναστάτωσιν, ἀφοῦ καὶ ἐν τῷ στρατῷ τοῦ μετώπου ἐξεδηλώθησαν συμπτώματα ἀντιπαιδαρχικὰ καὶ ἀντικυβερνητικὰ, ἀλλ' ἐλέγχθη ὅτι ὁ Τουρκικὸς λαὸς εἶναι μοιρολατρικὸς καὶ στερεῖται πρωτοβαλίας καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀξίος τῆς τύχης αὐτοῦ σήμερον.